

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

**HORASAN-IRAK SELÇUKLULARI'NIN ÇÖKÜŞÜNDE
İDÂRÎ ETKENLER**

ZEYNEP HİLAL SEKMAN

İSTANBUL 2011

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

**HORASAN-IRAK SELÇUKLULARI'NIN ÇÖKÜŞÜNDE
İDÂRÎ ETKENLER**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ZEYNEP HİLAL SEKMAN

TEZ DANIŞMANI: PROF. DR. GÜLAY ÖĞÜN BEZER

İSTANBUL 2011

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Yüksek Lisans öğrencisi Zeynep Hilal Sekman'ın "Horasan-İrak Selçuklularının Çöküşünde İdarî Etkenler" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Tarihi Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı yüksek lisans tezi olarak oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile başarılı bulunmuştur.

Tez Danışmanı : Prof.Dr. Gülay Ögün Bezer
Üniversitesi Marmara

Üye : Yrd.Doç.Dr. Sadi Kucur
Üniversitesi Marmara

Üye : Yrd.Doç.Dr. Said Başer
Üniversitesi Marmara

İmza

.....
.....
.....

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu' nun/...../2011 tarih ve sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof.Dr. Emel KEFELİ
Müdür

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖNSÖZ	IV
ÖZET	VI
ABSTRACT.....	VII
KISALTMALAR	VIII

GİRİŞ TÜRK DEVLET GELENEĞİNE GÖRE İDÂRÎ MEKANİZMA

I. Fiilî İdâre Mercî: Hükümdâr	1
A. “Devlet” Teşekkülü Fikrî ve Hükümdârlık	1
B. Hâkimiyet ve Hükümrânlık Anlayışı	4
1. Türk Hükümrânlık Anlayışına Göre Meşrûiyet	5
a. Eski Türkler’de Hükümdârın Meşrûiyetinin Temelleri	5
1. Kut	8
2. Küç	11
3. Ülûg	12
4. Üç Özel Bağışın “Töre” ile Bağlantısı	13
b. Selçuklular’da Hükümrânlık Anlayışının Temelleri	14
2. Türk Hükümdarının Hükümrânlığının Sınırları	17
II. Doğrudan Hükümdâra Karşı Sorumlu İdârî Görevliler	19
A. Hanedân Üyeleri	19
1. Tahtın İntikal Süreci	19
a. Hükümrânlığın İrsiyyeti (Karizmanın Kan Yoluyla Tevârüsü)	19
b. Verâset Meselesi	21
1. Ekber ve Erşed Prensibi	22
2. Liyâkat Prensibi	23
3. Veliahd Atama	24
2. Ülûş Sistemi	27
B. Diğer Üst Düzey Görevliler	32

BİRİNCİ BÖLÜM HANEDÂN ÜYELERİNİN ROLLERİ

I. Selçuk Âilesinin İlk Yıllarında Liderlik Meselesi.....	37
A. Arslan Yabgu’nun Riyâseti	39
B. Ortak (Üçlü) Başbuğluk Dönemi	42
C. Merkezîyetçiliğe Geçiş Denemesi	45
II. Horasan Selçukluları’nda Tahtın İntikali Meselesi	47
A. Hükümdâr Seçimi ve Ülûş Uygulaması	47
B. Saltanat Kavgaları	49
1. Kuruluş Dönemi İsyânları	52
a. İbrahim Yınal	52
b. Resul Tegin	55
c. Kutalmış	56

2. Yükselme Dönemi İsyânları	58
a. Kutalmış ve Musa Yabgu.....	59
b. Kavurd	60
3. İmparatorluk Dönemi İsyânları.....	63
a. Kavurd ve Tekiş	63
b. Melikşah Döneminde Merkezîyetçilik.....	66
4. Fetret Dönemi İsyânları	68
a. Terken Hatun.....	68
b. Tutuş	69
c. Arslan Argun.....	71
d. Muhammed Tapar.....	72
C. Selçuklu Devletinin Yeniden Tanzîmi	75
III. Irak Selçukluları'nda Tahtın İntikali Meselesi	
ve Metbû Sultan Sancar'ın Müdahalesi.....	77
A. Kuruluş Devri Taht Kavgaları	78
1. Sultan Mahmud Dönemi	78
2. Sultan Davud Dönemi.....	80
3. Sultan Tuğrul Dönemi	81
B. Fetret Devri Taht Kavgaları	83
1. Sultan Mesud Dönemi	83
2. Sultan Melikşah Dönemi	85
3. Sultan Muhammed Dönemi	86
C. Sancar'ın Ölümü	87
D. Çöküş Devrinde Irak Selçuklu Sultanlarının Durumu	89

İKİNCİ BÖLÜM

EMÎR ve ATABEGLERİN ROLLERİ

I. Horasan Selçukluları'nda Emîr ve Atabegler	91
A. Gulâm Ümerânın Etkileri.....	92
B. Atabeglik Kurumu ve Devletin Çöküşü Üzerinde Atabeglerin Rollerini	95
II. Irak Selçukluları'nda Emîr ve Atabegler	97
A. Kuruluş Devri.....	98
1. Sultan Mahmud Dönemi	98
2. Sultan Davud Dönemi.....	101
3. Sultan Tuğrul Dönemi	102
B. Fetret Devri	103
1. Sultan Mesud Dönemi	103
2. Sultan Melikşah Dönemi	106
3. Sultan Muhammed Dönemi	106
C. Çöküş Devri	108
1. Sultan Süleymanşah Dönemi	108
2. Sultan Arslanşah Dönemi	110
3. Sultan II. Tuğrul Dönemi.....	113
III. Siyâsî Teşekküle Dönüşen Atabeglikler	115
A. Dimaşk Atabegliği (Toğteginliler/Böriler)-(1104-1154).....	116
B. Musul Atabegliği (Zengiler)-(1127-1233)	118
C. Azerbaycan Atabegliği (İldenizliler)-(1137-1225)	119
D. Fars Atabegliği (Salgurlular)-(1148-1286).....	120

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HALİFELERİN ETKİSİ

I. Abbâsî Halifelerinin Horasan Selçukluları ile İlişkileri	123
A. Halifelik Kurumu ve Halifelerin Selçuklular'dan Önce Türklerle İlişkileri.....	123
B. Tuğrul Bey Döneminde Halifenin Statüsü.....	127
C. Alp Arslan Döneminde Abbâsî Halifesiyle Münâsebetler.....	130
D. Melikşah Döneminde İlişkilerdeki Gerginlik	131
E. Fetret Devrinde Abbâsî Halifesinin Selçuklu İç İşlerine Müdahalesi	133
1. Terken Hatun ile İlişkiler	133
2. Sultan Berkyaruk ve Muhammed Tapar Dönemi	134
3. Sultan Sancar Dönemi	136
II. Abbâsî Halifelerinin Irak Selçukluları ile İlişkileri.....	136
A. Kuruluş Devri.....	136
1. Sultan Mahmud Dönemi	136
2. Sultan Davud Dönemi.....	138
3. Sultan Tuğrul Dönemi	139
B. Fetret Devri	141
1. Sultan Mesud Dönemi	141
2. Sultan Melikşah Dönemi	143
3. Sultan Muhammed Dönemi	144
C. Çöküş Devri	146
SONUÇ	149
BİBLİYOGRAFYA	152-172
ÖZGEÇMİŞ	173

ÖNSÖZ

Büyük Selçuklular (Horasan Selçukluları) ve şube hanedân Irak Selçukluları XI. ve XII. yüzyıl boyunca sosyo-kültürel hayatları; idârî, askerî ve adlî teşkilâtlarıyla Türk Tarihinin parlak bir dönemini oluşturdular. Ancak her iktidarın bir başlangıcı olduğu gibi bir de sonu vardır. Bu tarihi gerçeğe ayak diretemeyen Horasan-Irak Selçukluları da kuruluş, yükselme, fetret ve çöküş gibi süreçlerden geçerek nihayete erdiler.

Devletlerin ve hanedanların çöküşünün en temel sebebi, şüphesiz idarenin bozulmasıdır. Üstelik bozulmanın kökleri de genellikle en parlak dönemlerde ortaya çıkmıştır. Tezin konusu bu gerçeğe uygun bir şekilde, kuruluş ve yükselme dönemlerini de kapsamak üzere, “Horasan-Irak Selçukluları’nın Çöküşünde İdari Etkenler” olarak belirlendi.

Araştırma eserlerde Büyük Selçuklu Devleti adlandırması yaygın olmakla birlikte bu çalışmada Horasan Selçukluları tercih edildi. Tezin başlığında adı geçen ve başka bir tanımı da olmayan, şube Irak Selçuklularında ülke adına vurgu vardır. Bu sebeple yayınlarda daha az görülmekle birlikte; Horasan Selçukluları kullanılarak yine ülke adına vurgu yapmak suretiyle başlıkta uygunluk sağlanmaya çalışıldı. Gerçi bilindiği üzere, Tuğrul Bey tahta çıktığında bütün beyler onu Horasan hükümdarı olarak selamlamışlardı. Ayrıca Sancar’ın yeniden tanzim ettiği devletin adı araştırma eserlerinde yaygın ifadeyle Horasan Selçukluları olarak kullanılmıştır. Bu düzenlemeden sonra şube hanedan Irak Selçuklu sultanları, devletin Irak başta olmak üzere batıdaki topraklarını yönetmişlerdir. Sancar’ın ölümünden sonra ise, bir nevi Horasan Selçuklu Devleti’nin devamı ve varisleri olarak görüldüler. Bu yüzden de tezin başlığında Horasan-Irak Selçukluları ifadesinin kullanılmasında beis görülmedi.

Bu konunun seçilmesinde başlıca faktör, bu dönem siyâsi tarihiyle alakalı pek çok araştırma yapılmış olmasına rağmen, Selçuklular’ın çöküşü üzerinde etkili olan idârî etkenlerin bir bütün olarak incelenmemiş olmasıdır. Bu amaçla çöküşe neden olan etkenlerden Selçuklu idare sisteminin zeminini oluşturan eski Türk devlet geleneği, İslâm medeniyeti ve İranî kültür etkileşimi çerçevesinde ele alındı. Bu kapsamda gelişen idârî sistemin uygulamadaki kusurları ve problemleri giriş ve üç ana başlıkta incelendi. Giriş bölümünde Selçuklular’ın devlet idâre usûlüne kaynaklık eden gelenekler ve mevcûd sistemin problem teşkil edecek yönleri ele alındı. Bu

problemlerden yola çıkılarak birinci bölümde Horasan-Irak Selçukluları'nın çöküşünde en etkili faktör olan hanedân üyelerinin etkileri incelendi. İkinci bölümde hanedân üyeleri üzerinde kurdukları nüfuza dayanarak siyâset yürüten emîr ve atabeglerin; üçüncü bölümde ise halifelerin çöküş üzerindeki etkileri ele alındı.

Tez yazılmasında Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün belirlemiş olduğu kriterlere, transkripsiyon hususunda ise Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nin kurallarına uyuldu.

Tez çalışmamız boyunca konu tespitinden başlayarak her türlü desteği veren, bilgi ve deneyimlerini sınırsızca paylaşan, hoşgörüsünü esirgemeyen saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Gülay Ögün Bezer'e teşekkürlerimi sunmayı borç bilirim.

ÖZET

Horasan-Irak Selçuklu Devleti İslamiyet öncesi Türk devlet geleneğiyle, Yakındoğu İran-İslam geleneklerini uyuşturmak suretiyle, yönetim usûllerini belirlemiştir. Hükümdar etrafında şekillenebilen bu devletin bekası merkezî otoritenin gücüyle doğru orantılı olmuştur. Bu çalışmada merkezî otoritenin bozulmasına, dolayısıyla çöküşe sebep olan idârî etkenler incelenmiştir. Horasan Selçuklu Devleti'nin çöküşüne sebep olan en temel problem karizmanın hanedân üyelerine tevârüs ettiği inancı olmuştur. Bu düşüncenin neden olduğu taht mücadeleleri ise bir veraset sistemi, “ülüş uygulaması” ve “iktâ sistemi” gibi çözüm odaklı temayüllerle engellenememiştir. Nitekim verâset hukuku istisnâ haller dışında uygulamaya geçirilememiştir. Keza tahta geçemeyen hanedân üyelerini hükümdar olamasa da, yönetimde söz sahibi kılmaya çalışan “ülüş sistemi” de tahtta hak iddiasından vazgeçmeyen hanedan üyeleri yüzünden merkezi otoriteyi sarsan sonuçlara yol açabilmiştir. Mevcût sorunlar şube hanedân Irak Selçukluları'nda da devam etmiştir. Özellikle bu dönemde taht kavgaları neredeyse süreklilik kazanmıştı.

Horasan-Irak Selçukluları'nı çöküşe götüren diğer etkenler ise emîr ve atabegler ile halifelerdir. Onlar nüfûz elde etmek için Horasan-Irak Selçukluları'nın dâhîli meselelerine bilinçli olarak müdahil olmuşlardır. Saltanatın temini için ümeradan bîat alınmasının neredeyse zorunluluk haline gelmesi; halifeden de adına hutbe okutmak suretiyle onay alınması şartı, onların işini kolaylaştırıyordu. Nitekim taht mücadelelerinde üzerinde nüfûz elde etmeyi umdukları şehzadeyi destekleyen emir ve atabegler kişisel iktidarlarını güçlendirmek; halifeler ise yeniden siyasi güç oluşturmak hırsıyla devleti çöküşe götürdüler.

ABSTRACT

Khorasan-Iraqi Seljuk State has determined with the tradition of türkish state before İslam the management method by numb of Near East Iran-Islamic traditions. The survival of this state which take form around the monarch is directly propotional with the power of central authority. In this work , we study the administrative factors of the corruption and deterioration of the central authority . The main problem that caused the breaking of the Seljuk Empire in Khorasan is is the belief of inherited of charisma to the members of dynasty. Struggle of throne because this idea was not prevented by hereditary succession, by *ülüş* system and *ikta* system.

Indeed, inheritance law was never implemented except in exceptional cases. Also the *ülüş* system a system who try the members of dynasty who couldn't be a monarch, to have a say in the management , because the members of dynasty who didn't give up for the claime of throne right. Get a result as schock for the central authority. Current problem continued also in branch of the dynasty Iraq Seljuk State especially in this period the throne fights gained continuity.

Other factors leading to the breaking of Khorasan-Iraq Seljuks are the orders, atabegs and caliphs. They consciously became involved to internal affairs of the Seljuk Empire for get influence. To get the sultanate must take allegiance from superiors and a seramons on behalf of him and must be read from caliph and this makes their work easy for them. Because the struggle for the throne, emirs and atabegs plans to give support to the prince with hopping to gain influence to get an individuel power and the caliphs to win a political power again hereby they were succesfull to break down the state.

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.mlf.	: Adı geçen müellif
AÜ	: Ankara Üniversitesi
b.	: bin
bkz.	: Bakınız
by.	: Basım yeri yok
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
DİA:	: Diyanet İşleri Başkanlığı İslam Ansiklopedisi
EKEV	: Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı
h.	: Hicri
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
İÜ	: İstanbul Üniversitesi
m.	: Miladi
M.Ö.	: Milattan önce
M.S.	: Milattan sonra
SÜ	: Sakarya Üniversitesi
TDAY	: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı
ty.	: Basım tarihi yok
vd.	: Ve diğerleri
vs.	: Ve sâir

GİRİŞ

TÜRK DEVLET GELENEĞİNE GÖRE İDÂRÎ MEKANİZMA

I. FİİLÎ İDÂRE MERCIİ: HÜKÜMDÂR

A. “Devlet” Teşekkülü Fikrî ve Hükümdârlık

Türk sosyal yapısında en yüksek kuruluş olarak görülen “devlet”, Hunlar’dan ve Göktürkler’den itibaren Türkler’de, Türk dilinin en eski yadigârı sayılan “il (el)” kelimesi ile anlam bulmuştur. Eski Türkler’in kullanmış olduğu “il tutsık yir Ötüken yış ermiş”, “il tutsıkını bunta urtum”, “bengü il tuta”, “ilig tutup”, “ille dük”, “illig bodun ertim”, “illigig elsiretmiş”, “il birigme tenri”, “ıgar elligde”, “ilin birmiş”, “ilig anca tutmuş”, “ilin ıçgını”, “itmiş ilimiz”, “edgü eline”, “ilin anta altım”¹ vb. ifadelerde devletin yönetileceği yer, devlet sahibi olup hükmetme, devleti yönetme, devlet kurma, devlet sahibi halk, devletsiz bırakma, devlet veren Tanrı, güçlü devlet, devletini düzenlemek, devletin elden çıkması, gelişmiş devlet, devletini zapt etmek manâlarına gelen “il” kelimesinin günümüzdeki karşılığının “devlet” olduğu anlaşılmaktadır.²

“Devlet, düzen fikrinin içtimaî varlık alanındaki en somut, en mütekâmil şeklidir, en üstün iktidâr, en üstün güçtür.”³ Devlet, insanlık tarihi boyunca var olan bir kurum olup, fonksiyonları çok değişmez.⁴ Türk devlet anlayışı da “Bozkır İli”nin devamı mâhiyetindedir. Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular zamanında “Bozkır İli” teşkilâtlanması bazı ıstılâh değişiklikleri hâricinde hep süregeldi. ⁵ Hatta “il” deyiminin modern devlet anlayışını karşıladığı da belirtilmektedir.⁶ Modern anlamda devlet:

¹ Kitabeler, Kültigin, Güney, str. 4, 8, 10, Doğu, str. 3, 6, 9, 15, 18, 25, 29; Bilge Kağan, Doğu, str. 3, 4, 7, 13, 15, 18, 19, 27, 28, 34 bkz. Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988, 2-3, 4-5, 8-9, 10-11, 12-13, 16-17, 36-37, 42, 43, 46-47, 48-49.

² “İl” kelimesi “V. Thomsen’e göre; siyasi bakımdan müstakil, muntazam teşkilâtlı millet demektir. A. V. Gabain’e göre il; ülke, imparatorluk, iktidâr veya hükümet, R Giraud’ya göre; teşkilâtlı devlet, imparatorluk, siyasi hâkimiyet, G. Clauson’a göre; bir müstakil hükümdar tarafından idare edilen siyasi birlik manâsına gelmektedir.” Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ankara 1977, 205-206; a.mlf., *Türk İslam Sentezi*, İstanbul 1999, 57; Eski Türkler’in kullanmış olduğu il (el) kelimesinin karşılığı devlettir. Taryat (Terhin) kitabesinin batı yüzündeki üçüncü satırda geçen “il (el)” kelimesi devlet anlamında kullanılmaktadır. Bkz. Talat Tekin, “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi”, *Belleten*, XLVI\184 (1982), 802; “İl” kelimesinin “devlet” karşılığında kullanıldığına dâir ayrıca bkz. Abdülkadir Donuk, “Türkçe İl (Devlet) Deyimi Hakkında”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 35 (1995), 137-144; Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, çev. H. Z. Koşay, N. Uğurlu, Türkmen Andaç, Ankara 1971, 61; Mahmut Arslan, *Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasi Yapı*, İstanbul 1984, 51; Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 2005, 12; Ahmet Taşağıl, “Göktürkler”, *Türkler*, II, Ankara 2002, 37.

³ Devlet tanımı için bkz. Durmuş Hocaoglu, “Kaos, Entropi, Hürriyetlerin Korunumu, Devlet ve Sivil Toplum”, *Sivil Toplum*, III\10 (2005), 31.

⁴ Muhammed Hamidullah, *İslamda Devlet İdaresi*, çev. Kemal Kuşcu, Ankara 1979, 145.

⁵ İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 343.

⁶ Devlet deyiminin erken devirlerdeki kullanımı ile modern devlet kavramı arasında ki anlam değişiklikleri için ayrıca bkz. Ahmet Davutoğlu, “Devlet”, *DİA*, IX (1994), 235; Mehtap Yurdusevdi, *Selçuklular Devrinde Hükümrânlık*

“toprak bütünlüğüne bağlı olarak siyâsî bakımdan teşkilâtlanmış millet ve milletler topluluğunun oluşturduğu tüzel varlıktır.”⁷ Bu bakımdan devlet sınırları belli bir toprak üzerinde teşkilâtlanmış olarak yaşayan topluluğun siyâsî, sosyal ve hukukî düzenidir. Bu düzen içerisinde toprak ve insan unsuru, devlet başkanı, teşkilât mevcûttur.⁸

“Devlet; bireyleri maddî ve manevî varlıkları, sistemi, iktidâr alâmetleriyle birlikte değerlendirilmesi gereken bir âkitler manzûmesidir.” Bu manzûme, devletin kimliğini ortaya çıkarmaktadır. Devleti; ülke, millet, siyâsî teşkilâtlanma, hükümdâr oluşturmaktadır.⁹ O halde, modern anlamda devleti oluşturan unsurlar ile Türk “il”ini oluşturan unsurlar; ülüş (ülke), kün (halk), idi- oksızlık (istiklâl) ve hükümdâr birbirinden farklı şeyler değillerdir.

Devlet anlamına gelen “il” kelimesine zamanla farklı anlamlar da yüklenmiştir. Ancak özüne bakıldığında yüklenen bu manâlar kelime olarak devleti karşılamasa da devleti oluşturan ana unsurları içermiştir. Tonyukuk Yazıtı’nda geçen “il yime bodun yime yok erteçi erti (ülke de, millet de yok olacak idi)”, “il yime il boldı (ülke de ülke oldu)”¹⁰ vb. ifâdelerden anlaşılacağı üzere “il” kelimesinin devletin unsurlarından ülke (ülüş) anlamına geldiği olmuştur. “İl” kelimesinin Kutadgu Bilig’de de Orhun Kitabesi’nde geçen ifadelerle benzer şekilde kullanıldığı olmuştur. Kutadgu Bilig’de geçen “ili budnı baksa küvense turup (memleketi ve halkı ona bakıp güvenle yaşamalı)”, “ol il budnı buzluur çıgay bayı tüz (o memleket halkı fakiri ve zengini hepsi bozulur)”¹¹

Anlayışı ve İmgesi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, IX.

⁷ Komisyon, Devlet, *Türk Dil Kurumu Büyük Türkçe Sözlük*, I, Ankara 1998, 573; Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, I, İstanbul 1989, 261; Gianfranco Poggi’ye göre, bir organizasyon diğer yapılanmalardan farklı, bağımsız, merkezîyetçi ve bölümleri resmî işbirliği halinde çalışıyorsa bu koordinasyon devlettir. Bkz. *Devlet Doğası, Gelişimi ve Geleceği*, çev. Aysun Babacan, İstanbul 2007, 27; Devlet: belli sınırlar içerisinde bağımsız olarak teşkilâtlanmış insan topluluğunun siyâsî yapılanmasıdır. Farklı devlet tanımları için ayrıca bkz. A. Davutoğlu, “Devlet”, 234, 239, 240; Devlet, belli bir ülkede hükümete ve kanunlara bağlı yaşayan milletin oluşturduğu siyâsî topluluktur. Bkz. Komisyon, “Devlet”, *Türk Ansiklopedisi*, XIII, Ankara 1966, 153.

⁸ Yılmaz Öztuna, *Tarih ve Politika Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, 159; Salim Koca, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilâtı”, *Türkler*, II, Ankara 2002, 823.

⁹ Devlet, milletin politik bir örgütlenme sonucu ortaya çıkan kişiliğidir. Devletin ana unsurları için bkz. Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, Ankara 1997, 81; A. Taşagıl, “Göktürkler”, 37; Bülent Atalay, “Türk Devlet Geleneğine Göre Devlet Adamlarında Bulunması Gereken Asgari Hususiyetler”, *Türkler*, II, Ankara 2002, 860.

¹⁰ “İl” kelimesi, Tonyukuk Yazıtı’nın bazı yerlerinde ülke olarak geçmektedir. Bkz. Osman Fikri Sertkaya, “Tonyukuk Kitabesinin İkinci Taşının Doğu Yüzü Hakkında Bazı Yeni Görüşler”, *TDAY Belleten*, 539 (1986), 63; Devlet anlamında kullanılan “il” kelimesinin zamanla ülke mânâsına geldiğine dâir ayrıca bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, II, Ankara 1971, 48; “İl” kelimesi ilk olarak sulh anlamında kullanılmıştır. “İlçi” kelimesi de “il”den türemiştir ve sulhçu mânâsına gelmiştir. “İl” kelimesi ikinci olarak devlet anlamına gelmiştir. Bu kelime sonraları ise halk, yabancı anlamında da kullanılır olmuştur. “İl” kelimesinin farklı anlamları için bkz. Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi (İslamiyet’ten Evvel Türk Medeniyeti)*, İstanbul 1976, 51,52; a.mlf., *Türk Uygarlığı Tarihi*, İstanbul 1991, 30; “İl” kelimesi anlam değişikliklerine uğrayarak günümüze kadar ulaşmıştır ve Türk lehçelerinde bağ, ilgi, râbta, alâka, sulh ve barış gibi çok yakın mânâları ifade etmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk (İslamiyet’ten Önceki Devir)*, I, İstanbul 1947, 264, 265.

¹¹ Karahanlılar’da da “il”in memleket anlamına geldiğine dâir bkz. Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev. Reşid Rahmeti Arat, İstanbul 2006, 418-419, 440-441, 1156.

vb. örnek maiyetindeki bu ifadelerden, Karahanlılar zamanında da “il”in memleket anlamına geldiği anlaşılmaktadır. Buradaki memleket, sınırları belli olan ülke yani ülüş anlamına gemiştir.

Türk “il”i ülke, memleket gibi kavramları bünyesinde barındırmaktadır. Çünkü geçmişten günümüze kadar devletin (İl) var oluşu “il tutma”¹² mücadelesi (yurt edinme) ile başladı. Ülke, devlet fikrinin cismî ve kalıbıdır. Hâkimiyetin icrâ edilmesine olanak sağlayan, sahip olunan ve yurt edinilen bu mekânlar devlet için hayat ve faâliyet sâhasıdır. Kısacası devlet kurmak, “illemek” demektir.¹³ “İllenen toprak” (ülüş) korumakla vazifeli olunan ata yadigârıdır.¹⁴ “İl”in dayanağıdır.

Türk “il”i topraksız düşünölemeyeceği gibi milletsiz de düşünölemez. “Millet, belirli bir bölgede yaşayan, müşterek dil, kültür ve tarih bağları ile birlikte uzun yaşantılara sahip olan bir insan topluluğudur.”¹⁵ Her insan topluluğu millet olamadı; dolayısıyla devlet kuramadı. Türk halkında (kün), millet (budun) olabilme bilinci ve teşkîlâtlanabilme kudreti mevcûttur. Bu bilinç ve kudret âileden başlıyordu. Âile, Türk devlet yapısının ve sosyal bünyenin çekirdeği idi. Millet ve devlet olma yolundaki ilk birlikti. Âilelerin bir araya gelmesi ile uruğlar (âileler birliği), uruğlardan boylar oluşurdu. Boylardan mürekkep boy birliği (bodun) ise Türk “il”ini ortaya çıkarırdı.¹⁶ Âileden “budun”a uzanan teşkîlâtlanma hâli, Türk budununun mensûpları arasındaki iradî bağ vesilesiyle “toplumsal düzenin somutlaşmış ifadesi”¹⁷ olan “il”e dönüşebilmektedir.

Mücâdele ve örgütlenebilme (idi-oksızlık) yetisi sayesinde “İl” ölçüsünde teşkîlâtlanan Türk milleti (budun), hürriyet duygusuyla hâkim olabilmişlerdir.¹⁸ Orhun

¹² “Tutma” söyleyişi eski kullanım şekli ile günümüze kadar ulaşmıştır. Kâşgarlı Mahmud’un eserinde geçen orduyu kurma, düzene koyma, rehin tutma vb. anlamları olan “tutma” bu günkü Türkçeden pek ayrılmamaktadır. Hakanlar il veya devleti tutmakla gurur duymuşlardır. Göktürk Yazıtı’nda geçen “il tutma” anlayışının içerisinde asayiş ile düzeni sağlama, orduyu geliştirme, milleti feraha kavuşturma gibi pek çok inanış yer almaktadır. “İl tutma” hakkında teferruatlı bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Ankara 1982, 161, 162; M. Said Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası (Karacuk’ tan Aziz George Kolu’na)*, İstanbul 2004, 42-45.

¹³ Ali Fuad Başgil, *Devletin Ülke Sorunu*, İstanbul 1976, 51,52.

¹⁴ Ülüş (ülke), Bozkır Türk “İl”inde hükümdârın keyfine göre kullandığı bir toprak parçası değildi. Bu durum, Türk devletinde *dominium* değil, *imperium* hâkimiyet telâkkisinin olduğunu göstermektedir. Imperium hâkimiyet telâkkisi hakkında teferruat için bkz. İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 209.

¹⁵ B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme*, II, 335.

¹⁶ İl, “bozkırlarda dağınık halde yaşayan birçok sosyo politik ünitelerin birbirine bağlanmasından doğan sosyal halkalar birliği tarzında kuruluyordu.” “İl”in oluşumu hakkında bkz. İ. Kafesoğlu, *Türk İslam Sentezi*, 57; Z. Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, 200; L. Rasyonu, *Tarihte Türklük*, 56, 61; A. Taşagıl, “Göktürkler”, 37; Eski Türkler siyasi ve bağımsız topluluklara “il” adını veriyordu. İl’ler “öz” lere, “öz”ler “boy”lara, “boy”lar ise “soy”lara dayanmaktaydı. Bkz. M. Arslan, *Step İmparatorluklarında*, 51.

¹⁷ Devlet tanımı, varlık kategorileri hakkında bkz. Durmuş Hocaoglu, *Bir Entelijansiya Kritiği Düşük Şiddetli Devrim*, İstanbul 2002, 117- 118.

¹⁸ İbn Haldun’a göre devlet, güçlü olma ve başkalarına galip gelme ile kurulur ve yaşayabilir. Üstün gelen (teşkîlâtlanabilen) devlet yönetimine sahip olur. Hamiyet için bkz. İbn Haldun, *Devlet*, çev: Osman Arpaçukuru,

Yazıtı'nda Türk halkı, kurduğu devleti elinden çıktığında şu şekilde yakınır durur: “devlet sahibiydim devletim nerede?”, “üstte (ki) gök çökmedikçe, altta (ki) yer (de) delinmedikçe, (ey) Türk halkı, (senin) devletini... kim yıkıp bozabilirdi?”¹⁹ Türk budununun ruhunda var olan mücâdele melekesi, istiklâle (idi- oksuzluk) vücûd vermiştir. Bağımsızlığa o kadar önem veriyorlardı ki devletin elden çıkması; ancak bir olağanüstü hâl ile kabul görmüştür.

Türk devletinin teşekkülü esâsında en önemli unsur, bir hükümdâra sahip olmaktır. Türk devleti; ancak bir hükümdâr etrafında şekillenebilmektedir. Devlet olma düşüncesi hükümdârlık fikrine bağlıdır. Çünkü devletin kurulması ve devamlılığı hükümdârın etrafına toplayacağı kişi sayısı, toplanan kişileri örgütleme becerisi ve üzerinde yaşayacağı bir vatan elde etme ile doğru orantılıdır.²⁰ Yani “il” olabilmek için gerekli olan ülüş (ülke), kün (halk), idi- oksuzluk (istiklâl) şartlarını sağlayabilen hüküm ve emîr sahibi olan tek bir kişi vardır. O da hükümdârdır. Hükümdâr hüküm ve emîr sahipliğini ona, verilen hükümrânlık ve hâkimiyet yetkisi ile elde etmektedir. Bu güç, iktidâr sahipliği anlamına gelmekle birlikte devletin varlığı ve sürekliliği için de elzemdir.

B. Hâkimiyet ve Hükümrânlık Anlayışı

Hâkimiyet; ülke ve halk üzerinde emretme hak ve yetkisini tam olarak kullanabilme, hâkim olma buyruğunu yürütme durumudur.²¹ Hükümrânlık kelimesi ise hükümrân olma durumu anlamına gelmektedir. “Hükümrânlık, hâkimiyetin yani iktidarın sınırlarını, dayandığı esasları, neye göre iktidar olunacağını tayin eden çerçevedir.”²²

İstanbul 2003, 17, 26; Devletin kurulması ve korunması “asabiyet” ile olur. “Asabiyet kolektif his ve şuurdan doğan müşterek hareket etme anlayışıdır.” Ancak kolektif his ve şuûrla hareket eden topluluklar bağımsızlığını yakalayabilir. Bkz. a.mlf., *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982, 120, 121, 483; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 207.

¹⁹ Kitabeler, Kültigin, Doğu, str. 7, 9, 22. bkz. T.Tekin, *Orhon Yazıtları*, 10-11, 14-15; İdi- oksuzluk için ayrıca bkz. Kültigin, Doğu, str. 3.

²⁰ Rene Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, çev. Metin Sirman, İstanbul (tarihsiz), 90.

²¹ Ş. Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, II, 537; İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, II, İstanbul 2005, 1149; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 2003, 314; Salim Koca, “Eski Türklerde Devlet Geleneği”, 825.

²² M. Yurdusevdi, *Selçuklular Devrinde Hükümrânlık*, XI.

1. Türk Hükümrânlık Anlayışına Göre Meşrûiyet

Hükümrân olan şahısta hâkimiyet faâliyeti etki etmekle başlar. Etki eden şahsın (hükümrân) etkiyi alan unsurlara karşı egemen olma, otorite ve salâhiyet yetkisi mevcûttur.²³ Bu yetkilerle donatılmış yönetici şahsa, emretme hakkı da doğrudan verilmiş oluyordu. Emretme yetkisinin yönetilenler tarafından meşrû görülmesi şarttır.²⁴

Devletlerin meşrûluk anlayışlarında birtakım farklılıklar vardır. Max Weber devletlerin istinâd ettiği hâkimiyet telâkkilerini meşrûiyet ölçüsünde “geleneksel, hukukî ve rasyonel, karizmatik hâkimiyet” olmak üzere üç ideal tipe ayırır. “Geleneksel hâkimiyet” anlayışına göre meşrûiyetin temeli eskiden beri devam etmekte olan düzen, gelenek ve göreneklerin kutsallığına dayanır. Hükümrân olan kişi geleneklere dayanarak hâkimiyetini kurar ve sürdürür. “Hukukî ve rasyonel hâkimiyet” anlayışına göre meşrûluk, kanunlara dayanır. Otorite sahibi, hukuki yolla yapılan işe meşrû gözüyle bakar ve hukuk kurallarını uyguladığına inanmaya çalışır. “Karizmatik hâkimiyet” anlayışına göre meşrûluk, hükümrânın veya siyâsî önderin kutsallığı temsil eden insan-üstü yetenek ve meziyetlere sahip olarak idâre ettiği inancına dayanır.²⁵

Eski Türkler’in ve daha sonra kurulan Türk hanedânlarının hükümrânlık anlayışı, Max Weber’in “karizmatik hâkimiyet” olarak adlandırdığı otoriteye uymuştur. Türkler’de hükümrân, Tanrı tarafından verilen “karizma” sayesinde bir nevî insanüstülük, lûtf ve inâyetle donatılmıştır. Hakan, Tanrı vergisi ilâhî menşeli misyon sayesinde yönetim yetkisini elinde tutabilmiştir. Sıradan insanların ulaşamadığı bu vasıflara sahip olan Türk hükümdârlarını, kalabalıklar tereddütsüz takip etmişlerdir.²⁶ Bu açıdan bakıldığında hükümrânlıkları karizmatik temellere dayanan Türk hükümdârlarının meşrûiyetleri de çok güçlü olmuştur.

a. Eski Türkler’de Hükümdârın Meşrûiyetinin Temelleri

Eski Türkler’in inanç sisteminin merkezinde “Gök Tanrı” bulunmaktadır. Türkler Tanrı’yı yüce, yaratıcı ve soyut olarak telâkki etmelerine rağmen yine de onu

²³ A. Bülent Ünal, *İlk Devir İslam Düşüncesinde Hâkimiyet Kavramı ve Tezahürleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1997, 31, 32.

²⁴ Mahmut Arslan, *Kutadgu-Bilig’deki Toplum ve Devlet Anlayışı*, İstanbul 1987, 60.

²⁵ Abdulhalık Mustafa Nevin, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet: Hz. Muhammed Devrinden Abbasilerin İkinci Yüzyılına Kadar (h. 1- 232\ m. 622-846)*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1990, 133- 137; M. Arslan, *Kutadgu Bilig’de*, 60,61; a.mlf., *Step İmparatorluklarında*, 102, 103; M. Yurdusevdi, *Selçuklular Devrinde Hükümrânlık*, X.

²⁶ Hamid Dabaşı, *İslam’da Otorite*, çev. Süleyman E. Gündüz, İstanbul 1995, 26, 65; Mehmed Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, İstanbul 1993, 45.

gökte düşünürlerdi.²⁷ Bu inanış Türkler'in, Tanrısal kaynaklı hükümrânlık anlayışlarının gökle ilgili olduğunu göstermektedir. Kültigin Kitabesi'nde "üstte mavi gök yaratıldığında" diye başlayan cümle eski Türkler'in kozmogoni anlayışının esasını "gök"ün oluşturduğuna dâir ipucu vermektedir. Çünkü sadece gök, insanın temsil edemediği "aşkınlık, güç ve kutsallığa" ulaşabilirdi.²⁸ Türk inanışına göre gök, Tanrı'nın kendisi değildir; Tanrı'nın sonsuzluğunu gösteren yüce bir temsildir. Tanrı'nın sahip olabileceği "aşkınlık, güç ve kutsallık" gibi özellikler, mekânında kendini gösterirdi.

"Gök Tengri" tam iktidâr sahibidir. Kozmik düzen, dünyanın ve toplumun örgütlenmesi, insanların yazgısı ona bağlıdır. Devletler ona bağlı olarak kurulur; kişiler, Tanrı'nın isteği ile hükümrân olurdu. Hükümdâr, Tanrı tarafından gönderilir ve Tanrı tarafından görevlendirilirdi. O halde her hükümdâr ünvanını Tanrıdan alırdı. Yeryüzünde düzen ile ahenk sağlandığı sürece kağan, yeterli olurdu.²⁹ Hükümrânlığının kaynağını Tanrı'dan alan hükümdâr dolaylı yoldan bizzât hâkimiyet sahibiydi.

Hakana hükümrânlık, Tanrı tarafından özel niteliklerin bağışlanması ve lütfedilmesiyle (yarlık)³⁰ verilmektedir. Orhun Yazıtı'nda cümlede geçen "Babam

²⁷ "Gök Tanrı", göksel bir üst kutsallık değildir; ama gökyüzünde oturmaktadır. "Gök" sonsuz mesafeyi simgelediğinden ötürü Tanrı'nın adı olmaktadır. Bkz. Mircea Eliade, *Kutsal ve Dindışı*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1991, 97; Eski Türkler'de kendini en üst varlık olarak ortaya koyan "Tengri"dir. "Gök Tanrı", ezeli ve ebedî, yüce, kudretli ve aşkındır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi (Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl)*, çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan, İstanbul 2007, 147; Harun Güngör, "Eski Türklerde Din ve Düşünce", *Türkler*, III, Ankara 2002, 262; Türkler'de soyut düşünme yeteneği çok gelişmiş olduğundan "Gök Tanrı" inancına sahiptirler. Teferruat için bkz. Doğan Aksan, Eski Türk Yazı Dili'nin Yaşıyla İlgili Yeni Araştırmalar", *TDAY Belleten*, 433 (1975-1976), 140.

²⁸ Kitabeler, Kültigin, Doğu, str. 1. bkz. T.Tekin, *Orhon Yazıtları*, 9; "Gök", insanın temsil edemediği "aşkınlık, güç ve kutsallığa" mükemmel bir biçimde ulaşabilmiştir. Aşkınlık, güç ve kutsallık; ancak Tanrıya özgü bir niteliktir. O halde "Gök Tanrı" vardır. Çünkü yücedir, sonsuzdur ve dokunulmazdır. Bkz. Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan, İstanbul 2000, 61,62; M. Arslan, *Kutadgu Bilig'de*, 50; Gök Tengri'nin en belirgin özelliklerinden; "yükseklik", "yücelik" ve "aydınlığı" vs. sayabiliriz. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Aydın, "Şamanizmin Eski Türk Dinî Hayatı ile İlişkisi", *XI. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler*, II, Ankara 1990, 492.

²⁹ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi (Muhammed'den Reform Çağına)*, çev. Ali Berktaş, İstanbul 2003, 13-14; Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Dini*, İstanbul 1994, 91, 92; İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Ankara 1980, 55; Türkler yönetme yetkisini Tanrı'dan almaktadır. Kağan, Tanrı'nın iradesiyle tahta oturmakla onun elçisi olmuştur. Bkz. Aybars Pamir, "Türklerin Geleneksel Dini Şamanizm'in Orta Asya Eski Türk Kamu Hukuku'na Etkisi", *AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, LII/4 (2003), 162, 163; Tanrı tarafından yönetme yetkisi verilen kişinin kağan olma süreciyle ilgili yazıtlarda üç fiil geçmektedir: kıl, kötür ve ol. Teferruatlı bilgi için bkz. Dursun Yıldırım, "Köktürklerde Kağanlık Süreci; Kaldırma, Kötürme ve Oturma", *XI. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler*, II, Ankara 1990, 519.

³⁰ Hükümdârlar tahta "Tanrı" lütfkâr olduğu için otururlardı: "Tenri yarlıkadukin üçün kagan olurtum" ifadesi için bkz. Kitabeler, Kültigin, Güney str. 9, Bilge Kağan, Doğu str. 14, 33, 34, Kuzey str. 7, 9. bkz. T.Tekin, *Orhon Yazıtları*, 4, 30, 32, 40, 48; Yarlık, Tanrı'dan buyruk almak anlamına da gelirdi. Yarlık hakkında bilgi için bkz. H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, 40; Türkçede, Tanrı tarafından hükümdâra verilen lütuflar yarlık kelimesi ile karşılanmaktadır. Yarlık: emir, hüküm, irade, ferman, lütf manâsına gelir. Yarlık'ın anlamları için bkz. Saadettin Gömeç, "Eski Türklerde Siyasî Hâkimiyet", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 100 (1996), 114- 115; Yarlık, bir nevî Tanrı tarafından korunmaktır. "Tengri yarlıkazu için" bkz. Osman Fikri Sertkaya, "Tonyukuk Kitabesinin İkinci Taşının Doğu Yüzü Hakkında Bazı Yeni Görüşler", *Belleten*, 539 (1986), 63; "Üze kök tengri yarlıkaduk için", Uyğur Kağanı, Tanrı'nın buyruğu ile tahta çıkar ve nizâmı sağlardı. Bkz. a.mlf., "Göktürk Harfli Uyğur Kitabelerinin Türk Kültür Tarihi İçerisindeki Yeri", *Türk Kültür Tarihi Araştırmalar Dergisi*, XXVIII/1-2 (1990), 328; Tengri'nin

hakan... Tanrı öyle buyurduğu için, devletliyi devletsiz bırakmış, hakanlıyı hakansız bırakmış, düşmanları bağımlı kılmış, dizlilere diz çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiş. Babam hakan, öylece devlet kurup...”, “ Babam hakanı... yüceltmış olan Tanrı, devlet veren Tanrı... beni o Tanrı hakan (olarak) tahta oturttu”³¹ vb. pek çok ifade, Türk hükümdârlarına hükümrânlığı, Tanrı’nın bahşettiğini açıkça belirtmektedir. Devleti kurma yetkisini Tanrı’dan alan hakan, hükümdârlığı da Tanrı’dan almaktadır.

Avrupa Hun Devleti zamanında Sardica’da (Sofya), Hun ve Bizans elçileri arasındaki münâkaşada, Attila’nın ilâhî menşeli olduğu söylenirken; Akatir Kralı, Attila’yı Tanrı’ya benzetiyor;³² ve Uygur, Göktürk kağanları da kendilerini “*Tengri’de bolmuş el etmiş* (Tanrı’dan olmuş, devlet sahibi)”³³ ve “*Tenri teg, tenride bolmuş* (Tanrı gibi ve Tanrı’dan olma)”³⁴ görürlerken, aslında hâkimiyetlerinin kaynağını belirtmiş oluyorlardı. “Oğuz Han hâkimiyetini ilâhî bir menşeden almış; Uygur hanları semavî bir nurdan doğmuş; ve Kırgızlar da gökten gelen bir soya mensûp olmuş bulunmakla öğünmüş bulunuyorlardı”³⁵. Bu düşünce sistemi hakanı Tanrı veya Tanrı’nın oğlu olarak görmüyordu. Göktürk hükümdârı Şapolyo’nun Çin İmparatoru Kao-tsü’ya gönderdiği mektupta kendisini: “Ben ki, Göktürk Devleti’nin gökte doğan egemen ve kutsal ...”³⁶ diye tanıttığı görülmektedir. Şapolyo kendisini bu şekilde tanıtırken, Tanrı olmamakla birlikte insanların üstünde bir yerde konumlandığını ifade etmektedir. Tanrı tarafından hükümrânlık yetkisi verilmiş olan Türk hükümdârı bir nevî görevliydi; ancak Tanrı değildi. Bugut Yazıtı’nda da Tanrı ile insanlar arasında yer aldığı belirtilen hakanlar “aracı” olarak nitelendirilirlerdi.³⁷

verdiği yarlıklar için bkz. Sencer Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu (VI.- VIII. Yüzyıllar)*, Ankara 2005, 75-76.

³¹ Kitabeler, Kültigin, Doğu, str. 15, 25, 26, Bilge Kağan, Doğu str. 21. bkz. T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, 13, 45, 15.

³² İ. Kafesoğlu, *Türk Milli*, 221; Attila’ya Tanrı’nın kılıcı ünvanı da verilmiştir. Bkz. Marcel Brion, *Hunların Hayatı*, çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul 1981, 127.

³³ Hükümrânlığın Tengri’den geldiğine dâir, Taryat-Terhin kitabesinde geçen ifadeler için bkz. T. Tekin, “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı”, *Belleten*, XLVI\ 184(1982), 798, 809,810; Uygur hakanları da Tengri’de olmuş Tanrı tarafından tahta çıkarılmışlardır. Bilge Kağan örneği için bkz. Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, II, İstanbul 1938, 30.

³⁴ Kitabeler, Kültigin, Güney, str. 1, Bilge Kağan, Kuzey str. 1, Doğu str. 1, Güney Doğu str. 13. bkz. T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, 3, 29, 37, 55.

³⁵ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, I, İstanbul 1990, 169.

³⁶ Tanrı’nın hakanı Türk halkı için “Gök’e kaldırması hakkında bkz. Kitabeler, Bilge Kağan, Doğu str. 10. bkz. T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, 41; Gök’ün kutsallığı Orta Asya’da mevcûd bir inanıştı. Çin İmparatorları Türk hakanlarından farklı olarak kendisini “Gök’ün oğlu” addederler. Bkz. Bahaeddin Ögel, “Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi”, *Belleten*, XIV\59 (1951), 372; Hakanlar kendilerini “gök’e âid hissederlerdi. Kağan soyundan gelen kimselerin ruhlarının “Gök Tanrı’nın mekânına uçtuğu varsayılıyordu. “Gök” ile ilgili inanışlar için bkz. Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul 2001, 59; Hükümdâr “Gök’e yükselme yeteneğini efsanelerle kanıtlıyordu. Tanrı onu gelip, alıyor ve yükseltiyordu. Dede Korkut bu olayı İslamî çerçevede değerlendirerek yükselmeye âtuf yapmaktadır. “Güzel Allah! Sen yücelttiğini Gök’e ulaştırıyorsun!” Bkz. J. Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Dini*, 118; M. Arslan, *Kutadgu Bilig’de*, 55.

³⁷ Saadet Çağatay, Semih Tezcan, “KökTürk Tarihinin Çok Önemli Bir Belgesi: Sogutça Bugut Yazıtı”, *TDAY Belleten*, (1975-1976), 249; S. Divitçioğlu, *Orta Asya Türk*, 86.

Tanrı, hükümdârlara “kut”, “küç” ve “ülüg” gibi özel nitelikler bağışlayarak töreye bağlı kalmak kaydıyla onlara, kendisi adına yeryüzünde hâkim olma yetkisini veriyordu. Hükümrânlığın dayanağı bu özel bağışlardır.

1. Kut

Kut insan içinde manevî bakımdan yücelmektir. Konumuz itibariyle kutun bu yönü değil hâkimiyet ve hükümrânlığın kaynağı olarak kullanımı ele alınacaktır.

Tanrı, hükümrânlık yetkisi vereceği kişiyi diğer insanlardan ayrı olarak bazı özelliklerle donatmıştır. Bu özelliklerden bir tanesi de onların “kut” sahibi olmalarıdır.³⁸ “Kut”a çeşitli manâlar verilmiştir. Bir görüşe göre “kut”, “devlet ve siyâsî iktidâr”³⁹ mefhûmunun karşılığı olmuştur. Diğer bazı görüşlere göre “kut” “saadet, değer, baht, uğur, mübarek, mes’ud olma, şans ve kader, mukaddes olma”⁴⁰ gibi anlamları kapsamıştır. Eski Türkler’de “kut”u “devlet ve siyâsî iktidâr” olarak tanımlamak uygun görülmektedir. Çünkü eski Türkler talih, baht ve şans kelimelerini “ülüg” ile karşılamaktadır. “Kut”a tâlih, saadet baht vb. anlamlar daha sonraki yıllarda yüklenmiştir.⁴¹ Meselâ Kutadgu Bilig’ de ikbâl sahibi kişi kutluluğun, mutluluğun ve esenliğin tümünü temsil etmektedir.⁴²

“Kut” siyâsî iktidâr, devleti idâre etme kudret ve salâhiyetidir.⁴³ Oğuz Kağan destanında Uruz Beğ ile Oğuz Han arasında şöyle bir diyalog geçmektedir: “Kutumuz olsun sizin, kutlu devletinizin. Soyunuzdandır bizim, tohumu neslimizin! Tanrı

³⁸ B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme*, II, 57; “Kut” ve “kutluluk”, Türk düşünce hayatında tarihin başlangıcından günümüze kadar gelen bir inanıştır. Bir dönem kutluluk günümüz anlayışından farklı olarak halk inanışlarıyla gelişip devlet felsefesi haline gelmiştir. Bu anlayışa göre; “Kut”u kişiye vererek onu kutlayan Tanrı’dır. Bkz. a.mlf., *Türklerde Devlet*, 181; Gücü elinde bulunduran kişi sıradan bir insan olamazdı onun, Tanrı “kut”u ile kutsallaşmış olması gerekiyordu. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Naci Önal, “Kutsalın Türk Kültüründeki İzleri: Tanrısal Simgesellik”, *Millî Folklor*, XXI\84 (2009), 62.

³⁹ “Kut” kelimesinin devlet ve siyâsî iktidâr anlamı için bkz. B. Ögel, *Türklerde Devlet*, 21, 165; Abdülkadir Donuk, *Türk Hükümdarı*, İstanbul 1990, 40; Salim Koca, “Eski Türklerde Devlet”, 828.

⁴⁰ W. Radloff, A. Vambery, V. Thomsen “kut” sözünü “saadet” tâbiri, Z. Gökalp “mukaddes”, F. Köprülü “saadet”, W. Barthold “saadet ve baht”, R. Rahmeti Arat “mes’ud olma”, K. H. Menges “saadet baht”, F. Altheim “şans, tâli”, A. V. Gabain “saadet”, R. Giraud “tâli, mutluluk”, L. Rasonyi “saadete ulaşma”, A. Bombacı “şans, kader, tâli”, A. Caferoğlu, “saadet, devlet, ikbal”, T. Tekin “tâli” manâsını vermişlerdir. Ayrıntı için bkz. Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988, 77-80; Ziya Gökalp, *Türk Töresi*, İstanbul 1972, 47; Nevzat Kösoğlu, *Hukuka Bağlılık Açısından Eski Türkler’de-İslam’da ve Osmanlı’da Devlet*, İstanbul 2004, 35.

⁴¹ İ. Kafesoğlu, *Türk İslam Sentezi*, 67; a.mlf., *Eski Türk Dini*, 57; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, İstanbul 1981, 67; “Kut”a kendi anlamı dışında sonradan başka manâlar da yüklenmiştir. Tanrı tarafından bağışlanan kut, iktidâr sahipliğiyle birlikte; bu sahiplik kutsala dayandığı için talih, saadet, baht, bahtiyarlık, mutluluk da getireceğinden kut kelimesi esas anlamını korumuş olmakla birlikte zamanla “tali, saadet, kutlu olmak (kutluluk) baht, bahtiyarlık ve mutluluk” manâlarını da içine almıştır. “Kut” kelimesinin zamanla aldığı manâlar için bkz. Sait Başer, *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre’den Sevgi Toplumuna*, İstanbul 1995, 53; Kutluluk için bkz. Hilmi Özden, *Kutadgu Bilig’de Ahlak Kavramı ve Tıp Etiğine Katkısı*, İstanbul 2007, 58- 59.

⁴² Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig*, haz. Yaşar Çağbayır, Ankara 2002, 25.

⁴³ Reşat Genç, “Karahanlılar”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VI, İstanbul 1989, 165.

buyurmuş, size, yeryüzünü al diye. Başım la kutumu da veriyorum al diye!”⁴⁴ Bu diyalogda “kut”, hükümdârlık güç ve yetkisi yani siyâsî hâkimiyet anlamına gelmektedir. Uruz Beğ bu yetkiye önceden sahip olmasına rağmen Tanrı’nın bu yetkiyi Oğuz Han’a vermesiyle yetkisini yeni hükümrâna devretmektedir.

Uygurlar hükümdârlarına “iduk-kut” ünvanını verirlerdi. Tanrı anlamına gelen “idi” kelimesinden türeyen “iduk-kut”un anlamı, kaynağı Tanrı’dan alınmış iktidârdır.⁴⁵ Asya Hun Tanhu’su Mo-tun (M.Ö 209- 174)’ un ünvanı, “Tanrı kut’u Tanhu”dur.⁴⁶ Göktürk ve Uygur Hakan’ı da “Tengri kutu ...”, “ Tengride kut bulmuş”, “Kutlug ...”⁴⁷ vb. ünvanlara sahiptir. Kezâ bu ünvanlarda da “kut” kelimesi Tanrı tarafından verilen siyâsî iktidâr iradesine sahip olmak anlamına gelirdi.

Türk toplumunun siyâset anlayışında iktidâr zorla değil; ancak Tanrı tarafından lütfedilirse meşrûiyet kazanırdı. Sadece bu şekilde iktidâr kabul edilebilirdi. O halde “meşrû siyâsî iktidâr”ın kaynağı “kut”tur. Meşrû siyâsî iktidâr sahibi tek şahsiyet de hükümdârdır.⁴⁸ Bu yüzden “kut” ve “kutlu olmak” hükümdâra, Tanrı tarafından sağlanan meşrûiyet kaynağı olarak düşünülebilir. Nitekim Türkler XI. yüzyılda, Tanrı tarafından bir desteğin yetişmesi anlamındaki “kut yülek” tabîrini sık kullanırlardı.⁴⁹ “Kut” sözcüğünün kelime karşılığını “devlet” olarak ifade eden Kâşgarlı Mahmud, bildiğimiz anlamdaki devleti değil de devlet kuşu olarak yorumlayabileceğimiz yönetim sahipliği, şanslı, bahtlı olmayı kastetmektedir. O yönetim sahipliği edinen kişi hakkında, “Tanrı bir kula kut verirse onun işi yükselir”,⁵⁰ dedi. Buradan Kâşgarlı Mahmud’un da “kut”u iktidârın zemini olarak gördüğü anlaşılmaktadır.

“Kut”un Türk hükümdârına, Tanrı tarafından bahşedildiği konusunda tereddüt yoktur. Ancak bu ihsanın hangi yolla yapıldığına dâir inanışın ne olduğunu bilemiyoruz. Destan ve hikâyelerden yola çıkarak kut, “hayat veren su veya nefes” olarak

⁴⁴ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, Ankara 1971, 121.

⁴⁵ Eski metinlerde “İduk-kut”, “gökten gönderildiği” için “mübarek, aziz, mukaddes” anlamında kullanılmıştır. Bkz. Reşit Rahmeti Arat, “İduk-Kut Ünvanı Hakkında”, *İÜ Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXIV-XXV (1980-1986), 23; İduk-kut, Tanrı tarafından verilen iktidâr yetkisidir. Bkz. Abdülkerim Özeydin, “Karahanlılar”, *DİA*, XXIV (2001), 410; R. Genç, “Karahanlılar”, 165; Enver Behnan Şapolyo, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1972, 214.

⁴⁶ A. Donuk, *Türk Hükümdarı*, 39.

⁴⁷ Kut ile alâkalı ünvanlar için bkz. Bahaeddin Ögel, “Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri”, *Belleten*, XIX/75 (1955), 354, 362; Uygurlar’ın ilk kağanının ünvanı Kutluk olurdu. Bkz. a.mlf., “Şine Usu Yazıtının”, 363; T. Tekin, “Kuzey Moğolistanda”, 811; İkinci Göktürk hanedanını kuran kağanın adı Çin kaynaklarında “Ku-tu-lu” olarak geçmektedir. Bu ünvanın Türkçe karşılığı Kutlug’dur. Bkz. O. Fikri Sertkaya, “Tonyukuk Kitabesinin İkinci”, 59; Kara Balgasun Kitabesi’nde kağanlar, “Tengride kut bulmuş” olarak ifade edilmiştir. Bkz. a.mlf., “Göktürk Harfli Uygur”, 333.

⁴⁸ Durmuş Hocaoglu, “Devlet ve Meşrûiyet, Kut ve Töre”, *Muhelif*, I/20 (2000), 3.

⁴⁹ B. Ögel, *Türklerde Devlet*, 177.

⁵⁰ “Kut kuwıg berse idhim kulinğa, künde ışı yökseben yokar agar”. Bkz. Kâşgarlı Mahmud, *Divan-ü Lûgat-it Türk*, çev. Besim Atalay, I, Ankara 2006, 220.

tanımlanabilir. Ancak Türk düşünce dünyasında böyle bir fikre rastlanılmamaktadır. O halde kut verilmesi nefes yolu ile olmamaktaydı. Bir görüşe göre, kut verilmesinin “tecelli ve sūdūr” yoluyla olduğu kanâati vardır. Tecelli ve sūdūr eski Türkler’den ziyâde İslâmiyetle birlikte kabûl görmüş bir inanıştır. O yüzden bu görüşte kabûle şâyân değildir. Başka bir görüşe göre kut “bir hayat maddesi ve cevheriydi, taze bir kan parçası olarak göğün bacasından inmişti.” Hanedân soyundan gelenlerin öldürüldükleri zaman kanlarının akıtılmasının yasak oluşu, kut verilmesinin taze kan yolu ile olduğunu desteklemektedir.⁵¹ Ayrıca Türkler’de kağanın, “semadan inen nur sütununu” taşıdığına dâir inanın varlığı, “kut” vermenin semâdan inen bir nurla da gerçekleştiğini göstermektedir. Bu nurun ışık olduğunu varsayabiliriz. Kan ve ışığın yanı sıra Türkler “kut”u kurt aracılığı ile de alıyorlardı. Hanlar çoğunlukla ışıktan ve kurttan hamile kalmış bir prensesin çocuklarıydılar.⁵²

Işık Türkler’de en belirgin “kut” alma yoluydu. Oğuz Han’ın çocuklarının gökten bir ışık olarak inen anneden olmaları onları, “kut-almış” sayıyordu. Bir nur ve ışık huzmesi olarak indiği varsayılan kut, kağanlara Tanrı’nın bir ayrıcalığıdır. Destanda Oğuz Kağan doğduğu vakit yüzü mavi ya da yeşil olarak tasvîr edilmektedir. Bu ışık; “kut”un, Oğuz Kağan’ın yüzündeki yansımasıdır.⁵³

Göktürk ve Uygur destanlarında kurt ışıktan gelir ve hakan soyunu sağlar. Kurt soyundan gelen hanlar; böylece “kut”lanmış oluyorlardı.⁵⁴ Tanrı tarafından kule dibinde peydâ olan ihtiyar bir kurttan, Hun hükümdârının kızlarından birinin çocuklarının olduğu ve bu çocukların Uygur hanedânını kurduğu Çin kaynaklarında da geçmektedir. Bu efsanevî bilgilerden, Göktürk ve Uygur hükümdârlarının menşei itibâriyle kutlandığı anlaşılmaktadır. Bugut dikili taşının yarım kabartmasındaki kurt tasvîrinde, kurtun karnının altında çizilmiş insan figürü vardır. Bu figür, han soyunu kutsala isnâd eden eski Türk efsanevî inanın dışavurumudur.⁵⁵ Bozkurt aynı zamanda bir rehber olarak da

⁵¹ B. Ögel, *Türklerde Devlet*, 173, 174, 175.

⁵² A. Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, 106; “Kut” kutsal nitelik kazandıran sihre benzer bir şeydi. Eski Türkler’in ve Moğollar’ın inânışında gökten inen bir nurdu. Bkz. Osman Kaşıkçı, “Eski Türklerde Devlet Başkanlığı-Hakanlık”, *Türkler*, II, Ankara 2002, 889; Oğuz Kağan destanındaki dinî unsurlar için bkz. Metin Özarslan, “Oğuz Kağan Destanı’nda Tarihî, Dinî, Beşerî ve Tabiatüstü Unsurlar”, *Halkbilim (Dursun Yıldırım Armağanı)*, Ankara 1998, 430.

⁵³ Oğuz Kağan’ın doğumu dahi olağanüstüdür; doğduktan sonra da olağanüstü hâlleri devam etmiştir. Bkz. Faruk Sümer, “Oğuzlar’a Ait Destani Mahiyette Eserler”, *AÜ Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XVII/3-4 (1959), 361; Ali Duymaz, “Oğuz Kağan Destanı’ndan Dede Korkut Kitabı’na Kahramanların Beden Tasvirlerinin Sembolik Anlamları Üzerine Değerlendirmeler”, *Milli Folklor*, XIX/76 (2007), 52.

⁵⁴ M. Naci Önal, “Kutsalın Türk Kültüründeki”, 63-64; Kağan, Tanrı tarafından gönderilmiş olan bir varlık sayesinde kutsal sayılmıştır. Bu varlık kurt olabiliyordu. O halde “Kağan, kutun gözle görülür ve cisimleşmiş bir sembolüdür.” Bkz. A. Pamir, “Türklerin Geleneksel Dini”, 171, 173.

⁵⁵ Sergey G. Klyastorniy, Vladimir A. Livsiç, “Bugut’taki Sogtça Kitabeye Yeni Bir Bakış”, *TDAY Belleten*, (1987), 204; Türkler, Hun kişisi ile bir dişi kurdun birleşmesinden türediklerine inanırlardı. Bkz. Lev Nikolayevič Gumilev, *Eski Türkler*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2003, 35; Yaratılış ve Türeyiş efsanesine göre; kutsal hükümdar soyu, kurtla

karşımıza çıkmaktadır. Tanrı adına Oğuz Kağan ile konuşurdu. Oğuz Han, kurdu takiple hareketlerine yön verir; sefere çıkar, göç emri alınınca göç ederdi.⁵⁶

Bu inanışların hepsi hanların, “semavî ve ilâhî kökenli” olma iddiâlarının temellerini oluşturunuyordu. Yani onlar Tanrı tarafından gönderilen ışık, kurt ve gökten inen hediye vasıtasıyla “kut sahibi” olup; halk üzerinde otorite kurabiliyorlardı.⁵⁷ Destanlardan ve efsanelerden edinebildiğimiz bu “kut alma” yöntemleri gerçekçi olmasa da hükümrânlığın kaynağı hakkında o dönemin anlayışını yansıtabilme adına ipucu verebilmektedir.

2. Küç (Güç)

Hükümrân olmanın bir koşulu da “güç”ü elinde tutmaktır. “Güç”ün kaynağı ilâhîdir. Kağana Tanrı’nın lûtfu ile verilen “güç” her şeyin üzerindedir ve elde edilen başarılar hep bağışlanan bu “güç” sayesinde olmaktadır. Hakanlara kahramanlık gücünü veren Tanrı; böylelikle halkı da dolaylı olarak korumuş ve gözetmiş olurdu.⁵⁸ Bu sebeplerden ötürü Türkler’de güç ve güçlülüğün önemli bir yeri vardır.

Elde edilen başarılar kendini daha çok savaş meydanlarında gösterirdi.⁵⁹ Bilge Kağan baskın yapmak, savaşmak ve ülkelerini zaptetmek üzere yola çıkan Üç Oğuzları, ordularının azlığına ve kötü durumda olmalarına rağmen Tanrı’nın verdiği “güç” ile yendi. Oğuzlar ile savaş yapan Bilge Kağan, Kültigin’in de gücüyle karargâhını düşmana teslim etmedi. Bumin Kağan tahta oturduğunda (542-552) dört bucağa yayılan düşmanları kendisine bağımlı kıldı, onları baş eğdirip ve diz çöktürdü. Aksi takdîrde

birlikte inen ışıktan doğmadır: “Geceler içinde bir gece kızların beklediği yerde, bir Bozkurt belirdi... Kulenin dört bir yanını, gökten düşmüş bir yıldırım hızıyla dolandı. Sonra kulenin kapısında durdu; başını tepeye doğru kaldırdı. Bir güçlü ışık, gözlerinde toplanan büyük ışık -kurt kanı karışık ışık- bir anda, kulenin tepesine düştü, iki damla erimiş demir gibiydi; biri bir kıza, öteki öteki kıza -bu iki parlak yıldız- gitti yapıştı... Kısaca kızlar, görevlerince, kutsal olmuştu... Bozkurt ve kızlar, bir ışık yumağı olup yumaklandılar. Artık ne Bozkurt vardı orta yerde ne de kızlar... Bozkurttan ve kızlardan arta kalan o ışık yumağı, durup dinlenmeden dönmeğe başladı.” Hulin Dağı tepesine inen ışıktan beş çocuk dünyaya gelmiştir. Bkz. Mustafa Necati Sepetçioğlu, *Yaratılış ve Türeyiş -Türk Destanı*, Ankara 1965, 88, 89, 90, 91, 105, 106.

⁵⁶ Wilhelm Bang, Reşit Rahmeti Arat, *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul 1936, 19; O. Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti*, I, 146-147; Süryani Mihael, Selçuklu muhâceretinin kurdu takiple olduğunu şöyle izâh eder: “dünya Türkleri taşımaya kâfi gelmiyordu. Onlar birbirlerini garbe doğru püskürttüler. Önlerinde köpek gibi (yâni Oğuz destânındaki Boz-kurt) bir hayvan yürüyor; fakat ona yetişemiyorlardı. O hareket edince göç diye bağırıyor; Türkler onu takip ederek durduğu yerde çadırlarını kuruyorlardı. Bu havyan uzun müddet onlara rehberlik ettikten sonra bir daha görünmedi. Ülkelerin ortasına geldikleri vakit kendilerine yetecek yerler bulunmadığından üç kısma ayrıldılar.” Bkz. a.mlf., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2005, 44; M. N. Sepetçioğlu, *Yaratılış ve Türeyiş*, 127, 128, 129.

⁵⁷ W. Bang, R. R. Arat, *Oğuz Kağan Destanı*, 13, 15; Durmuş Hocaoglu, “Türk Siyâset Geleneğinde “Devlet”in Aşırı Tâziminin ve “Devlet Baba” Kavramının Tarihsel Arka-Planına Dâir”, *Yeni Türkiye* (Liberalizm Özel Sayısı), V/25 (1999), 241.

⁵⁸ M. Naci Önal, “Kutsalın Türk Kültüründeki”, 66.

⁵⁹ B. Ögel, *Türklerde Devlet*, I, 273; Sencer Dıvıçioğlu, *Nasıl Bir Tarih? (Kök Türkler, Karahanlılar)*, İstanbul 1992, 86; S. Gömeç, “Eski Türklerde Siyâsî”, 115; Türk kağanları, elde ettikleri başarılarının kaynağını, Tanrı bağışı olarak görmüşlerdir. Bkz. S. Koca, “Eski Türklerde Devlet”, 828.

roller değişirdi.⁶⁰ Mücâdeleyi kaybeden taraf bağımlı olmaya, baş eğmeye, diz çökmeye mahkûmdur. Hakanlar “güç”ü kaybettikleri zaman hükümrânlığı kaybedeceklerini bilirlerdi. O halde güçlü olmak ya da yok olmak arasındaki mecbûrî tercihle güçlü olmak zorundaydılar.⁶¹

“Güç” ün Tanrı tarafından verildiğine dâir inanışın tezâhürleri mitolojik öğelerle eski Türk destanları ve Göktürk yazıtlarında işlendi. Oğuz Kağan doğduğunda ağzının ateş rengi ve gözlerinin al olması, Tanrı tarafından verilen “güç”ü temsil etmektedir.⁶² Aynı şekilde Oğuz Kağan’ın vücudu hakkında “ayakları öküz ayağı gibi, beli kurt beli gibi, omuzları samur omuzu gibi, göğsü ayı göğsü gibi” çeşitli tasvîrler mevcuttur. Anlaşılan şu ki; her bir hayvanın en güçlü yerinden bir kısma benzetilen kağan en üstün güç ve kuvvet olarak simgelenmek istenirdi. Kutadgu Bilig’de de hükümdâra verilen “arşlan yürekli, kaplan pençeli, kurt gibi kuvvetli, ayı gibi cesur” vb. vasıflar “güç”ü temsil etmekteydi.⁶³ Göktürk Yazıtı’nda geçen Türk askerlerinin kurt gibi, düşmanın askerlerinin ise koyun gibi olması da Tanrı’nın güç vermesiyle alâkalıdır.⁶⁴

3. Ülüg

Ülüg kelimesi “baht, talih, nasip, kısmet, şans, kısmet payı”⁶⁵ anlamlarına gelmektedir. Tanrı tarafından kağana lûtfedilen ülüg, kesinlikle iyi tâlihtir. Onlar bu bağış ile hüküm ve idâre yetkisine, hükümdâr olma tâlihine doğuştan sahiplerdi. Hükümdâr olan kutlu kişi, iyi tâlihi sayesinde halka refâh imkânı sunardı. “Tanrı öyle buyurduğu için, bahtım ve talihim olduğu için, ölecek halkı diriltip doyurdum. Çıplak halkı giyimli kıldım, fakir halkı zengin kıldım.”

Tanrının “ülüg” vermiş olması kağanların halkı için çaba göstermeleri gerekmediğı anlamına gelmiyordu. Kağanların işleri ters giderse kötü ülüglerinden çok

⁶⁰ Kitabeler, Kültigin, Doğu str. 2, Kuzey str. 8,9, Bilge Kağan, Doğu str. 32, bkz. T.Tekin, *Orhon Yazıtları*, 9, 49, 23.

⁶¹ D. Hocaoglu, “Devlet ve Meşrûiyet”, 2.

⁶² A. Duymaz, “Oğuz Kağan Destanı’ndan Dede Korkut Destanı’na Kahramanların”, 52; M. N. Sepetçioğlu, *Yaratılış ve Türeyiş*, 135; Renklere Türk kültür tarihi boyunca olumlu ya da olumsuz simgesel yüklemeler yapılmıştır. Renkler “Ululuk, siyâsî hâkimiyet, itibar, meşrûluk, kutsallık” ifade ederek, güç temsili olmuşlardır. Daha geniş bilgi için bkz. İhsan Toker, “Renk Simgeçiliğı ve Din: Türk Kültür Yapısı İçinde Ak-Kara Renk Karşıtlığı ve Bu Karşıtlığın Modern Türk Söylemindeki Tezâhürleri Üzerine”, *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, L\2 (2009),98-101.

⁶³ W. Bang, R. Rahmeti Arat, *Oğuz Kağan Destanı*, 11; A. Duymaz, “Oğuz Kağan Destanı’ndan Dede Korkut Destanı’na Kahramanların”, 55.

⁶⁴ Kitabeler, Kültigin, Doğu str. 12, bkz. T.Tekin, *Orhon Yazıtları*, 11; “Kurt”un güç ve kudreti temsil etmesinden dolayı “Göktürk tuğ ve bayraklarında altından kurt başı motifi” kullanılmıştır. Bkz. O. Fikri Sertkaya, “Göktürk Harfli Uygur”, 326.

⁶⁵ İ. Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, 57; B. Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 21,173; a.mlf., *Türk Kültürünün Gelişme*, II, 57; “Ülüg” Göktürk Yazıtı’nda nasip, kısmet mânâsında kullanılan hükümrânlıkla ilgili bir kelimedir. Ülüg kelimesinin kökeni pay, hisse, kısım anlamındaki “üle-mek”den “üleşmek”, “ülüş” şeklinde türemiştir. Mânâ değişimiyle kısmet, tâlih olarak kullanılmıştır. Bkz. A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde*, 90-91; S. Divitçioğlu, *Nasıl Bir Tarih*, 86.

çalışarak kurtulmaları mümkündü. Göktürk Yazıtı'nda bunun pek çok örneği vardır. İltiş ve Bilge Kağanlar milleti ve ülkesini yok olmaktan çok çalışarak kurtardılar, Tanrı'nın yarlık verdiği "ülüg" ile halkın refâh seviyesini arttırdılar.⁶⁶

4. Üç Özel Bağışın "Töre" ile Bağlantısı

Eski Türkler'de töre (töre) yazılı olmayan hukuk prensipleriydi. Aynı zamanda töre devletin kuruluş düzeni ve işleyişi anlamına da gelmektedir.⁶⁷ Orhun Yazıtı'nda "törü" olarak geçen "töre" kelimesinin anlamı kanündür. Oğuz töresi adet ile örflerin toplamıdır ve en temel kuralı şudur: "Hakan olanlar, Tanrı kapısında duacı olup, iyilik niyaz edeler. Halka, adalet ve merhametle hükümdarlık edeler. Sonra gelenler, önden gelenlerin hayırlı işlerini bozmylar, tabi onlardan daha hayırlı olmaya çalışalar ve devleti devam ettireler, Hakanla işbirliği yapalar, şöyle kişiler ola: akıllı, ulu ve görgülü, iyi ve yavuz kişiler ola."⁶⁸ Kaşgarlı Mahmud "törü"nün düzen, nizâm, görenek ve adet anlamına geldiğini söylemektedir.⁶⁹ Aynı şekilde Kutadgu Bilig'de de "törü" kanun ve nizâm anlamında kullanılmaktadır.⁷⁰ Yusuf Has Hacı, hükümdârların kendilerini töreyle yüceltebileceklerini dile getirmektedir. Nitekim Buğra Han için "o adını kanunla yükseltti" dedi.⁷¹

Bunun dışında töre "sadece hukuk, nizam, devlet düzeninde uyulacak kâideler mânzumesi" değildir. Töre asıl Tanrı'nın koyduğu nizâm mânâsına gelmektedir.⁷² Tanrı, kendi nizâmına uyan kişiye kut verirdi.⁷³ Ayrıca, Tanrı'nın koyduğu nizâmın dışındaki kanun ve nizâm mânâsına gelen "töre"nin oluşumunda üç yoldan bahsedilebilir: Kağanlar tarafından konulan kurallar, kurultaylarca getirilen kurallar ve toplum içinde kendiliğinden, yavaş yavaş oluşan kurallar.⁷⁴

Kut'un töre ile ilişkisi şöyledir: Hükümdâr her ne kadar Tanrı'dan olma olsa da halk üzerindeki otorite sahipliği ve iktidârının uygunluğu sadece kut ile başlayıp kut ile

⁶⁶ Kitabeler, Kültigin, Güney str. 10, Bilge Kağan, Doğu str. 23, bkz. T.Tekin, *Orhon Yazıtları*, 5, 45; B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme*, II, 57; O. Fikri Sertkaya, "Göktürk Tarihinin Meseleleri", 63; A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde*, 90-91; S. Gömeç, "Eski Türklerde Siyâsî", 115; S. Koca, "Eski Türklerde Devlet", 828.

⁶⁷ B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme*, 469; S. Başer, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, XII.

⁶⁸ E. Behnan Şapolyo, *Selçuklu İmparatorluğu*, 213.

⁶⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk*, İndeks, 647.

⁷⁰ Yusuf Has Hacı, *Kutadgu Bilig*, İndeks, 462.

⁷¹ Yusuf Has Hacı, *Kutadgu Bilig*, II, 19.

⁷² S. Başer, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, 7.

⁷³ S. Başer, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, 7.

⁷⁴ Aybars Pamir, "Orta-Asya Türk Hukukunda "Töre" Kavramı", *AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, LVIII\ 2 (2009), 359.

bitmiyordu. Ayrıca töreye de bağlıydı.⁷⁵ Kut ve töre birbirinin ayrılmaz parçasıdır. “Töre”, kut kadar üstün ve egemendi. Kafesoğlu’na göre töre: “Türk örf ve geleneklerinin kesin hükümler birliğidir.” Hakan bu hükümlere yani kanûna uymak zorundadır. Çünkü eski Türkler’de sadece hükümdârın irâdesine bağlı bir idâre şekli söz konusu değildir. Hakan görevini yapıp yapmadığı konusunda halkına hesap vermek durumundaydı.⁷⁶ Bu yüzden hükümdâr; ancak “kanûnun hadimi”⁷⁷ olursa görevini hakkıyla yapmış olurdu. Töre, bir nevî devlet düzenidir ve ilâhî nizâmı sağlama gayretindedir. Sonuç olarak ilâhî nizâmı sağlayacak tek kişi vardır. O da muhakkak kut sahibi olan hakandır.⁷⁸ Ancak hükümdâr, görevini yaparken törenin sahibi halka da uymak zorundadır.⁷⁹ Yani “İktidârı kut verir; ama devam ettiremez onu, devam ettirecek olan “töre”dir.”⁸⁰ Çünkü Türk hükümdârı töre yoluyla idâresi altındakilere karşı sorumluluklar edinir; bu sorumlulukları yerine getirebildiği müddet hükümdâr kalabilirdi.⁸¹ Aksi takdîrde hükümrânlık hakkını kaybederdi. O yüzden “İl gider, töre kalır” sözünün temelinde “töre”nin her şeyin üzerinde yer aldığı inancı yatar.⁸²

Törenin “kut” dışında Tanrı tarafından verilen “güç” ve “ülüg” ile de bağlantısı vardır. Çünkü hükümdâr töre yoluyla idâresi altındakilere karşı edindiği sorumlulukları kendisine verilen güç ve ülüg sayesinde yerine getirebilir ve ilâhî nizâmı sağlayabilirdi. Nitekim güçsüz bir hükümdârın elinden “kut” gittiği gibi “töre” de giderdi. Aynı zamanda “ülüg”ü olmayan bir kimsenin ilâhî nizâmı sağlayabileceği düşünülemezdi.

b. Selçuklular’da Hükümrânlık Anlayışının Temelleri

Türkler Gök Tanrı inancını bırakıp, X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İslâm dinini kabûle başlamışlardır. Onlar, kökleşmiş devlet anlayışına ve teşkilât yapısına sahip oldukları için İslâm âlemine girerken, eski idârî geleneklerin taşıyıcısı konumunda

⁷⁵ Uyurlar döneminden kalma hukuk vesikaları dönemin ictimâî hayatı hakkında oldukça bilgi verir. Fertler ile devlet arasındaki münâsebetlerde hukukun üstünlüğü ön plandadır. Bkz. Reşit Rahmeti Arat, “Eski Türk Hukuk Vesikaları”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, I/1 (1964), 12- 13; D. Hocaoglu, “Devlet ve Meşrûiyet”, 5.

⁷⁶ M. Arslan, *Step İmparatorluklarında*, 95-97.

⁷⁷ Kutadgu Bilig’e göre hükümrânlık kanûn hâkimiyetidir. Hükümdâr, “kanûnun hadimidir”. Bkz. Sadri Maksudi Arsal, *Hukuk Felsefesi Tarihi: Ahlak, Hukuk ve Devletin Mahiyeti*, İstanbul 1945, 146.

⁷⁸ S. Başer, *Kutadgu Bilig’de Kut*, 68.

⁷⁹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme*, II, 335; M. Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, 60; Türkler’de töreye yani halka uygun olmayan işler zulüm olarak kabûl edilirdi. Bkz. Nevzat Kösoğlu, *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, İstanbul 1990, 38; Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Eski Türklerde Devlet Meclisi “Toy” Üzerine Düşünceler”, *AÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*, XXVIII/45 (2009), 5; O. Kaşıkçı, “Eski Türklerde Devlet Başkanlığı”, 889.

⁸⁰ D. Hocaoglu, “Devlet ve Meşrûiyet”, 5.

⁸¹ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, 72, 73; a.mlf., “Karahanlılar”, 166; Hakan: “Halkın güvenliğini, sağlığını, iktisadî durumunu, açlığını, tokluğunu düşünmek durumundaydı. Hakan, savaş esnasında ordunun başkumandanıydı. Devletin sınırlarını korumak, halkın rahatını sağlamak ve devletin ününü korumak sorumluluğu altındaydı.” Hakan bu sorumluluklarını töreye göre yerine getirir. Devleti töreyle yönetirdi. Bkz. O. Kaşıkçı, “Eski Türklerde Devlet Başkanlığı”, 891.

⁸² Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş: Türklerde Köy ve Şehir Hayatı*, I, Ankara 1985, 71.

olmuşlardır. Millî geleneklerin tesiriyle Kuzey Çin'den Karadeniz'in kuzeyine ve Ön Asya'ya kadar kurdukları bütün iktidârlar eski Türk devlet tipini temsil etmiştir. Özellikle de hükümrânlık anlayışları geleneksel niteliğini İslâmî dönemde de devâm ettirmiştir.⁸³

Karahanlılar'da da hükümdârın meşrûiyeti, ilâhî güce dayandırılmakta idi. Hükümdâra hâkimiyet hakkı Allah tarafından verilmektedir.⁸⁴ “Kut” kime verilmişse, ancak o hükümdâr olabilirdi. Hükümdâr, eski Türk hükümrânlık anlayışında olduğu gibi, Allah'ın yeryüzündeki görevlisiydi. Bu devirdeki hükümrânlık anlayışı, Yusuf Has Hacib'in hükümdâra söylediği şu sözler ile açıklığa kavuşmaktadır: “Bu hükümdarlığı sen arzu edip kuvvet kullanarak ele geçirmedi. Onu Tanrı kendi fazlı ile ihsan etti, lutfederek sana verdi. Tanrı, beylik işini kime verirse ona, işi ile mütenasip akıl ve gönül de verir. Tanrı kimi hükümdar olarak yaratmak isterse ona, önce münasip tavır ve hareket ile akıl verir. Hükümdarlar hâkimiyetlerini Tanrı'dan alırlar. Tanrı seni doğruluk için hükümdar yaptı.”⁸⁵

Bütün Müslüman Türk hanedânlarında olduğu gibi İslâm medeniyeti çevresine giren Selçuklular da hükümrânlıklarının menşeiğini eski geleneklerinde olduğu gibi ilâhî temellere bağlamakla meşrûiyet açısından kutluluk esâsına dayalı hâkimiyet kurmuşlardır. Hâkimiyet anlayışının temelinde mutlak iktidâr Allah'a âittir. Allah, yarattıklarının tek hâkimi ve tek otorite sahibidir. Hükümdâr ise; Allah'ın yeryüzündeki vekilidir, yönetim kendisine emânet olarak verilmiştir ve yetkilerini Allah rızasına uygun olarak kullanmak durumundadır. Allah hâkimiyeti doğrudan doğruya icrâ etmiyor; bu işi hükümdâra devrediyordu.⁸⁶ Sultan Alp Arslan, kendisinin Allah tarafından seçildiğini îzâh için şu sözleri sarfetti: “Allah kendisine teveccüh göstererek, onu Âdemoğulları arasından, dünya işlerinin nizama konması için seçmiş, zamanın çehresini fikirlerinin nuruyla aydınlatmış, dünya yüzünü devletin büyüklüğü ve adaletiyle süslemiş, memleket caddesini kendisine göstermiş, devlet merdivenlerini

⁸³ Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, I, Ankara 1983, 17; A. Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, 107; a.mlf., “Osmanlı Devleti'nin Kuruluş”, 22; R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, 99; Erkan Göksu, “Türk Hâkimiyet Telakkisinin Tekâmülü”, *EKEV Akademi Dergisi*, XIII/40 (2009), 193.

⁸⁴ Hakan ailesi eski Türk inanç sistemini korumuşlardır. Bkz. Ömer Soner Huncan, *Türk Hakanlığı Karahanlılar (766-1212)*, İstanbul 2007, 119; Dede Korkud'un “Kadir Tanrı vermeyince er baymaz (zengin olmaz)” soylamasının hükümrânlık için geçerli olan yönünü Müslüman Türk hanedânları da benimsemişlerdir. Bkz. Mustafa S. Kaçalın, *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul 2006, 1.

⁸⁵ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, II, 19; S. Divitçioğlu, *Nasıl Bir Tarih?*, 154; Abdülkerim Özaydın, “Karahanlılar”, *DİA*, XXIV (2001), 410; R. Genç, *Karahanlılar*, 165; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara 1992, 87-88.

⁸⁶ el-Maverdî, *Teshîlü'n-Nazar ve Ta'cîlü'z-Zafer fî-Ahlâki'l-Melik ve Siyâseti'l- Mülk*, çev. Mehmet Ali Kara, İstanbul 2003, 16; Mehmed Niyazi, *İslam Devlet Felsefesi*, İstanbul 1989, 36,37; a.mlf., *Türk Devlet Felsefesi*, 61; Bayraktar Bayraklı, *Fârâbî'de Devlet Felsefesi*, İstanbul 1983, 31; E. Göksu, “Türk Hâkimiyet Telakkisinin”, 191.

çıkmasını emretmiştir.”⁸⁷ “Tanrının lûtufları onun devletinin ahvali üzerinde bellidir ve parlamaktadır.”⁸⁸ Sultan Melikşah da Allah tarafından kuvvetlendirilmiş ve onun tevfikini kazanmış bir padişahı.

İran coğrafyasında hüküm süren Selçuklular’ın yönetim anlayışında bu bölgenin idârî gelenekleri de etkili olmaya başladı. Daha mutlakîyetçi bir hâkimiyet anlayışına sahip olan İranlı yöneticiler ve âlimler, Selçuklu hükümdârlarını “Zillullahi fi’l arz” ve “Zillullahi fi’l âlem” olarak sembolize ederlerdi. Nizamü’l-Mülk’ün görüşleri bu anlayışı destekler niteliktedir. Nizamü’l-Mülk’e göre, hükümdâr gücünü doğrudan Allah’tan alır ve onun adına saltanat sürerdi. Hatta kendisi, Allah’ın takdîriyle hükümdârlık taltîf edilen kişiyi övgüye değer buldu ve onun niteliklerini şu sözlerle ifâde etti: “ Bil ki Yüce Allah her asırda ve çağda halk arasından birini seçer, onu padişahlara layık ve medhe değer hünelerle süsler insanlar onun adaleti içinde yaşasınlar, emin olsunlar, daima devletinin bekasını istesinler diye, dünya işlerini ve Allah’ın kullarının huzur içinde yaşamasını ona tevdi eder, fesad, karışıklık ve fitne kapısını ona kapattırır; onun heybet ve haşmetini Allah’ın kullarının gönüllerinde ve gözlerinde yerleştirir.” Hükümdâr, insanları idâre etmesi için yetki verilen en üstün kişidir.⁸⁹ Ravendî de İranî bir yorumla hükümrânlığın kaynağını şu şekilde açıklamaktadır: “Sultan Tanrı’nın yeryüzünde vekilidir, dinin ve farzlarının esaslarını yerine getirir. Allah onu diğerleri arasından seçip, ona ihsanda bulunmuş, hükümdarlığında onu kendisine ortak tutmuştur. Halkına iyi muamele etsin diye ona lûtuflarda bulunmuş halk için onu çağırıştır. (Bundan dolayı sultan), Tanrı’nın buyruk ve yasaklarına itaat ederse, Tanrı’da onu kazandırmağı üzerine alır; yok eğer bu hususlarda Tanrı’nın emrini yapmazsa onu nefsinin eline bırakır.”⁹⁰ Ona göre; hükümdârın Allah’ın gölgesi olması, bütün dünyanın onun hükümrânlığını kabûl etmesi demektir.⁹¹

⁸⁷ M. Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, II, 4; A. Taneri, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu*, 33.

⁸⁸ Ravendî, Muhammed b. Ali, *Râhatü’s-Sudûr ve Âyetü’s-Sûrûr*, çev. Ahmet Ateş, I, Ankara 1957, 121.

⁸⁹ Nizamü’l-Mülk, *Siyâset-nâme*, çev. Mehmet Altay Köymen, Ankara 1982, 11, 12; M. Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, II, 5; Erdoğan Merçil- Ali Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara 1995, 497.

⁹⁰ Ravendî, *Râhatü’s-Sudûr*, I, 123.

⁹¹ Ravendî, *Râhatü’s-Sudûr*, I, 25; Hükümdâr’ın Allah’ın gölgesi olduğuna dâir ifâdeler aynı eserin pek çok yerinde geçmektedir. Bkz. a.mlf., *Râhatü’s-Sudûr*, I, 22, 111, 194; Allah’ın yeryüzündeki gölgesinden maksat, âdil bir düzen sağlamaktır. Bkz. M. Niyazi, *İslam Devlet Felsefesi*, 155.

İranî geleneğin hükümdârı “Zillullahi fi’l arz” ve “Zillullahi fi’l âlem”⁹² olarak gördüğü anlayış Türk hükümdârlık anlayışına ters düşmektedir. Çünkü bu anlayışa göre Allahın tabîî gölgesi olan hükümdârdan suâl olunamazdı. Ravendi bu durumu şöyle dile getirmektedir: “Tanrı’ya karşı gelmeden kim Tanrı gölgesine isyan eder? Eğer isyan ederse başı bu isyanda gider.”⁹³ Oysaki Türk hükümdârı, kendisine verilen “kut”un bir gün geri alınabileceğini ve “kut”a rağmen sorgulanabilir olduğunu bilirdi.

2. Türk Hükümdârının Hükümrânlığının Sınırları

Türk devlet geleneğinde kağana verilen hükümrânlık yetkisi, tek bir ülke ile sınırlı değildi. Türk kağanları “cihânşümul” (üniversal) anlayışa göre; göğün altındaki bütün ülkelerin tek hükümdârıdır ve “yeryüzünün hükümdârı” sıfatıyla Tanrı’nın verdiği yetkiyle dünyayı yönetme hakkına sahiptir. Tanrı adına dünya nizâmını sağlama çabası zorunluluktan öte görev bilinciyle yapılmaya çalışılan bir idealdir. Amaç yeryüzündeki bütün insanları törenin himâyesine alarak adâleti sağlamaktır.⁹⁴

Türk devlet felsefesi haline gelen üniversal anlayışın temellerinin ve buyruklarının Oğuz Kağan tarafından ortaya atıldığı varsayılmıştır. Oğuz Han, tahta çıkar çıkmaz “Ben ki, yedi iklim ve dört köşe ve Oğuzlar ve Uygurlar ve Çin-Eli ve bilcümle Türk ve gayrisi ne varsa yeryüzünde hepsinin hakanıyım” demiştir. Oğuz Han sarfettiği sözleriyle hükümrânlığın sınırlarını, dünya hâkimiyeti çerçevesinde belirlemiştir. Cihân hükümdârı olduğunu dünya milletlerine kabûl ettirmek amacıyla dört tarafta bulunan kavimlere, elçilerle “Ben artık bütün dünyanın Kağanıyım” mesajını bildirerek, onları tâbiyete çağırmıştır. Tâbiyeti kabûl etmeyen kavimlere karşı da mücâdelelere girişmiştir. Oğuz Han’ın cihângîrlik faâliyeti neticesinde farklı yerlere dağılan Oğuz soyundan, farklı Türk “il (el)”leri ortaya çıkmıştır.⁹⁵

Oğuz Kağan’ın nâzırı Uluğ Türük, “bir gün uykuda bir altın yay ve üç gümüş ok gördü. Bu altın yay gün doğusundan ta gün batısına kadar ulaşmıştı ve üç gümüş ok ta

⁹² O. Turan, *Tarihi Akışı İçinde Din*, 239; G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, çev. İlyas Kamalov, İstanbul 2007, 71; Süleyman Özbek, “Siyasetnâme Özellikleri Açısından Râhatü’s-Sudûr’un Değerlendirmesi”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, IX/2 (2007), 151.

⁹³ Ravendî, *Râhatü’s-Sudûr*, I, 22.

⁹⁴ İ. Kafesoğlu, *Türk İslam Sentezi*, 69; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş: Türklerde Tuğ ve Bayrak*, VI, Ankara 1984, 1- 2; Aydın Taneri, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilatı*, Ankara 1978, 17.

⁹⁵ Oğuz Han’ın çeşitli yerlere elçiler göndermesi hakkında bilgi için bkz. Reşîdü’l-dîn Fazlullah, *Cami’ü’t- Tevârih: Reşîdü’l-dîn Oğuznâmesi*, Tercüme ve Tahlili, haz. A. Zeki Velidî Togan, İstanbul 1982, 21-50; O. Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti*, I, 147; F. Sümer, “Oğuzlar’a Ait Destanî”, 368; D. Hocaoglu, “Türk Siyaset Geleneğinde”, 243; A. Pamir, “Türkler’in Geleneksel Dini”, 181; M. N. Sepetçioğlu, *Yaratılış ve Türeyiş*, 156.

şimale doğru gidiyordu.”⁹⁶ Bu rüya dört köşeye sahip olma anlayışının tezâhürü olup, cihan hâkimiyeti anlayışını yansıtmaktadır. Eski Türkler aynı anlayışın izinde dünyayı dört köşe olarak görürdü ve her bir köşeyi bir yön ile ifâde ederdi. Doğuya “ileri”, batıya “geri”, güneye “beri”, kuzeye de “yukarı” dendi. Bilge Kağan: “İleride gün doğusuna, beride gün ortasına kadar, geride gün batısına ve yukarıda gece ortasına kadar, bu sınırlar içindeki halklar hep bana tâbiidir” diyerek, hâkimiyet sâhasını belirtmektedir. Cihân hâkimiyetinin temeli bu dört köşeye sahip olmakta yatar.⁹⁷

Müslüman Türk hanedânları zamanında da ilâhî kaynaklı iktidâr cihân hâkimiyetinin kapılarını Türk hükümdârına sonuna kadar açmıştır. Kâşgarlı Mahmud, Türk hükümdârının cihân hâkimiyetiyle alakalı olarak; zamanın hakanlarının Türk milletinden çıktığını ve onların yeryüzünün hâkimi olup, dünya milletlerinin idâresini ellerinde tuttuklarını söylemiştir. Kâşgarlı Mahmud bu durumu şu sözleri ile ifade etmiştir: “Ben, yüce Tanrı’nın devlet güneşini Türklerin burçlarında parlattığını, feleklerin dairelerini onların ülkeleri üzerinde döndürmüş olduğunu, onlara Türk adını verdiğini ve yeryüzünde onları egemen kıldığını, çağının hükümdarı yaptığını, dünyadakilerin yönetim dizginlerini onların eline teslim ettiğini, onları herkese egemen kıldığını, onları hak ile güçlü kıldığını, onlara hizmet edenleri, onların yanlarında istediklerini elde edenleri Tanrı’nın yücelttiğini ve bu kimseleri kötülerin şerrinden güvenli kıldığını ...gördüm.”⁹⁸

Selçuklu hükümdârları da cihân hâkimiyeti şuûruna sahiplerdi. Sultan Tuğrul ve Alp Arslan’ın kullandığı “melikü’l- meşrik ve’l mağrib” ünvanı cihân hâkimiyetiyle alâkalıdır.⁹⁹ Alp Arslan cihân hâkimiyeti şuûruyla “Ben dünyanın padişahıyım, bana kimse mukavemet edemez”, dedi.¹⁰⁰ Melikşah tahta çıktığı zaman “dünyayı fethetmek” idealiyle siyâsî birliği tesis etti.¹⁰¹ Sultan Sancar da halifeye gönderdiği mektubunda

⁹⁶ W. Bang, R. Rahmeti Arat, *Oğuz Kağan Destanı*, 29.

⁹⁷ Kitabeler, Kültigin, Güney, str. 2; Bilge Kağan, Kuzey, str. 1, 11 bkz. Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988, 2-3, 28-29, 32-33; Türkler’de yön bilgisi için bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş: Türklerde Köy ve Şehir Hayatı*, I, Ankara 1985, 427-444; Dört köşe anlayışı memûriyetler için de kullanılırdı ve dört memûriyet söz konusuydu. Bkz. Gyula Nemeth, *Attila ve Hunları*, çev. Şerif Baştav, Ankara 1982, 97.

⁹⁸ Kâşgarlı Mahmud, *Divân-ü Lûgat’it-Türk*, 3; Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1974, 12; İbrahim Olgun, “Kaşgarlı Mahmut’ta Türklük Bilinci”, *Türk Dili*, 253(1962), 81.

⁹⁹ Türkler’in hâkim millet olarak yaratıldığına dâir ayrıca bkz. A. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihi’ne Giriş (En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar)*, I, İstanbul 1981, 107; Cihân hâkimiyeti için ayrıca bkz. Osman Turan, *Tarihi Akışı İçinde Din ve Medeniyet*, İstanbul 1998, 239; a.mlf., *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 1971, 18- 19; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey*, Ankara 1986, 65; A. Donuk, *Türk Hükümdarı*, 39- 40; S. Gömeç, “Eski Türklerde Siyâsî”, 117; Ahmet Güner, “Melik”, *DİA*, XXIX (2004), 52.

¹⁰⁰ Nâsır İbn Ali el-Hüseyînî, *Ahbârü’l- Devleti’s-Selçûkiyye*, çev. Necati Lûgal, Ankara 1943, 37-38; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 2003, 191.

¹⁰¹ Devletşah siyâsî birliği tesis eden Melikşah dönemini şu şekilde tasvîr etmiştir: “Onun zamanında, memleket süslenmiş bir gelin gibiydi. İnsanların, onun devrinde gördükleri refah ve saadet tâ Adem peygamber zamanından

(1133) “Ulu Tanrı’nın lütfu ile cihan padişahlığına yükseldiğini” yazdı.¹⁰² Bu misâller, Selçuklu sultanlarının cihân hâkimiyetinin sınırlarını göstermek açısından dikkate değerdir. Bütün Türk hükümdârları gibi onlarda kendisini cihânın hâkimi addederlerdi.

Sonuç olarak, Türkler’in İslâmîyet’i kabûlleriyle hâkimiyet idealleri İslâmî ideallerle bütünleşti. Selçuklu hükümdârları, eski Türk hükümrânlık anlayışının izlerini taşıyarak hâkimiyetin temelini ilâhi bir kaynaktan alırlardı. Allah’ın inâyetine sahip olan hükümdâr, yeryüzünün nizâmını sağlamakla görevlendirilmiş kişiydi. Buraya kadar devletin sarsılmasına temel teşkîl edecek bir durum söz konusu değildir. Öte yandan hükümrânlığın temelinin çok güçlü bir kaynağa dayandığını görmüş olduk. Zaten hükümdârların halk açısından da meşrû kabul edilebilmeleri, böyle bir güce dayanmakla kabildi. Ancak, Türk hükümrânlık anlayışının devleti sarsıntıya uğratan yönü, hükümrânlık yetkisi verilen kişideki karizmanın kan yoluyla soyuna tevârüs ettiği inanışıdır.

II. DOĞRUDAN HÜKÜMDÂRA KARŞI SORUMLU İDÂRÎ GÖREVLİLER

Türk devletlerinde hanedân mensûpları ve onların dışında bazı devlet adamları idârede doğrudan ya da dolaylı olarak görev almışlardır. Bu başlıkta doğrudan hükümdâra karşı sorumlu idârî görevliler hakkında geniş bilgi verilecektir. Onların idâre mekânizmasındaki rolleri ve onlardan kaynaklanan temel problemler ise tezin içerisinde ayrıntılı olarak incelenecektir.

A. Hanedân Üyeleri

1. Tahtın İntikal Süreci

a. Hükümrânlığın İrsiyyeti (Karizmanın Kan Yoluyla Tevârüsü)

Türk devlet anlayışına göre, Tanrı tarafından hükümrân olma yetkisi verilen kişinin bu hakkı soyuna da intikal ederdi. Bu anlayışın kökenini eski Türk devlet geleneğinde bulabilmekteyiz. Bayındır boyundan Tuman Han’ın ergenlik çağına gelinceye kadar nâipliğini yapan ve Tuman Han yetişince de yetkilerini bırakan Köl

bugüne kadar hiçbir devirde görülmemiştir.” Bkz. *Devletşah Tezkiresi*, çev. Necati Lugal, İstanbul 1977, 95; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 212.

¹⁰² Sultan Sancar zamanı üniversal devlet anlayışı için bkz. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ankara 2004, 138-139; Sultan Sancar halifeye gönderdiği mektubunda kendisini “Maşrıktan Mağrıba kadar bütün İslam memleketlerinin yegane imparatoru saymakta, ve diğer hükümdarları kendisinin oğulları ve nâipleri yâni tâbî’leri olarak zikreylemektedir. Hakikaten, o devirlere ait bütün vesikalar ve tarihî vâkıalar da bunu tamamen doğruluyor.” Bkz. Erdoğan Merçil, Mehmed Kanar, “Sultan Sencer’in Bizans İmparatoruna Mektubu”, *Belgeler*, XXVIII\ 32 (2007), 4.

Erki: “Hak Tuman Han’ındır. Çünkü bu, babasıdır. Eğer benim âilemin de pâdişah olmasını isteseydim bu boş bir umut olurdu. Hükümdarlık Ulu Tanrı’nın bu iş için seçtiği kimselere ve soy olanlara yaraşır ve aslı soy olanın da asla yanılmayacağı apaçık bir gerçektir.”¹⁰³ dedi. Köl Erki bu sözleriyle hükümdârlığın yalnızca soy sahiplerinin hakkı olduğunu açıkça dile getirdi.

Eski Türkler ve sonra devleti yöneten bütün Türk hanedânları kökenini asil bir soya bağlamışlardır. Bu yüzden “Türk hanedanları meşrûiyet senedi olarak soy kütüklerinin kökenlerini (gerçekle ilgisi olsun ya da olmasın) bütün Türklerin atası addedilen Oğuz Han’a istinad ettirmek mecburiyetinde kalmışlardır.”¹⁰⁴ Çünkü Oğuz Han, kut sahibiydi ve onun soyundan gelecek erkek fertler de hükümdâr olabilecek “kut”la donatılmışlardı. Türk hanedânlarında hükümrânlıklarının köklü ve dâimi olması, bu soylu menşee dayalıydı. Türk hükümdârı, kendisinin Oğuz Han’a mensûbiyetini ifade etmek üzere “Oğuz Han’dan gelen asil kan taşıyan lider” olarak tanımlamıştır. Oğuz Han, hâkimiyetin kaynağını Tanrı’dan almış olduğu için hükümdâr kendisini bu şekilde tanımlayarak güç bulmuştur. Ayrıca, hükümdârın Oğuz Han’dan gelen soyluluğu kan yoluyla evlâdlarına ve hanedân mensûplarına tevârûs etmiştir.¹⁰⁵ Yusuf Has Hacib’in: “Bey, anasından doğarken beylikle doğar. Babası hükümdar idi kendisi de hükümdardır. Babası hükümdar ise oğlu da hükümdar doğar ve o da babası gibi bey olur”¹⁰⁶ sözleri bu inancı vurgulamak amacıyla söylenmiştir. Selçuklular, hükümdârın Oğuz Han’dan getirdiği asâlet ve idâre yetkisinin kan bağı ile âile fertlerine geçtiği inancısını devam ettirerek marûf geleneği muhâfaza etmişlerdir.¹⁰⁷ Birinci bölümde etrâflica inceleyeceğimiz gibi sultanlar bu yüzden en güçlü zamanlarında dahi hanedân mensûplarının isyânlarıyla karşılaşmışlardır.

¹⁰³ F. Sümer, “Oğuzlara Âit Destan”, 373; Ancak, soylu bir âilenin çocuğu halk nezdinde kabûl görebilirdi. Bkz. M. Niyazi, *Türk Tarih Felsefesi*, 248.

¹⁰⁴ “Kut, Türkler’in atası Oğuz Kağan’a verilmiş olduğu için, şeceresi ona istinâd etmeyen bir hânedânın kamu vicdânında ibrâ edilmesi mümkün olmayacaktır. Ol sebebe binâen <<Oğuzdan olmayana bîat edilmez>> düsturu asırlar boyunca yaygın bir şekilde kabûle mazhâr olmuştur.” Bkz. D. Hocaoglu, “Devlet ve Meşrûiyet”, 4.

¹⁰⁵ Hâkimiyet, hükümdâra kutsal bir menşeden verildiği için hükümdâr âilelerine mensûp hanedân üyelerinin “kanını dökmeme” esâsi mevcûd olmuştur. Selçuklular’da Kavurd, Tutuş, Töküş, Böri Bars vb. hanedân üyeleri boğdurulmak sûretiyle öldürülmüşlerdir. Bkz. Fuad Köprülü, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, İstanbul 1983, 74-75, 77-78; Türk devletlerinde kanın kudsîyeti için ayrıca bkz. a.mlf., “Türk ve Moğol Sülâlelerinde Hanedan Azasının İdamında Kan Dökme Memnuiyeti”, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I (1944), 4-51; Jozsef Deer, “İstep Kültürü”, *AÜ Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XII\1-2 (1954), 171; S. Koca, “Eski Türklerde Devlet”, 828; Mehmet Suat Bal, “Türk Saltanat Veraseti Usulü ve Türkiye Selçuklu Devleti’nde Uygulanışı”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 159 (2005), 76.

¹⁰⁶ R. Genç, “Karahanlılar”, 166.

¹⁰⁷ Ravendî’ye göre, “Cihan sahibi Tanrı, padişahlığı bir cevherden veya soydan yaratmış.” Bkz. *Râhatü’s Sudûr*, I, 151; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, İstanbul 1973, 133-134; Erdoğan Merçil, *Selçuklular’da Hükümdarlık Âlâmetleri*, Ankara 2007, 16; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Tekşilat ve Kültür*, Ankara 1995, 498.

b. Verâset Meselesi

Hükümdârlık yetkisinin kan yoluyla irsen intikal ettiği Türk devlet anlayışına göre, bütün hanedân mensûpları eşit düzeyde olmasa da tahtta hak iddia edebilmekte idiler.¹⁰⁸ Ancak, bu iddianın sahibi olmak, hanedân mensûplarının tümünün hükümdâr olabileceği anlamına gelmiyordu. İçlerinden kut yetkisine veya Allah'ın inâyetine erebilecek sadece bir kişi vardır. Bu yüzden hanedân üyelerinden tahta kimin sahip olacağı veya taht sahibi hükümdârdan sonra tahta kimin geçeceği her zaman çatışmaya sebep olurdu. Taht uğrunda mücâdeleyi göze alan hanedân mensûpları, böylece kendi hânedanlarını çöküşe götüren âmillerden birisi oldular.

Saltanatın hanedânın belirli bir üyesine intikalini sağlayan net bir verâset kanunu Türk devlet geleneğinde var olmamıştır; ancak büyük çocuğun (ekber) veya hanedânın en yaşlı üyesinin hükümdâr yapılması (erşed), liyâkatli olanın ya da velîahd tayîn edilen kişinin tahta geçmesi gibi temâyüller zaman zaman mevcûd olmuştur.¹⁰⁹ Hükümdâr olma hakkına sahip hanedân mensûplarından hangisinin ilâhî taktîre¹¹⁰ mazhar olacağı daha önceden bilinmediği için var olan bu temâyüller belirsizliği çözememiştir. Ayrıca var olan temâyüllerden sadece bir tanesinin kural olarak geçerli olmaması da problem oluşturmuştur. Büyük erkek çocuk ve hanedân içerisinde yaşça en büyük olan, liyâkatli olan veya velîahd tayîn edilen kişi hak iddia edebilmiştir.

“Kut” inancının doğurduğu Türk verâset anlayışını var olan bu prensiplerin toplamı olarak düşünüp bir bütün olarak değerlendirebiliriz. Bu üç prensipten birinin gerçekleşme ihtimali vardı. Fakat “kut” liyâkatli olanın tahta geçmesine her zaman açık bir kapı bırakırdı.¹¹¹

¹⁰⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul 1972, 139; a.mlf., *Sultan Melikşah*, 133-134; M. Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, 77; L. Rasyonu, *Tarihte Türklük*, 60; A. Tutar, “İslam Öncesi Türk”, 890; “Eski Türklerde irsî ve mutlak hükümdarlık, çeşitli tipleriyle, bir ihtiyaca cevap veren bir siyasal kurum olarak ortaya çıkmıştır. Kağanın yerine aynı kutsallık ve güçte birinin geçmesi endişesi, kağanın yerini doldurabilecek hükümdar adayının aynı aileden çıkabileceği düşüncesini doğurmuştur.” Bkz. M. Arslan, *Step İmparatorluklarında Sosyal*, 107; a.mlf., “Kutadgu-Bilig’deki Toplum”, 65.

¹⁰⁹ A. Taneri, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluş*, 31; A. Sevim-E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 498; Haneî Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler-Devlet ve Saray Teşkilatı*, Ankara 2002, 92.

¹¹⁰ “Tanrı’nın iradesi, seçtiğine kuvvet ve başarı vermekle, başka deyimle te’yîd-i ilâhî ile tezahür eder.” Bkz. Halil İncılık, “Osmanlılar’da Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgisi”, *AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIV/5 (1959), 76.

¹¹¹ G. Nemeth, *Attila ve Hunları*, 95.

1. Ekber ve Erşed Prensibi

Verâset hukuku prensiplerinden ekber; tahtın intikal sürecinde hakanın büyük erkek çocuğunun tahta geçiş hakkı olduğu kaidesine dayanır. Erşed ise; hanedân içinde yaşça en büyük olanın tahta geçiş usûlüne dayanır.¹¹²

Tahtın, büyük erkek evlâdın (ekber) veya hanedân içinde yaşça en büyük olanın (erşed) hakkı olduğunu varsayan verâset hukuku prensipleri, Türk devletlerinde kanûn gibi uygulanmıyordu.¹¹³ Çünkü “kut” yetkisi, âilenin bütün fertlerinin içinden önceden belli olmayan birisine nasîp olabilecek bir haktı. Çoğunlukla hükümrânlık yetkisinin irsiyyeti verâsetin önüne geçirdi. Buna rağmen dönemin şartlarına göre iki kaideden birine göre tahta geçiş sağlanabilirdi.

Eski Türk töresinin tahta geçişte hakanın büyük çocuğuna öncelik tanıdığı olurdu. Çince belgelerde Türk kağanlarının oğulları arasında büyük oğul (t'ai-tse) ve küçük oğul (hsiao-tse) şeklinde ayırım yapıldığı yazmaktadır. Mete, Bumin ve Kutluk Kağan büyük erkek evlât oldukları için hakan seçildiler.¹¹⁴ Tahta büyük erkek evlât geçiyorsa; küçük kardeşleri de şad (ordu komutanı) olurdu.¹¹⁵ “Oğul, soy ağacının kütüğü; kardeş ise o ağacın yaprakları gibiydi.”¹¹⁶

Erşed prensibinin uygulanması ise istisnâî bir durumdur. Şayet hakanın erkek çocukları yeteri kadar ehil değillerse töre, onların yerine amcalarından birinin tahta geçmesini uygun görürdü. Bilge Kağan: “Babam hakan öldüğünde kendim sekiz yaşında kaldım, töre mucebince amcam hakan olmuştur.” dedi. Bilge Kağan'ın yaşı küçük olduğu için tahta çıkması uygun görülmedi; onun yerine amcası tahta geçti.¹¹⁷ I. Göktürk Devleti üçüncü kağanı Mo- Han Kağan (553-572) hastalanınca, oğlunun durumu müsâit olmadığı için haklarını kardeşine devretti. Mo- Han Kağan: “Baba ile

¹¹² İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 258; Aydın Taneri, “Müsâmeretü'l Ahbâr'ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilâtı Bakımından Değeri”, *Makaleler*, I, 122; Freñç Lâszlô, “Kağan ve Ailesi”, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I (1941-1942), 42; M. Seyitdanlıoğlu, “Eski Türklerde Devlet”, 7.

¹¹³ İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 258; Radloff'a göre, Türk devletlerinin hiç birinde saltanat verâseti kuralı yoktur. Bkz. H. İnalçık, “Osmanlılar'da Saltanat Veraseti”, 69-70; A. Taneri, “Müsâmeretü'l Ahbâr'ın Türkiye”, 122; F. Lâszlô, “Kağan ve Ailesi”, 42; M. Seyitdanlıoğlu, “Eski Türklerde Devlet”, 7.

¹¹⁴ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I, Ankara 1981, 207; M. Arslan, “Kutadgu- Bilig'deki Toplum”, 68.

¹¹⁵ B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme*, I, 42; a.g.e., II, 24-25; M. Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, 73, 76-77.

¹¹⁶ M. Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, 77.

¹¹⁷ B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme*, II, 26; H. İnalçık, “Osmanlılar'da Saltanat Veraseti”, 70; Türkler'de âilenin başında en yaşlı kişinin bulunduğunu ve geri kalanların onun emrinde olduğunu varsayan bazı müellifler istisnâî durumlardan yola çıkarak genel bir kaniya varmışlardır. Bkz. Wolfram Eberhard, “Eski Çin Felsefesinin Esasları”, *AÜ Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, II/1 (1944), 268.

oğul arasındaki bağ, hiçbir şeye benzemez. Fakat ne yapayım ki, oğlumun yerine kardeşimin tahta çıkması lâzımdır.” dedi.¹¹⁸

Selçuklular zamanında da tahtın, büyük erkek evlâdın veya hanedân içinde yaşça en büyük olanın hakkı olduğunu varsayan verâset hukuku prensibi kanun gibi uygulanmadı. Çünkü erkek kardeşler ve evlâtlar aynı derecede tahta geçiş hakkına sahiplerdi. Fakat saltanat, Selçuk Bey’in en büyük oğlu Mikail’in oğulları üzerinden gitti. Buradan anlaşılıyor ki, eski Türk töresi muvafıkla tahta geçişte büyük oğula öncelik tanınırdı. En başta büyük oğula verilen saltanat daha sonra liyâkatli olan kişi üzerinden devam etti. Erşed sistemi ise Selçuklular’da hiç uygulama sâhası bulmadı. Selçuklular’ın ilk yıllarında istisnâî olarak âilenin yaşça en büyük üyesi olduğu için yabgu ünvânı ile reîsliği Arslan Yabgu aldı. Onun ölümünden sonra devletin kurucusu âilenin yaşça en büyük üyesi değil liyâkatli olan Tuğrul Bey oldu.¹¹⁹

Sonuç olarak ekber ve erşed sistemi kanun gibi uygulanmasa dahi Selçuklu tarihinde tahtın, büyük erkek evlâdın veya hanedân içinde yaşça en büyük olanın hakkı olduğunu varsayan anlayışı kabul eden hanedân üyeleri yüzünden pek çok mücâdelenin yaşandığını görüyoruz.

2. *Liyâkat Prensibi*

Türk verâset meselesinde tahta geçecek hükümdâr adayında çoğunlukla en büyük evlâdın veya hanedânın en yaşlısı yerine bilgi, yetenek ve cesaret gibi meziyetlerin aranmasına dayalı liyâkat usûlü de geçerli olmuştur.

Türkler’de en eski devirlerden itibaren tahtın intikali sürecinde liyâkat ön planda tutulmuştur. Göktürkler devrine ait Chou- Shu adlı Çin kaynağındaki şu temsîlî rivâyet de bu anlayışın izlerini görebiliyoruz: “Kardeşlerden birisini baş yapmak istediler ve hepsi birlikte büyük bir ağacın altına giderek aralarında şu şekilde anlaştılar: Ağaca doğru en yükseğe kim atarsa o, başbuğluğu ele geçirecekti. A-shih-na’nın oğlu en genç olmasına rağmen en yükseğe atlayabildi ve hepsi birlikte onu reis intihap ettiler”.¹²⁰

¹¹⁸ B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme*, II, 26.

¹¹⁹ Selçuklu hanedânı arasında “Selçuklular (Tuğrul ve Çağrı Bey grubu), Yabgulular (Arslan Yabgu mensupları) ve Yıvalılar (Yusuf Yıval Oğuzları)” ayrımı olmuştur. Selçuklular, Tuğrul ve Çağrı Bey kanalıyla esas hükümrânlıklarını sürdürürken, Arslan Yabgu ve Yıvalılar ile hep taht mücadelesi içerisinde olmuşlardır. Bkz. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk- İslam Medeniyeti*, İstanbul 2003, 86; H. İnalcık, “Osmanlılar’da Saltanat Veraseti”, 71; A. Taneri, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluş”, 30.

¹²⁰ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1989, 7, 29; B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, 28; a.mlf., *Türk Kültürünün Gelişme*, 47; a.mlf., *Türklerde Devlet Anlayışı*, 66- 67; A. Taneri, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluş”, 30.

Bir kuzey Türk destanındaki bir rivâyete göre, “Bey veya Han seçiminde üç kardeşe üç tane kara ok veriyorlar. Yere de ak bir tabak koyuyorlar. Üç kardeş, oklarını göğe atıyorlar. İki kardeş gökten düşen kendi oklarıyla ölüyorlar. Üçüncü kardeşin oku ise yere düşüp ak tabağı parçalıyor ve böylece han seçilmiş oluyordu.” Oku yükseğe atabilme becerisini ve han olabilme talihini veren Tanrı’dır.¹²¹

Liyâkatli olanın hükümdâr seçilmesi bütün Türk hanedânlarında geçerli olmuştur. Taht mücadelelerinde de Tanrı tarafından yeteneklerle donatılmış, liyâkatli olanın başa geçme ihtimâli daha kuvvetli olmuştur. Liyâkatli olanın taht mücadelesini kazanan taraf olacağı şüphesizdi. İstisnâî olarak, mücadele etmeden de liyâkatini kanıtlayabilen hanedân mensûpları var olmuştur. Örneğin, herhangi bir mücadeleye girişmeyen Tuğrul Bey liyâkatli olduğu için riyâset meselesinde öne çıkmış ve hükümdâr olarak yola devam etmiştir.*

3. *Velâhd Atama*

Hükümdârın, yerine kimin geçeceği sorununa çözüm olmak ve hâkimiyetin kendi evlâdına geçmesini sağlamak amacıyla velâhd tayîn edildiği olurdu.¹²² Hükümdâr, tayîn ettiği velâhdın hükümdârlığının tasdîki için devletin ileri gelenlerinden söz alır; o şekilde velâhd atardı. Velâhd atama geleneğinin Oğuz Han’dan beri mevcûd olduğu düşünülmektedir. Oğuz Han, oğlu Gün Han’ı velâhd tayîn etmiştir. Sonra eski Türk ve Türk İslâm devletlerinde de bu uygulama devam edegelmiştir.¹²³

Büyük Selçuklular’da hükümdârların velâhd tayîn ettiklerine dâir örnekler mevcûd olmuştur. Ancak bu durum hükümdârların velâhd tayîn ettiği şehzâdelerin hükümdâr olacağı anlamına gelmemiştir.¹²⁴ Taht sahibi olmak diğer evlâtlara ve

¹²¹ B. Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 66; Türk devletlerinde “bilgili, ehliyetli, cesur” erkek evlâdın tahta geçmesi kuralı vardı. Bu yeteneklerini kişi Tanrı’dan alıyordu. Bkz. M. Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, 271; Kişi yeteneklerini Tanrı’dan alsa da liyâkatsizliği görüldüğü takdirde elinden alınırdı. Bkz. F. Lâszlô, “Kağan ve Ailesi”, 41; Hâkimiyette liyâkatin ilâhî bir lûtuf olduğuna dâir bkz. G. Nemeth, *Attila ve Hunları*, 85; Hükümdâr olabilmek için liyâkat önem arz etmektedir. Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig’de: “Bey doğarken beylikle doğar, görerek öğrenir ve böylece işlerin hangisinin daha iyi olduğunu öğrenir” diyerek yetenekliliğin doğuştan geldiğini imâ etmiştir. Bkz. Melike Gökcan Türkdoğan, “Siyasetnâmeler ve Bir Siyasetnâme Örneği Olarak Ahmedî’nin İskendernâme’si”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, III/12 (2010), 420.

* Horasan-İrak Selçuklu Devleti’nde liyakâtli olanın hanedân içi ilişkilerinde ön plana çıktığı görülür. Tezimizin birinci bölümünde etraflıca inceleyeceğimiz üzere, hanedan üyelerinin iç mücadelelerinde mücadeleyi veren taraf liyâkatli olandır.

¹²² H. İnalcık, “Osmanlılar’da Saltanat Veraseti”, 85; A. Tutar, “İslam Öncesi Türk”, 890.

¹²³ Reşidü’l-dîn ise Kara Han’ı velâhd olarak göstermiştir. Bkz. Reşidü’l-dîn, *Oğuzname*, 17; Gün Han’ın velâhd tayîn edilmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. F. Sümer, “Oğuzlar’a Âit Destanı”, 362- 366; M. Suat Bal, “Türk Saltanat Veraseti”, 77.

¹²⁴ E. Merçil- A. Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 499; S. Koca, “Eski Türklerde Devlet”, 833; A. Tutar, “İslam Öncesi Türk”, 890.

hanedân üyelerine nasîp olabilecek bir hak olduğu için velîahd tayîn etmek her zaman için kesin çözüm olmamıştır. Her halükarda bu hakkı elde etmek isteyen birileri çıkmıştır.

Velîahd oldukları halde tahta oturamayan Selçuklu şehzadeleri çoğunluktadır. Tuğrul Bey, kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ın tahta geçmesini vasiyet etti. Tuğrul Bey'in vefatından (455\1063) sonra Melik Süleyman'ın adına hutbe okunmasına rağmen çoğunluğun (askerler ve emîrlere) daha güçlü olan Alp Arslan'ın yanında olması, hâkimiyetin Alp Arslan'ın eline geçmesinde etkili oldu.¹²⁵ Sultan Alp Arslan ise merasimle oğlu Melikşah'ı velîahd tayîn etti (458\1065-1066); diğer oğlu İyaz'a da kardeşine yardımcı olmasını emretti. Alp Arslan'ın ölümünden (465\1072) sonra Melikşah, taht vârislerinden önce merkeze (Rey) ulaşarak tahta oturabildi. Melikşah'ın velîahd olması, kendisine avantajlar sağlasa da esâsında tâlihi olduğu için tahta oturabildi.¹²⁶ Sultan Melikşah da 480\ 1087 yılında oğlu Ebû Şücâ Ahmed'i velîahd tayîn etse de bir yıl sonra oğlunun vefatı üzerine isteği yerine gelemedi.¹²⁷ Bundan sonra Nizâmü'l-Mülk, sultanın yaşça büyük oğlu Berkjaruk'u; Terken Hatun ise kendi oğlu Mahmud'u velîahd tayîn ettirebilmek için çaba sarfetti. Ravendî'ye göre, Berkjaruk velîahd ilan edilmesine¹²⁸ rağmen Melikşah'ın ölümünden (485\ 1092) sonra Terken Hatun oğlunu tahta çıkarabilmek için mücadele etti. Terken Hatun ve oğlu

¹²⁵ Tuğrul Bey'in, Süleyman b. Davud'un annesiyle evli olması da onu velîahd olarak tahta çıkarmasında etkili olmuştur. Süleyman b. Davud'un velîahd tayîn olunmasına dâir ayrıntılı bilgi için bkz. Bundarî, Kivâmüddin Feth b. Ali, *Zubdatu'n-Nusra ve Nuhbatu'l-Ustra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kivameddin Burslan, İstanbul 1943, 25; el-Hüseynî, Nâsr İbn Ali, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lugal, Ankara 1943, 16; İbnü'l-Esîr, Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Tarih: İslam Tarihi*, çev. Abdülkerim Özaydın, X, İstanbul 1987, 26, 43, 44; İbnü'l-Adîm, Kemaleddin Ömer, *Buğyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb: Biyografilerle Selçuklu Tarihi*, çev. Ali Sevim, Ankara 1989, 10-11; İbn Kesîr, İsmâil b. Ömer, *el-Bidaye ve'n-Nihaye: Büyük İslam Tarihi*, çev. Mehmet Keskin, XII, İstanbul 2000, 201; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, I, Ankara 1945, 316; Tuğrul Bey'in Alp Arslan'ı velîahd bıraktığına dâir yanlış bilgi veren kaynaklar da olmuştur. Bkz. Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000, 11; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah'a göre, Tuğrul Bey'in meyli akıllı ve cesur olduğundan dolayı Alp Arslan'adır; ancak Melik Süleyman'ın annesi ile evli olduğu için oğlu Süleyman'ı velîahdlığa tayîn ettirmiştir. Bkz. *Camîu'd-Düvel: Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, çev. Ali Öngül, I, İzmir 2000, 30; Ali Sevim, "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H.430-485=1038-1092)", *Belgeler*, XXVI/30 (2005), 39; Ali Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman fi Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I-Sultan Tuğrul Bey Dönemi", *Belgeler*, XVIII/22 (1997), 89; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk*, 147.

¹²⁶ Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 46, 48, 49; Urfalı Mateos'a göre; Sultan, Melikşah'ı devlet erkânına takdim edip: "İşte ben yaralarımın tesiriyle ölüyorum. Oğlum sizin hükümdarınız olsun ve tahta otursun" dedi. "Melikşah babasına halef olarak tahta çıktı." Bkz. *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987, 145-146; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 182; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 9; Ravendî'ye göre, "Sultan Alp Arslan heybetli ve mert bir insandı. Başına bu iş geldiği vakit Horasan, Irak ve her tarafı eline geçirmiş, on oğlundan Melikşah'ı memleketler zaptederek alemin efendisi, insan oğullarının şâhi, isyankârları kahreden sultan, devrin büyüğü Giyas ed-dünya ve'd-din Ebu'l-Feth Keyhüsrev bin Kılıç Arslan'a miras olarak bıraksın diye, velîahd yaptı." Bkz. *Râhatü's-Sudûr*, I, 120; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 208, 227; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 13; Müneccimbaşı, *Camîu'd-Düvel*, 38.

¹²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 146; Ali Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fi Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III- Sultan Melikşah Dönemi", *Belgeler*, XX/24 (1999), 74; E. Mercil-A. Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 499; Abdülkerim Özaydın, "Berkjaruk", *DİA*, V (1992), 514.

¹²⁸ Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, I, 130, 131.

Mahmud'un aynı yıl içinde (487\ 1094) ölümüyle mücadele son buldu.¹²⁹ Sultan Berkyaruk da vefat etmeden önce hayatından ümidini kesti ve ümerâdan dört yaşındaki oğlu Melikşah'ı korumalarına dâir söz alıp, velîahd tayîn etti. Sultan Berkyaruk vefat (2 Rebûlâhir 498\22 Aralık 1104) ettikten sonra 18 Ocak 1105 tarihinde Melikşah tahta çıktı. O, yaşı küçük olduğu için tahtı muhâfaza edemedi; böylece taht, Muhammed Tapar'a intikal etti.¹³⁰

Verilen misâllerden anlaşılıyor ki, velîahdlık kurumu tam olarak oturmamış ve velîahd tayîn edilen kişi, kesin olarak tahta çıkacak diye bir kaide söz konusu olmamıştır. Diğerlerine galebe çalan tahta çıkabilmiştir. Velîahd tayîn edilen şehzâde taht için mücadele vermek zorunda kalmıştır. Büyük Selçuklu'ya tâbi olan şube Selçuklu hanedânlarında da aynı durum söz konusu olmuştur.

Irak Selçukluları zamanında ilk velîahd Davud bin Mahmud'du. Sultan Davud'un yaşının küçük olması dolayısıyla tahtı elinde tutması çok uzun sürmedi.¹³¹ Daha sonra tahta çıkan Tuğrul b. Muhammed Tapar'ın velîahdı Alp Arslan olsa da¹³² amcası Melik Mesud tahta geçti.¹³³ Sultan Mesud ölmeden önce velîahd olarak yeğeni Melikşah b. Mahmud'u tayîn etti.¹³⁴ Melikşah tahta çıksa da kısa süren hükümdârlığından sonra tahta II. Muhammed geçti.¹³⁵ O, velîahd tayîninde bulunmadı. Daha sonra Süleymanşah tahta çıktığında Arslanşah'ı velîahd tayîn etti.¹³⁶

Görüldüğü üzere, Büyük Selçuklular'a tâbi olan şube Irak Selçuklu hanedânı zamanında da velîahd tayîn edilen kişinin kesin olarak tahta çıkacağı diye bir kaide geçerli olmamıştır. Velîahd tayîn edilen şehzâde de taht için mücadelelere girmek zorunda kalmıştır. Ancak Irak Selçukluları'nda velîahd tahta geçemese de velîahdlık

¹²⁹ el-Hüseynî, *Ahbârü'd- Devlet*, 51-52; Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, I, 334-335; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 16; Anonim, *Selçukname: Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, haz. Feridun Nâfiz Uzluk, III, Ankara 1952, 10-11; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 226; Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", *Türkler*, IV(2002), 619; A. Özeydin, "Berkyaruk", 514-515.

¹³⁰ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 55; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 308, 309, 310; Selçukname'de Muhammed Tapar'ın tahta çıkışı şu şekilde anlatılır: Berkyaruk kendi oğlu Melikşah'ı velîahd yaptı; kendisi de öldü. "Berkyaruk'un ölüm haberi, Sultan Muhammed'e gelince, Bağdad'a gitti. Doğu tarafında ki Katra (!) Camiinde Melikşah adına hutbe okumuşlardı. Emir Ayaz, iyi hazırlandı, harb yaptı, nihayet sulh yaptılar... Saltanat rakipsiz, ortaksız Sultan Muhammed'e geçince; buyurdu, Melikşah'ı getirdiler. İki gözüne mil çektiler." Bkz. Anonim, 14.

¹³¹ Bundari, *Zubdatu'n-Nusra*, 151; el-Hüseynî, *Ahbâr üd- Devlet*, 69; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 528; Anonim, *Selçukname*, 17; Müneccimbaşı, *Camiu'd Düvel*, 145-146.

¹³² Alp Arslan'ın velîahd oluşu hakkında bkz. Bundari, *Zubdatu'n- Nusra*, 153; el- Hüseynî, *Ahbârü'd- Devlet*, 73; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, Ankara 2007, 19.

¹³³ Velîahd yerine Mesud'un tahta cülûsu için bkz. Bundari, *Zubdatu'n- Nusra*, 160; el- Hüseynî, *Ahbârü'd- Devlet*, 74; Müneccimbaşı, *Camiu'd Düvel*, 151; E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık*, 19.

¹³⁴ Sultan Mesud'un Melikşah'ı velîahd tayîn etmesine dâir bkz. Bundari, *Zubdatu'n- Nusra*, 207; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 142; Müneccimbaşı, *Camiu'd Düvel*, 176; E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık*, 19.

¹³⁵ Kısa bir süre sonra tahta II. Muhammed'in geçişi hakkında bkz. Bundari, *Zubdatu'n- Nusra*, 209; Müneccimbaşı, *Camiu'd Düvel*, 177.

¹³⁶ Bundari, *Zubdatu'n- Nusra*, 258; E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık*, 19.

kurumsallaşmıştır. Çünkü bu dönemde güçlü olan emîr ve atabegler biri sultan olurken, destekledikleri şehzadenin de velîahd ilân edilmesi hususunda sultana baskı uygulamışlardır. Emîr ve atabeglerin etkin rol oynadığı bu dönemde onların, şube hanedân Irak Selçuklu'yu nasıl çöküşe götürdüğü tezin konusu dâhilindedir.

Sonuç olarak; tahtın intikal sürecinde verâset hukukunda yer alan büyük çocuğun (ekber) veya hanedânın en yaşlı üyesinin hükümdâr yapılması (erşed), liyâkatli olanın ya da velîahd tayîn edilen şehzâdenin tahta geçmesi gibi temâyüller var olmuştur. Fakat kime ait olacağı önceden bilinmeyen “kut” yetkisi her zaman için liyâkatli olana açık bir kapı bıraktığından Türk verâset hukukunu liyâkatli olanın seçilmesi prensibine dayandırmak daha mümkündür. Buna rağmen töre gereği büyük erkek evlâda öncelik tanındığı olmuştur. Selçuklular hariç çok istisnâî hallerde de en yaşlı üyenin ve velîahd tayîn edilen kişinin tahta geçtiği zamanlar olmuştur. Genel olarak Türk verâset hukukunun liyâkatli olanın tahta geçmesine cevâz vermesi tahtın intikali sorununu çözmemiştir. Hak iddiâlarından vazgeçmeyen hanedân mensûpları, mücadeleyi kazanıp tahta geçen hükümdâra karşı yaşının küçük olması, liyâkatsizlik gibi gerekçelerle her fırsat bulduklarında isyâna teşebbüs etmişlerdir.¹³⁷

Tahtın intikal sürecinde savaşlar olsa da, bölünmelere sebebiyet verse de, teorik olarak hükümdâr tek kişidir. Ravendî: “Akrabanın iğnesi daha derin yara açar, hükümdarlık arzusu kardeşi kardeşe, oğlu babaya düşürür.” “Hükümdarlık kısırdır, hükümdarla kimse arasında akrabalık yoktur”¹³⁸ diyerek bu hususu çok veciz bir şekilde izâh eder.

2. Ülüş Sistemi

“Ülüş”ün kelime anlamı kısım, pay; “ülüşmek” ise kısımlara bölmek demektir. Göktürk Yazıtları’nda geçmeyen ülüş veya ülü, sonraki dönemde Uygurlar’dan Osmanlılar’a kadar bölüm, pay anlamında kullanıldı.¹³⁹ Eski Türk ananesine göre “ülüş”; Oğuz boylarının toplantılarında, her beyin mevkiîsine (orun) göre ziyâfet için kesilecek hayvanın etinden alacağı paya denirdi. Ayrıca toylarda mükemmel işleyen

¹³⁷ E. Merçil-A. Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 498; A. Taneri, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluş*, 31; H. İnalcık, “Osmanlılar’da Saltanat Veraseti Usulü”, 76; G. Nemeth, *Attila ve Hunları*, 95; H. Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler*, 92.

¹³⁸ Ravendî, *Râhatü’s Sudûr*, I, 207.

¹³⁹ Kâşgarlı Mahmud “ülüş”ü pay anlamında kullanmıştır. “Bilgi, kişiler arasında üleştirilmiştir (paylaştırılmıştır)”, “Tanrı’nın verdiğinden bana da üleştir (pay ayır)” cümlelerinde “ülüş” pay anlamında kullanılmaktadır. Uygurlar bölüştürmeyi “ülüğ” olarak kullanıyorlardı. Göktürk Kitabeleri’nde ise “ülüş” geçmemektedir. Ülüş ve ülüşün kullanıldığı yerler için bkz. B. Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 242; Ülüşün anlamı için bkz. J. Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların*, 134.

protokol “ülüş”e göre düzenlenmekteydi. Üleş: “Toylar ve toplu yemeklerde her ailenin ve kişinin kızartılan koyunun ya da yapılan yemeğin neresinden yiyebileceği, savaşlarda alınan ganimetlerdeki payının ne olduğu şeklinde düzenlemenin esasını teşkil eden töreydi.”¹⁴⁰

İlk başlarda kesilen hayvanın etini bölüşmek anlamına gelen “ülüş”, sonraları gelişmiş idârî sistemin bir ifadesi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu idârî sistem, Türk devlet idâresinde hanedân üyelerinin ortak tasarruf hakkının var olduğu inancına dayanmış; hanedân üyeleriyle yönetimde birleşerek anlaşmanın bir yolu sayılmış; yönetimde müşterek mesûliyet prensibine dayanarak geniş toprakları elde tutma ve ülke topraklarını genişletme ilkesini temel edinmiştir.¹⁴¹

“Üleş” sistemini, ülkenin topraklarının hanedân üyelerinin ortak malı olduğu ve taksimi esasına dayandığı şeklinde yorumlayanlar oldu.¹⁴² Fakat bu müelliflerin göz ardı ettikleri bir husus vardır ki o da “kut”un ortak kabul etmeyeceği gerçeğidir. Üleş sistemi, hanedân üyelerinin ülkenin yönetiminde sorumluluk duygusuyla hareket etmesini sağlama amacına yöneliktir. Onlara tanınan hak, bir idârî bölgenin yönetim yetkisinin verilmesiyle sınırlıydı. Söz konusu paylaşım mülkiyet hakkıyla ilgili olsaydı, o bölgenin idâresiyle görevlendirilen hanedân üyesinin merkeze bağlılığı konusunda bu kadar hassas olunmazdı.¹⁴³ Onların iddiâlarının temel dayanağını Oğuz destanında geçen, “Oğuz Han oğullarına ülkesini ülkesini üleştirip verdi”¹⁴⁴ şeklindeki ifade oluşturur. Ancak kelimenin “üleştirüp” (paylaştıırp) yerine “el(i)şdürüp” (birleştirip) şeklinde okunmasının gerekliliğinin teklîfi ve destanda Oğuz Han’ın kendisinden sonraki taht sahipliğini Gün Han’a vasiyet etmesi; üleştirmenin ülkenin topraklarının hanedân üyeleri arasında paylaştırmak anlamına geldiğini savunan düşünceleri temelsiz kılmaktadır.¹⁴⁵

¹⁴⁰ Toylarda, Oğuz Han’ın torunlarından her birisinin hayvanın etinden yiyecekleri parçanın tespiti Gün Han tarafından yapılmıştır. Bkz. F. Sümer, “Oğuzlara Ait Destanı”, 364; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 216; Abdülkadir İnan, “Orun ve Üleş Meselesi”, *Türkler*, III (2002), 38, 41; M. Seyitdanlioğlu, “Eski Türklerde Devlet Meclisi”, 9.

¹⁴¹ Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, 211; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 30; L. N. Gumilev, *Eski Türkler*, 80.

¹⁴² M. Suat Bal, “Türk Saltanat Veraseti”, 78.

¹⁴³ O. G. Özgüdenli, “Üleş Sisteminden Merkezî”, 44, 45.

¹⁴⁴ Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime: Türklerin Soy Kütüğü*, haz. Zuhâl Kargı Ölmez, Ankara 1996, 41; W. Bang, R. Rahmeti Arat, *Oğuz Kağan Destanı*, 33.

¹⁴⁵ Oğuz Kağan destanında geçen “yurdunu üleştirip verdi” yerine “yurdunu el (i)şdürüp verdi” diye okunması gereken ifade yanlış yorumlanarak ülkenin hanedân üyeleri arasında paylaştıırıldığı düşüncesini doğurmuştur. Yanlış kullanılan üleştirip kelimesi paylaşmak anlamına gelirken, doğru ifade olan iştirip kelimesi birleşmeyi esâs alır. Bkz. Abdülkadir Donuk, “Oğuz Kağan Destanında Yanlış Yorumlanan Bir Terim: Üleştirmek mi? İliştirmek mi?”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 13 (1983-1987), 161-164; Osman Gazi Özgüdenli, “Üleş Sisteminden Merkezî Devlete:

Büyük Hun hükümdarı Mete zamanına dayandırılan anekdotta şöyle bir bilgi bulunmaktadır: “Mete’nin gençliğinde, kendi güçlü komşuları olan Tunguzlar, Mete’den günde 60 mil koşabilen ünlü atı ile güzel karısını istemişlerdi. Mete biraz vakit kazanıp, hazırlıklarını tamamlayabilmesi için, hem atını ve hem de güzel karısını Tunguzlara vermişti. Mete’nin gittikçe kuvvetlendiğini gören Tunguzlar, ondan sınırdaki çorak ve işe yaramaz bir küçük toprak parçasını isteyerek, düşmanlığı sona erdirmek istemişlerdi. Fakat Tunguzların elçisi gelip de Mete’den bu çorak yeri isteyince, savaş ilân etmek istedi. Sebebi sorulunca da at ile hatun, kendi şahsî malımdı. Bu sebeple onları verdim. Toprak ise, devletin malıdır. Devletin malını başkasına kim verebilir?”¹⁴⁶ Bu bilgiden de anlaşılacağı üzere ülkenin topraklarının mülkiyetinin taksîm edilmesi, hanedân üyeleri arasında olsa bile, hükümdârın yetkisi dâhilinde değildi ki, ülke toprakları da hanedân üyelerinin ortak malı olsun. Vatan toprağı kutsalı ve ülke devletin malı sayılırdı. Hükümdâr bunun üzerinde töre çerçevesinde hükmetme hakkına sahipti. Hanedân üyelerinin yönetime katılımını ise “müşterek mes’uliyet prensibi”¹⁴⁷ ile hareket etme bilincine dayandırabiliriz.

Tarihinde çeşitli dönemlerde görüldüğü gibi Türkler çok kısa zamanda oldukça geniş toprakları fethedebiliyorlardı. Ancak bu toprakları elde tutabilmek ve mustakar bir idâre kurabilmek de çok önemliydi. Bu topraklar üleş prensibine göre o bölgenin yönetimine tayîn edilen şehzâdenin sorumluluğundaydı. İç problemlerin en önemlilerinden birini eyaletlerde çıkan isyânları bastırabilmek oluşturuyordu. Bu isyânları bastırmak da o bölgenin yöneticisinin işiydi. Herhangi bir vâlînin merkeze sâdık kalması her zaman mümkün olamayabiliyordu. Bu yüzden yöneticileri yakın akrabalar arasından seçmek ve yönetimde müşterek mes’uliyet prensibine dayanmak bir nevî zorunlu bir ihtiyacın sonucu da oldu.¹⁴⁸ Türkistan’da ülkeyi hanedân üyelerinin eliyle idâre etmekle özellikle hanedânların kuruluş devirlerinde daha merkezî bir idâre kurulmuş oluyordu. Bu uygulamanın zayıf tarafları daha sonra ortaya çıksa da bu idâre şekli kabile reislerinin eliyle idâre şekline göre daha makbûldür.¹⁴⁹

Bahsedilen zorunlu ihtiyacın sonucu olarak Türkler’de üleş uygulamasının bir biçimi olan ve ikili teşkilât adını verdiğimiz yönetim anlayışı benimsendi. Her zaman

Selçuklu Devlet Telâkkisinin Teşekkülü (1038-1064)”, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006, 41-42.

¹⁴⁶ B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme*, II, 48-49; a.mlf., *Türklerde Devlet Anlayışı*, 16; a.mlf., *Türk Kültür Tarihine*, I, 116.

¹⁴⁷ A. Taneri, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluş”, 21.

¹⁴⁸ L. N. Gumilev, *Eski Türkler*, 80.

¹⁴⁹ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, 211.

için bu kollardan doğunun üstünlüğü hâkimdir. Üstün olan tarafta hakan bulunurdu. Diğer taraftaki şehzâde ise rütbece de altında bulunduğu hakana, yani merkeze bağlı olurdu. İkili teşkîlâtın temelini atan Oğuz Han oğullarının birleşmesini hedef edindi ve fetih planının bir parçası olarak “Üçok” ve “Bozok” olmak üzere iki kol ayırmasına gitti. “Üçoklar”, “Bozoklar” a tâbi kılındı.¹⁵⁰

Hunlar zamanında da ikili teşkîlât devam etti. Attila ve Bleda doğu-batı yönünde ülkeyi iki koldan yönetiyorlardı. Böylelikle devletin toprakları hem doğu hem batı hudutları boyunca genişleme imkânı buldu. Ayrıca Asya Hunları zamanında hepsi hakanın âilesinden seçilmiş ve sağlı sollu kanatlara (köşe) yayılmış 24 büyük başbuğ vardı. Attila (406-453) öldükten sonra geride kalan altı oğul arasında ülke topraklarının paylaşımı yoluna gidilmedi. Ülkeyi paylaşdırmak, devletin dağılması anlamına geliyordu.¹⁵¹ Göktürkler zamanında ise sağ sol kanada ayrı ayrı rütbelerle makam sahipliği sayısı 28 idi.¹⁵² Hakanla aynı kanı taşıyan hanedân üyeleri bu sistemde görev alırlardı. Böylelikle devlet yönetimine hükümdâr âilesinin katılmasıyla sorumluluk paylaşılıyordu.¹⁵³ Göktürk kağanı Bumin ve İstemi de töreye uygun bir biçimde ülke topraklarını paylaşdırmak yerine yönetimde birleşmeyi esâs alarak ülkenin yönetimini; doğu (Tölis) ve batı (Tarduş) olmak üzere iki koldan yürüttüler (582). Doğuda büyük kağan olan Bumin Kağan, batıda ise İstemi Kağan hüküm sürdü.¹⁵⁴

O halde ülüş sistemi uygulamaya geçtiği andan itibaren genellikle yanlış anlaşıldığı şeklide paylaşım esasına değil, yönetimde birleşme ve ülke topraklarını muhafaza, genişletme prensibine dayanır. Zaten ülüş sistemi ve ikili teşkîlâtlanmayı bir

¹⁵⁰ Reşîdü'd-dîn, *Oğuzname*, 50; Ebülğazi, *Şecere-i Terâkime*, 41-42; Destanlarda şâhıs ismi olarak karşımıza çıkan Oğuz adı daha sonraları okların birliği anlamında etnik yapıyı ifade amaçlı kullanılmıştır. Etnik kökeni Oğuz Han'dan neşet ettiği varsayılan Oğuzlar, 24 boyun mensûbiyetini temsil etmiş ve Bozok ve Üçok olarak iki kısma ayrılmıştır. Bkz. W. Bang, R. Rahmeti Arat, *Oğuz Kağan Destanı*, 31-33; Oğuz Han'ın oğullarının ikiye ayrılması şu şekilde olmuştur: Oğuz Han cihân fütûhâtından yurduna döndüğü vakitten bir gün altı oğlu ava gitmişti. “Bunlardan üç büyük oğlu (Gün, Ay, Yıldız), av dönüşü babalarına bir altın yay, üç küçük oğlu (Gök, Dağ, Deniz) da üç altın ok getirdiler. Oğuz Han altın yayı üç büyük oğluna verdi ve onlara Bozok adını koydu ki, bu kelimenin anlamı parçalamak, bozmak demekmiş; üç altın oku da üç küçük oğluna verdi ve onlara da Üçok adını koydu.” Bozok ve Üçok kolundan her boy hükümdâr çıkartamamıştır. Bkz. F. Sümer, “Oğuzlar’a Ait Destanı”, 362, 363; O. Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, 195; Karl Reichl, *Türk Boylarının Destanları*, çev. Metin Ekici, Ankara 2002, 34; Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III.- M.S. X. Asır)*, Ankara 2004, 94; S. Gömeç, “Oğuz Kağan’ın Kimliği”, 116-117; N. Kösoğlu, *Türk Dünyası Tarihi*, 52.

¹⁵¹ G. Nemeth, *Attila ve Hunları*, 96; Marcel Brion, *Hunların Hayatı*, çev. Reşat Uzman, İstanbul 1981, 137, 138.

¹⁵² İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 259-260; Fuad Köprülü, “Ortazaman Türk Hukuk Müesseseleri”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 84 (2004), 80; S. Koca, “Eski Türklerde Devlet”, 833-834.

¹⁵³ Coşkun Üçok, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, Ankara 1972, 113, 114.

¹⁵⁴ Türklerin ikiye bölünerek (devleti) yönetimi için bkz. V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 1975, 40; F. Laszlo, “Kağan ve Ailesi”, 44-45; Batı Göktürkler’in büyük kağanlıktan ayrılması ve bir daha doğu ile batı kağanlığın birleşmemesi hakkında bkz. Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Attila\Cengiz Han\Timur*, çev. Reşat Uzman, İstanbul 1980, 101; Doğu ve batı kağanlığı birleştirme çabaları hakkında bkz. Hüseyin Salman, “Tong Yabgu Kağan Devrinde (618-630) Batı Göktürk Kağanlığı”, *XII. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler*, II, Ankara 1994, 249; Ali Kemal Meram, *Göktürk İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul 2006, 25, 59.

paylaşım olarak göstermek hükümrânlık hakkının karizmatik vasfına ters bir durumdur. Türk hanedânlarında hükümdârlık tek elde toplandı. Aranan nitelik hüküm sürmekten ziyâde meşrûiyeti sağlama meselesi olduğundan, birden fazla kişinin “kut” yetkisiyle donatıldığını düşünmek mümkün değildir. Hükümdâr olma potansiyeline sahip adaylar isyânı göze almadıkları müddetçe taht üzerinde herhangi bir iddiâ da bulunamadılar.¹⁵⁵

İhtiyaca binâen oluşturulan ve yönetim biçimi haline gelen ülüş sistemi İslâmiyet’ten sonra kurulan Türk hanedânlarında da uygulanmaya devam etti.¹⁵⁶ Karahanlılar’da doğuda Arslan Kara Hakan ünvanlı büyük kağan hükümdâr idi. Batıda ise Buğra Kara Hakan ünvanlı alt kağan bulunurdu. Buna göre batı kısmındaki hakan, büyük kağanın hâkimiyetini tanımak zorundaydı. Devletin idâresi bu iki kağanın dışında, hepsinin hanedân üyesi olması şartıyla, dört alt kağan ve altı hükümdâr vekîli tarafından yürütülürdü. Temelde bozkır sisteminin ülüş uygulaması bu dönemde de devam etti ve devlet, ikili teşkilât esâsına uygun olarak yönetildi.¹⁵⁷ Sonuç olarak Türk hanedânlarında ülke topraklarının mülkiyetinin hanedân üyeleri arasında paylaşılması diye bir uygulama mevcût değildir. Bu ikili yönetim paylaşım yerine, bir tarafın üstünlüğünü kabul ettiği için birleşmeyi esâs alırdı.¹⁵⁸

Devlet idâresinde hanedân üyelerinin ortak tasarruf hakkının var olduğu inancına dayanan; hanedân üyeleriyle yönetimde birleşerek anlaşmanın bir yolu sayılan; yönetimde müşterek mesûliyet prensibine dayanarak, geniş toprakları elde tutma ve ülke topraklarını genişletme ilkesini temel edinen ülüş sistemi Selçuklular’da da uygulama alanı bulmuştur.¹⁵⁹ Devlet kurma yolunda mücadele veren Selçuklular ilk başta adem-i merkezîyetçi bir idâre ile karşı karşıya kalmışlardı. Türk devlet idâre geleneğine göre, idârede sorumluluk paylaşımını (ülüş) benimseyen Selçuklu sultanları bu duruma son vermek amacıyla merkezî otoriteyi güçlü kılmak adına çok fazla çaba sarfetmişlerdir. Tuğrul Bey döneminden itibaren başlayan merkezîyetçi devlet idâresi kurma çabaları; ancak Melikşah döneminde sağlanacaktır.

Ülüş uygulamasının zamanla geri plana atılmasıyla bu sistemden kolayca vazgeçemeyen Selçuklular, ülüş uygulamasının benzeri bir uygulama olan idârî ve askerî iktâ sistemine geçtiler. Nizâmü’l-Mülk tarafından esâsları belirlenen bu iktâ

¹⁵⁵ İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 263.

¹⁵⁶ Ekber N. Necef, *Karahanlılar*, İstanbul 2005, 325.

¹⁵⁷ Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1985, 19-20.

¹⁵⁸ A. Doruk, “Üleştirme mi? İliştirmek mi?”, 165.

¹⁵⁹ Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, 211; L. N. Gumilev, *Eski Türkler*, 80.

sistemi eski Türk idârî ananelerini yeni şartlara göre düzenlemekten ibaretti.¹⁶⁰ Böylece Selçuklular kuruluştan yıkılışa kadar geçen süre içerisinde ülüş ve İslami iktâ sisteminin sentezi niteliğinde bir idâre mekanizmasını benimsediler.¹⁶¹ Bu sisteme göre, eyalet şeklindeki idâri alanlara hükümdâr âilesinden biri tayîn edilirdi. Bilindiği üzere büyük ricâl, ümerâ ve ordu mensûplarına da iktâlar verilirdi. İktâ sahibi statüsündeki hanedân üyeleri melik olarak kendilerine taksîm edilen yerlerde hüküm sürerlerken doğrudan sultana bağlanmış oldukları için, devletin kuruluş yıllarında gözlemlenen adem-i merkezîyetçi yapıdan uzaklaşıldı.¹⁶² Bu sistem dâiresindeki hanedân mensûplarının devletin güçlü olduğu zamanlarda merkezî otoriteyi tanıdıklarını, devletin zayıfladığı zamanlarda ise iktâ sâhalarında müstakil hâkimiyetler kurma çabasına girdiklerini görüyoruz.

B. Diğer Üst Düzey Görevliler

Eski Türkler’de fethedilen toprakların idâresi birimlere ayrılarak sağlanmıştı. Ülüş uygulamasına dayanan ikili teşkilâtlanma memûriyetler için de geçerli olmuştur. Genellikle idâre sâhası “doğu-batı”, “sağ-sol”, “iç-dış”, “ak-kara”, “büyük-küçük” şeklinde ikiye ayrılmıştı. Bu idârî sâhada yüksek memûriyetler, Türk kozmogoni anlayışına göre; “ileri”, “geri”, “beri”, “yukarı” olarak dört köşeye ayrılmıştır.¹⁶³ Hunlar’da “dört köşe” dünyanın ana yönü, “altı köşe” de altı yan yönü temsil etmiştir. Altı köşede sağ ve sol kanada yayılmış başbuğlar var olmuştur. Dört ve altı köşe memûriyetlerde kendi içerisinde kısımlara ayrılmıştır. Bu idârî birimlerin başında hanedân mensûplarının dışında devletin ileri gelenleri de bulunmuştur.

Göktürk, Uygur ve diğer Türk hanedânlarının teşkilâtları da Hunlar gibiydi. Göktürkler zamanında 28 çeşit ünvan ve memûriyetin olduğu bilinmektedir. Özellikle Çin kaynakları Hunlardan itibaren eski Türk hanedânlarında birtakım yüksek

¹⁶⁰ Osman Turan, “İktâ”, *İA*, V/2 (1988), 952; Bir görüşe göre; “Selçuklular zamanında yaygın hale gelen iktâ sistemi, daha önce mevcut olan bu müessese ile Selçuklu aşiretlerinin sosyo-ekonomik yapısının bir sentezidir.” Bkz. G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdari*, 159.

¹⁶¹ “Bu islâmî iktâ ile kaynaşan ve Selçuklu iktâını vücûda getiren eski türk unsurlarından biri olmakla berâber, Selçuklu hânedanı mensûpları ve büyük Oğuz boyları arasında yapılan ilk taksimler henüz islâmî iktâ istilâhı ile ifâde edilmemiştir.” Bkz. O. Turan, “İktâ”, 952; Koray Özcan, “Anadolu’da Selçuklu Dönemi İdare Sisteminin Mekânsal Örgütlenmeleri: Selçuklu İdarî Birim Organizasyonları (ve Evrimi)”, *Bilgi*, 36 (2006), 205.

¹⁶² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1984, 53; “Hanedan azasına mahsus mukataalar kanunen değil fakat fi’len irsî olmakla beraber, tahta her yeni çıkan hükümdarın iktâ’ı yenileştirmesi, yahut, iktâ’ sahibinin ölümü üzerine o mukataayı vârislerine hükümdarın tefviz etmesi lâzımdı.” Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Fuat Köprülü, “Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I (1931), 224; Nejat Kaymaz, “Anadolu Selçuklu Devletinin İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, II 2-3 (1964), 98.

¹⁶³ Kitabeler, Kültigin, Güney, str. 2; Bilge Kağan, Kuzey, str. 1, 11 bkz. Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988, 2-3, 28-29, 32-33; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 259; Dört köşe anlayışı memûriyetler için de kullanılırdı ve dört memûriyet söz konusuydu. Bkz. Gyula Nemeth, *Attila ve Hunları*, 97; S. Koca, “Eski Türklerde Devlet”, 833.

görevlilerin varlığından bahsetmektedir. Bunlardan bazıları; yabgu, şad, inal, ayguç-üğe (danışman), yuğruş (bakan-vezir), il-teber-erkin (idareci), tarkan, babacık (atabeg), tutuk (askeri vali) vb. memûriyetlerdi.¹⁶⁴ Önemli memuriyetlere genelde ünlü boyların hâkimi gelirdi.¹⁶⁵ Ayrıca, devletin önemli memûrlukları verâset yoluyla devrolunabiliyordu.

Eski Türkler’de askerî birliklerin başında yüksek rütbeli “24 komutan” bulunurdu. Her komutan birer boyun başkanıydı. Bozkırlı Türk Devleti boy birliğine dayalı bir sosyal kuruluştur. O yüzden boy beyleri kendisine itaat etmedikçe hükümrân meşrû olamazdı. Hunlar 24 Hun boyundan müteşekkil bir boylar birliği halinde örgütlenmişti. Göktürkler ise başlıca on boya dayanıyordu. Boy beyleri sahip oldukları insan gücüne ve oruna güvenirdi. O yüzden halkı temsil eden boy başkanlarının arada merkezî temsilden uzak ve kendi özgür iradesiyle hareket ettiği olurdu. Bir çatı altında toplanan boy beylerinin gücünü kırmayı başaran hakan; merkeziyetçiliği kurar ve devleti çöküşten kurtarırdı.¹⁶⁶

Selçuklular da eski Türk devlet geleneği çerçevesinde teşkilâtlanmışlardır. Selçuklu devletinin aslî unsurunu Türkmen beylerine bağlı göçebeler oluşturmuştur. Onlar il tutma mücadelesini bu unsurlarla kazanmışlardır. Devletin ülkenin en ücra köşesine kadar hâkimiyetinin sağlanabilmesi için diğer Türk hanedânlarında olduğu gibi topraklar birimlere ayrılmıştı. Eyalet adını verdiğimiz bu birimlerin her biri bir idârî üniteydi.¹⁶⁷ Selçuklular bu idârî birimlerin yönetimini sağlamak amacıyla üleş uygulaması ve İslâmî iktâ anlayışını yeni bir formda düzenlemişlerdir.¹⁶⁸ Askerî iktâları tesis ederek, toprak idâresine yeni bir anlayış getirmişlerdir. Bu sistemin esâsı doğrudan doğruya devlete âit bir toprağın devlete ait gelirlerinin bir kısmının veya tamamının hizmet karşılığı olarak hanedân azâsı, büyük ricâl, ümerâ ve ordu mensûplarına

¹⁶⁴ İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 260-261; Hiong-nu teşkilâtında, on ikisi sağ tarafta on ikisi de sol tarafta olmak üzere 24 büyük memûriyet mevcuttur. Bkz. F. Köprülü, “Ortazaman Türk Hukuk”, 80; Köksal Şahin, “Eski Türklerde Merkezi İdare”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 156 (2005), 7; S. Koca, “Eski Türklerde Devlet”, 834; “Hiung-nu’larda ikili teşkilâta uygun olarak Maotun’un maiyetinde iki büyük komutan vardı. O, ülkesini bu iki büyük komutan ile yönetiyordu. Bunlardan biri sağ (doğu) diğeri sol (batı) komutanı idi.” Sağ ve solda bulunan memûrlar; Hien-vam, Ko-li-vam, Ta-tsiam, Ta-tou-goei, Ta-tam hou, Ko,tu-teou’dur. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Arslan, *Step İmparatorluklarında*, 54.

¹⁶⁵ L.N.Gumilev, *Hunlar*, 91.

¹⁶⁶ F. Sümer, *Oğuzlar*, 12; L.N.Gumilev, *Hunlar*, 89, 92, 98-99; Ali Ahmetbeyoğlu, “Hun Devletlerinin Kuruluş ve Çöküş Süreçleri”, *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri (5-6 Kasım, 2007)*, Sakarya 2008, 18; S. Koca, “Eski Türklerde Devlet”, 834.

¹⁶⁷ M. Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, II, 152-154; Hamit Pehlivanlı, *Tarih El Kitabı: Selçuklulardan Bugüne*, Ankara 2004, 69.

¹⁶⁸ Bahaeddin Ögel’e göre, Türk devletlerinde uygulamaya geçen iktâ sisteminin anlaşılabilmesi için kabile ananesine başvurmak lazım gelir. Bkz. “İslâm’dan Önceki Türk Devletlerinde Tımar Sistemi”, *IV. Türk Tarih Kongresi: 10-14 Kasım 1948*, Ankara 1952, 242.

bırakılmasına dayanmıştır. Arazi iktâ edilenlerin reâyâdan sadece vergi alma hakkına sahip olup, başka bir tasarruf salâhiyetleri olmamıştır. Askerî hizmet esâslarına göre toprağın idâre edilmeye başlanmasıyla iktâ sistemindeki değişiklik idâre alanında olmuştur.

Göçebe devirde kağan, idârenin tepesindeydi. Boy beyleri askerî teşkilâta dayanan devlet işlerinin idâresinde, vergi tahsîlinde, asker toplanmasında kağanın temsilcileriydiler. Eski Türk devlet idâre anlayışındaki ülüş uygulamasına göre; hanedân mensûplarının hâricinde boy beylerine de idâresinden mesûl olsun diye, fethettiği yerler fetih hakkı olarak verilirdi. Böylece her bir boyun başkanı olan Oğuz beyleri askerî komutan olarak tıpkı hanedân mensûpları gibi eyalet adını verdiğimiz her bir idârî ünitenin yönetiminde rol alırdı. Toprak idâresinde müşterek mesûliyet prensibi göz önüne alındığında Selçuklular, uyguladıkları askerî iktâ sistemiyle eski Türk devlet telâkkileri ve teşkilât ananelerini İslâmî devlet telâkkileriyle bütünleştirmiş oluyordu. Türkmen beylerine verilen bu iktâların gelirlerinin tasarruf hakkı ve şekli de eski müşterek mesûliyet prensibine dayanmakta idi. Bu uygulama ile idârede müşterek mesûliyeti sağlamanın yanı sıra göçebeleri yavaş yavaş toprağa bağlamakta vardı. İktâ sahiplerini sultana doğrudan bağlamak idârede merkezîyetçi devlet anlayışını sağlamak için ideal bir yöntemdir.¹⁶⁹

Selçuklular'da beylerin devlet nezdinde boyları temsilden kaynaklanan gücünü kırmak ve merkezîyetçiliği kuvvetlendirmek amacıyla onların yerine gulâmlar¹⁷⁰ istihdâm edilmeye başlanmıştır. Bu çerçevede göçebe boyların çoğunlukta yaşadığı yerler hâricinde boy beylerine iktâlar verilmemiş; onların yerine genç yaşta getirilen ve devletin özel olarak istenilen bir biçimde sarayda yetiştirdiği kölelikten gelme gulâm kumandanlara iktâlar verilmiştir. Böylece boy beylerinin nüfûzu giderek kırılmıştır.¹⁷¹ İktâ sisteminin uygulanmaya başlamasıyla birlikte gulâm kökenli iktâ sahipleri; ümerâ, âmiller, şahnelar de valilik görevini görmeye başlamışlardır. Yüksek rütbeli gulâmlar, büyük şehirlerde görevde bulunan askerî vali dahi olabilmişlerdir. Bir gulâmın

¹⁶⁹ Mehmet Fuat Köprülü "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I (1931), 221, 223, 227; Osman Turan, "Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku Mîrî Topraklar ve Hususi Mülkiyet Şekilleri", *Türkler*, VII (2002), 354, 361- 362; a.mlf., "İktâ", 953; Sadi Kucur, "İktâ", *DİA*, XXII (2000), 47, 48; Erkan Göksu, "İktâ Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü", *Uluslar arası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1 (2009), 90.

¹⁷⁰ Gulâm sözlükte "erkek çocuk, delikanlı; âzat edilmiş köle, genç hizmetkâr; efendisine bağlı muhafız" anlamına gelir. Bkz. Mustafa Zeki Terzi, "Gulâm", *DİA*, XIV (1996), 178.

¹⁷¹ Speros Jr. Vryonis, "Selçuklu Gulâmı ve Osmanlı Devşirmesi", çev. Mehmet Öz, *Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, İstanbul 2000, 519-520, 521; E.Göksu, "Türk Hakimiyet Telakkisinin Tekamülü", 198.

yükselmesi kademe kademe olmuştur. Olgunluk çağına ulaşmayan bir gulâm hiçbir önemli mevkiîye ulaşamamış, kendisine emîrlük ve valilik verilmemiştir.¹⁷²

İdârede, orduda ve sarayda gulâm kökenli unsurların kullanılması zorunluluk gereği olmuştur. Türkmenler'in itâat altına alınması zorken; öte yandan gulâmlar özellikle devletin güçlü olduğu zamanlarda hükümdâra bağlılıkta kusur etmemiş ve merkezî otoritenin güçlü olmasına katkı sağlamıştır. "Sadık bir hizmetkâr yüz çocuktan daha iyidir; ikinciler babalarının ölümünü bekler, ilki ise uzun yaşamasını arzular."¹⁷³ Ancak, devletin zayıfladığı zamanlarda gulâmlara iyi davranılması sultanların menfaati açısından gerekli olmuştur.

Nisbeten bağımsız hareket edebilme alanı bulan gulâm, olumsuzluklara sebebiyet verebilirdi. Bunun en tipik örneği atabeglerdir. Kendilerine taksîm edilen eyaletlere küçük yaştaki şehzâdeler, atabeg ünvanlı nüfûzlu emîrlerin nezaretinde gönderilir ve atabeg bölgeyi onların nâmına idâre ederdi. Atabegler tâbi sıfatıyla içerde serbest hareket ederlerken, metbû hükümdâra hesap vermek zorundaydılar. Şehzâdelere atabeg olarak tayîn edilen gulâm kumandanlar, kendi menfaatlerine göre hareket etmeye başladıklarında sultana karşı sadâkatini kaybetmiş oluyordu. İdârî iktâ sahibi atabeglerin şahsına bağlı orduların gelişmesi onların, yetkilerini kötüye kullanmalarına neden oluyordu. Selçuklular'ın çöküşü zamanında merkezî otoritenin tamamen sarsılmasıyla kendisine iktâ verilen tâbi kişinin iktâsı verâset yoluyla gelecek nesillere intikal ederken, onlar kendi hükümrânlık sâhalarına zemin hazırlamış oluyorlardı.¹⁷⁴ Askerî iktâ rejimiyle türlü atabeglikler doğdu.

Türlü olumsuzluklara sebebiyet verebilen gulâm kökenli diğer mevkiî sahipleri de vezirler ve emîrlerdir. Eski Türkler'de boy beylerinin desteğini alamayan hükümdâr meşrû olamayacağı gibi Selçuklular'da bu güç ümerânın eline geçti. Hükümdâr tahta çıkışta ve velîahd tayininde onların desteğini almak durumundaydı.¹⁷⁵ Tahtın intikal ve

¹⁷² M. Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, II, 152-154; S. Jr. Vryonis, "Selçuklu Gulamı", 525; G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin*, 107; H. Pehlivanlı, *Tarih El Kitabı*, 69.

¹⁷³ S. Jr. Vryonis, "Selçuklu Gulamı", 525.

¹⁷⁴ M. Fuad Köprülü, "Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi", *Belleten*, V\ 19 (1941), 332; O. Turan, "İktâ", 953; Claude Cahen, "Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi idi?", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, XVII\ 1-4, 352; Erdoğan Merçil, "Gulâm", *DİA*, XIV (1996), 181, 182; S. Kucur, "İktâ", 47-48; Coşkun Can Aktan, "Bir Vergi Tahsil Usulü Olarak İktâ Sistemi", *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, 44 (1986), 170; İktâlar "merkezi otoritenin zayıflamasıyla, sahiplerinin toprak üzerinde geniş yetkilere sahip olduğu, miras bırakılabilen mülkler haline dönüşmüştür." Atabegler iktâlarını bu şekilde tasarruf etmişlerdir. Bkz. Fatma Acun, "Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Timar Sistemi ve Uygulaması", *Türkler*, IX (2002), 900.

¹⁷⁵ Nejat Kaymaz, "Anadolu Selçuklu Devletinin İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, II\2-3 (1964), 101.

sonraki sürecinde ümerânın sultana rağmen diğer hanedân mensûplarına destek çıkması var olan soruna çözüm olmak yerine sorunun uzamasına neden oldu.

BİRİNCİ BÖLÜM

HANEDÂN ÜYELERİNİN ROLLERİ

Giriş bölümünde Selçuklular'ın devlet anlayışını besleyecek olan eski Türk idârî ananeleri kısa bir şekilde inceledik. Bu bölümde ise Horasan-İrak Selçukluları'nı çöküşe götüren ve kökeni eski Türk idârî ananelere dayanan temel problemlerden birini, hanedan üyelerinin rollerini geniş olarak izâh edeceğiz.

I. SELÇUK ÂİLESİNİN İLK YILLARINDA LİDERLİK MESELESİ

Selçuklular'ın atası Dukak Bey¹⁷⁶, 24 Oğuz boyundan Kınık'a¹⁷⁷ mensûptur. Dukak Bey, X. yüzyılın başında Sir Derya (Seyhun) ile Hazar Denizi'nin doğusu ve Aral gölü civârında yaşayan Oğuzlar arasında asâleti, gücü ve kudreti sayesinde yıldızı parlamıştır. Kendisi Oğuz Yabgu devletinde askerî ve siyâsî mevkiî sahibi olmuştur.¹⁷⁸ Yine de Dukak Bey'in konumu boy beyliğinden ileri bir siyâsî kudret olmamıştır.¹⁷⁹

Dukak Bey'in yaklaşık 900 yılında Yabgu'nun yanında kaldığı dönemde Selçuk adında bir oğlu oldu. Liderlik vasıflarına sahip olarak yetişen Selçuk Bey'in ilk başlarda Yabgu'nun teveccühünü kazandığı, sonra arasının açıldığı görülmektedir. Liderlik vasfına sahip olan Selçuk Bey'in Yabgu'nun yerine devletin başına geçme isteği bu husumetin en kuvvetli ihtimalidir.¹⁸⁰

Tepkileri üzerine çeken Selçuk Bey ve maiyetinin göç serüveni başlamış oluyordu. Onların ilk yerleşme noktaları Yengi-kent'e pek uzak sayılmayan, rahatça ulaşılabilir Seyhun nehri kenarındaki Cend ve civarı oldu (350\ 961-962). Selçuk Bey ile efrâdı güç ve söz sahibi olabilmek, dikkatleri kendi üzerlerine çekerek halkın iltifâtını kazanabilmek adına girdikleri çevrenin hayat şartlarına ayak uydurmaya

¹⁷⁶ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, IX, 361; İbn Kesîr'de Dukak Bey'in adı Boğak olarak geçmektedir. Bkz. *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 138; Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, I, 292; Dukak Bey'in lâkabı Temür Yalığ hakkında bkz. Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, 2-3; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 55; Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti-Siyasî Tarih*, Ankara 2005, 2; R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 153.

¹⁷⁷ Üçoklardan "Kınıg" bulunduğu her yerde aziz olan anlamına gelmektedir. Bkz. Reşîdü'd-dîn, *Oğuzname*, 52; Kınık'ın kuşu "ak kartal"dır. Bkz. Ebülğazi, *Şecere-i Terâkime*, 52; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler, Tarihleri-Boy Teşkilâtı- Destanları)*, İstanbul 1980, 61; B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, 354; Fahriye Arık, "Oğuz Boyları ve Osmanlıları Şeceresi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 86 (2004), 46.

¹⁷⁸ Dukak Bey'in Yabgu ile münâkaşası, güç sahipliği edinmesi ve itibarının daha da artması hakkında bkz. el Hüseyinî, *Ahbârü'd- Devlet*, 1; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, IX, 361; Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, I, 292; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, haz. Erdoğan Merçil, I, İstanbul 1977, 2; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, 2; Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", *Türkler*, IV(2002), 597; a.mlf., *Büyük Selçuklu Devleti*, 2; Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi- Siyasî, Dini, Kültürel, Sosyal*, çev. İsmail Yiğit, V, İstanbul 1986, 12.

¹⁷⁹ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 55; F. Sümer, *Oğuzlar*, 62.

¹⁸⁰ el Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devlet*, 1-2; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 138; Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, I, 293; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, 3, 4, 5; Müneccimbaşı, *Câmiu'd Düvel*, 4; Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, I, Ankara 1971, 68-69; M. Fuad Köprülü, *Türk Tarihi Dinisi*, haz. Metin Ergun, Ankara 2005, 114; M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk*, 24; a.mlf., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 17.

çalıştılar. Selçuk âilesinin “Daru’l- Harb’den İslam diyârına veya Turan’dan İran diyârına” geçişi olarak kabûl edilen bu uc şehrinde¹⁸¹ özellikle de İslamiyet’in üstünlüğünü kabûllenmeleri¹⁸² onlara, mâddî ve manevî kazançlarla birlikte siyâsî üstünlük elde etme imkânını sunmuştur. Selçuk Bey bundan sonra beylik sahibi sıfatıyla Cend bölgesinde hüküm sürmeye başladı¹⁸³

Selçuk Bey 100 veya 107 yaşında (1007 ?) hüküm sürdüğü Cend’de vefat etti. Onun Musâ, Mikâil, İsrâil, Yusuf adında dört tane oğlu vardır. Kesinliği olmamakla beraber Yunus adında beşinci bir oğlu olduğu da söylenmektedir.¹⁸⁴ Evlâdı Mikâil’i henüz hayatta iken kaybeden Selçuk Bey, Mikâil’in oğulları Tuğrul ve Çağrı Bey’in yetiştirilmesini kendisi üstlendi.¹⁸⁵

Selçuk Bey’in boy beyi vasfına sahip olan babasından aldığı hâkimiyet kudretini arttırması ve bu kudretini oğullarına devredebilmesi nedeniyle âiledeki “hâkimiyet hakkı”¹⁸⁶ ve riyâset meselesinde Selçuk evlâdı ve torunları arasında nüfûz mücadeleleri olmuştur. Bu mücadelelerin temelinde yatan sorunlar devam edecek mücadelelere kaynaklık edecektir.

¹⁸¹ el Hüseyinî, *Ahbârü’l-Devlet*, 2; Abû’l Farac, *Abû’l Farac Tarihi*, I, 292-293; Müneccimbaşı, *Câmiu’d Düvel*, 4; Cend bölgesinin uc şehri olduğuna dâir daha ayrıntılı bilgi için bkz. M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk*, 25; a.mlf., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 16-19; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 2.

¹⁸² Abû’l Farac, *Abû’l Farac Tarihi*, I, 293; Türkler’den iki yüz bin kadar çadır Müslüman olmuştur. Bkz. Müneccimbaşı, *Câmiu’d Düvel*, 3, 4; Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, I, 69; İbn Fazlan, *Selçuklular’ın İslâmiyet’i ülkelerinden geçenlerle iyi anlaşmak adına kabûl ettiklerini varsaymaktadır. Sırf bunun için “Lâ ilahe illallah derler” görüşündedir. Bkz. İbn Fazlan Seyahatnamesi*, haz. Ramazan Şeşen, İstanbul 1975, 35; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 67; Sencer Divitçioğlu, *Oğuz’dan Selçuklu’ya (Boy, Konat ve Devlet)*, İstanbul 1994, 63; A. Lambton, B. Lewis, M. Holt, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, çev. Hamdi Aktaş, Kürşat Demirci, Kemal Kahraman vd., I, İstanbul 1997, 155; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, III, İstanbul 1980, 745; Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara 1992, 141; S. Koca, *Selçuklular’da Ordu*, 38-39.

¹⁸³ el-Hüseyinî, *Ahbârü’l-Devlet*, 2; İbnü’l Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, IX, 362; Müneccimbaşı, *Camiu’d Düvel*, I, 3; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 68- 73; M. Fuad Köprülü, *Türk Tarihi Dinisi*, 115; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 3; H. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, 12-13.

¹⁸⁴ el-Hüseyinî, *Ahbârü’l-Devlet*, 2; Ravendî, *Râhatü’s-Sudûr*, I, 86; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve’n-Nihaye*, XII, 138; Abû’l Farac; Selçuk Bey’in oğullarından Mikâil, Musâ, Arslan’ın ismini zikretmekle beraber bir de Yabagu (Bigu) adını taşıyan bir oğlu olduğunu söylemektedir. Bkz. *Abû’l Farac Tarihi*, I, 293; Aksarayî, *Müsâmeretü’l- Ahbâr*, 6; Selçuk Bey’in, Yunus adında bir oğlu olduğuna dâir ayrıntılı bilgi için bkz. Anonim, *Selçukname*, 3; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, I, 5; Bazı kaynaklarda ise Selçuk Bey’in sadece Mikâil, İsrâil ve Musâ adındaki üç oğlunun ismi geçmektedir. Bkz. Müneccimbaşı, *Camiu’d Düvel*, I, 4; Müstevfî; Selçuk Bey’in İsrâil, Mikâil, Musâ ve Yunus adlarında dört oğlunun var olduğunu kaydetmektedir. Bkz. Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, I, 73; F. Sümer, *Oğuzlar*, 63; İbrahim Kafesoğlu, “Selçuk’un Oğulları ve Torunları”, *İÜ Türkiyat Mecmuası*, XIII (1958), 118.

¹⁸⁵ İbnü’l Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, IX, 362; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve’n-Nihaye*, XII, 138; “Söylendiğine göre Mikâil babası Selçuk zamanında şehid oldu. Selçuk, Mikâil’in oğulları olan iki torunu: Tuğrul Bey Muhammed ve Çağrı Bey Davud’u kendi yanında yetiştirdi. Vakta ki, onlarda asalet, akıllılık ve liderlik vasıfları görünce onları kendi öz evladlarından ve diğer torunlarından daha fazla sevdi.” Bkz. Müneccimbaşı, *Câmiu’d Düvel*, I, 4; Bazı kaynaklarda ise Selçuk Bey’in vefatından sonra, oğlu İsrâil’in yaptığı işler isim karışıklığından ötürü Mikâil’e atfedilmiştir. Bkz. el-Hüseyinî, *Ahbârü’l-Devlet*, 2-3; Bundarî, *Zubdatu’n- Nusra*, 2-3; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 31-32.

¹⁸⁶ Devlet’in hanedân üyeleri arasında paylaşımı söz konusu değildir. Çünkü devlet hükümdârın malı değildi; hükümdârın sahip olduğu tek şey hâkimiyet hakkıdır. “Hâkim olmakla, mâlik olmak farklıdır.” Hanedân üyeleri arasındaki bölüşüm hâkimiyet hakkı üzerinden yapıldı. Bölüşülen hâkimiyet hakkı merkezin inhisârındaydı. Bkz. M. Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, 86-87.

A. Arslan Yabgu'nun Riyâseti

Selçuk Bey vefat ettikten sonra âilesi Oğuz geleneklerinde herhangi bir değişikliğe gitmeksizin hareket ettiler. Eski Türk devlet teşkilât ve hâkimiyet anlayışını benimseyen; bu anlayışın kurallarının uygulayıcısı olan Oğuz Yabgularını örnek aldılar. Bu anlayışa göre, âilenin riyâsetini yürütenlerin bazılarının “yabgu” ünvanı aldığı anlaşılmaktadır. “Yabgu”nun başkanlığında olmak kaydıyla diğer hanedân üyeleri (oğulları, kardeşleri veya torunları); “inanç”, “yınal” ve “bey” ünvanlarıyla yürütmede sorumluluk sahibi idiler.¹⁸⁷ Böylece eski Türk devlet anlayışı gereği bir liderin etrafında toplanan hanedân üyelerinin yönetimde mesûliyeti üstlenmeleri sağlanmış oldu.

Selçuklular başlangıçtan beri Selçuk Bey'in oğullarından Arslan Yabgu'ya, Yusuf Yınal'a ve Mikâil'e nisbetle; Yabgulular, Yınallılar, Tuğrul ve Çağrı Beyler'e bağlı olanlar olmak üzere üç fırka halindeydiler.¹⁸⁸ Bu yüzden Selçuk âilesi arasındaki riyâset meselesinde her dâim sorunlar baş gösterebiliyordu. Selçuk Bey'in vefatından sonra onun hayatta olan oğullarından en büyüğü Arslan (Mikail, Selçuk Bey'den önce vefat ettiği için) ilk başta herhangi bir nüfûz mücâdelesıyla karşılaşmaksızın Selçuklular'ın başına yabgu olarak geçti.¹⁸⁹ Buradan anlaşılıyor ki ilk başlarda mevkiî, yaş esasına dayanarak dağıtıldı. Buna delil olarak Arslan'dan sonra Musâ'ya da yaşı büyük olduğu için, yabgu ünvanıyla reîsliğin intikal ettirilmesi gösterilebilir. Fakat bu durum hükümrânlık anlayışında geçerli olmadı. Hükümrânlık eski Türk töresi gereği âilenin en büyük evlâdının üzerinden (Mikail'in oğullarından Tuğrul Bey) gidecektir.

Cend bölgesinde kalan Selçuklular da belli bir vakit sonra, bu bölgeden ayrılarak Arslan Yabgu'nun faâliyet alanı Maverâünnehir'e gelmişlerdir. Onlar Arslan Yabgu'nun liderliğine itirâz etmedikleri gibi ünvan ve yetkilerini de tanımışlardır.¹⁹⁰ Arslan Yabgu'nun yardımcısı konumundaki Selçuk Bey'in diğer oğulları ve onlara mensûp zümreler ise nisbeten bağımsız hareket etmişlerdir. Ancak onlar müşkil hallerde

¹⁸⁷ B. Lewis, “İslâm'da Devlet Müessesesi”, 219; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 344; Salim Koca, *Selçuklularda Ordu*, 40.

¹⁸⁸ Münecimbaşı'na göre, “Selçuk'un ölümünden sonra Selçuklular üç fırka olmuşlardı. Bir fırka Mikail'e tâbi oldular ki, bunlar en büyüğüdür. Bir fırka Arslan'a tâbi oldular, bunlar Sultan Mahmud'un, Arslan'ı tutuklamasından sonra şehirlere dağıldılar yeryüzünde her türlü fesadı çıkardılar ki, bunlar Oğuzlar'dır. Bir fırka Musa b. Selçuk'a sonra oğlu Yusuf'a, Yusuf'un öldürülmesinden sonra da Mikâil Oğulları'nın itaatine girdiler.” *Câmiu'd Düvel*, I, 11.

¹⁸⁹ “Büyükleri olan İsrail” idârede hâkim güçtür. Bkz. Aksarayî, *Müsâmeretü'l- Ahabâr*, 7; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, İstanbul 1941, 23; Faruk Sümer, “X. Yüzyılda Oğuzlar”, *AÜ Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XVI/3-4 (1958), 152; a.mlf., “Selçuklular”, *DİA*, XXXVI (2009), 366; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 85.

¹⁹⁰ Bunderî'ye göre Selçukîler “Buhara mülhakatından <<Nuri Buhara>> denilen yerde ikamet ediyorlardı.” Bkz. *Zubdatu'n- Nusra*, 2; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 2; F. Sümer, “Selçuklular”, *DİA*, XXXVI (2009), 366; a.mlf., *Oğuzlar*, 66; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey*, Ankara 1986, 10; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 5.

birlik olmak durumunda kalmışlardır. Bu birlik ve bütünlüğü temsil eden tek kişi ise yabgu olmuştur.¹⁹¹

Karahanlı hanedânından Nasr'ın Sâmânoğulları'nın egemenliğine son vermesi üzerine Maverâünnehir, Karahanlılar'ın eline geçti. Değişen şartlardan Maverâünnehir sâhasında Sâmânoğulları ile dostane ilişkiler içerisinde yaşamakta olan Selçuklular, Karahanlılar'ın tâbiyeti altına girmek suretiyle etkilendiler. Geçmişte, Karahanlı-Sâmânoğulları mücadelesinde tercihini Sâmânoğulları yönünde kullanan Selçuklular'ın bu hareketinin unutulmuş olması düşünülemezdi. Bu yüzden, Karahanlı ve Gazneliler'in Selçuklular'a karşı yürütecekleri politikaların pek dostane olmayacağı açıktır. Arslan Yabgu'nun idâresinde bulunan Selçuklular düşmanca havayı kırmak için bir müddet sessiz kaldılar; fakat Tuğrul ve Çağrı Beyler'in İlig Han ile münâsebetleri “gâh ittifak gâh düşmanlık” halinde sürdü.¹⁹²

“Buharaya 20 fersah uzakta olan” Tuğrul ve Çağrı Beyler, Arslan Yabgu'nun şefliğine karşı çıkmasalar da Karahanlılar'a karşı farklı bir politika izledikleri için aralarında bir soğukluk peydâ olmuştur. Onlar, İlig Han'ın baskısına dayanamayarak sessiz kalmanın dışında başka bir yol takîp etmişlerdir. Maverâünnehir'den uzaklaşarak Buğra Han'ın ülkesine sığınmışlardır. Han'ın karşısına çıkan Tuğrul Bey, esir edilse de Çağrı Bey tarafından kurtarılmıştır.¹⁹³ Kendilerini güvende hissetmedikleri için Buğra Han'ın ülkesinden uzaklaşan; fakat yer arayışlarından vazgeçmeyen beylerin kararı Çağrı Bey'in batı yönüne sefer yapması, Tuğrul Bey'in de geçilmesi güç çöllere çekilmesi yönünde olmuştur. Bu kararları doğrultusunda Çağrı Bey Horasan, Rey ve Azerbaycan yolu üzerinden Anadolu'ya keşif akımına çıkmıştır (406-412\1015-1021).¹⁹⁴

¹⁹¹ İ. Kafesoğlu, “Selçuk'un Oğulları ve Torunları”, 118; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 86; Salim Koca, *Selçuklularda Ordu*, 40.

¹⁹² O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 88; M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk*, 29-30; a.mlf., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 65-67, 96.

¹⁹³ İbnü'l Esîr; Tuğrul ve Çağrı Beyler'in Maverâünnehir'den uzaklaşarak Karahanlı ülkesine girmelerini ve burada Tuğrul Bey'in esaretini, onun, kardeşi tarafından kurtarılışını şu şekilde açıklamaktadır: “Bunlar Buhara yanına, yani Buhara'dan yirmi fersah mesafede bir yere kondular. Buhara Emiri bunlardan korktuğu için bunlarla iyi komşuluk etmedi. Bunları mahvetmek ve sille indirmek istedi. Bunun üzerine bunlar, Türkistan padişahı Buğra Han'a iltica ve onun memleketinde ikamet ettiler. Lâkin Tuğrul-Bey ile kardeşi Davud, Buğra Hanın mekrinden korktukları için, ikisi birlikte Buğra Hanın yanında hazır bulunmamayı, kendi beyinlerinde kararlaştırdılar. Birisi Han nezdinde bulunduğu zaman diğeri kabile içinde kalacak oldu. Buğra Han bunları bir arada toplamaya ne kadar uğraştı ise de toplanmadılar. Bir müddet bu hal üzere kaldılar. Nihayet Buğra Han, Tuğrul-Bey'i yakaladı ve esir etti. Bunun üzerine Davud, kendi kabilesi ve sözünü dinleyen diğerleri ile Buğra Hanın üzerine yürüdü. Buğra Han buna karşı asker gönderdi, iki asker muharebe ettiler, Buğra Hanın askeri bozuldu ve pek çoğu katledildi. Davud, kardeşi Tuğrul-Bey'i tutsaklıktan (esirlikten) kurtardı...” Bkz. *el-Kâmil fi't-Tarih*, IX, 362; Bundari, *Zubdatu'n- Nusra*, LIV-LV; Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, I, 75; Ömer Soner Hunkan, *Türk Kağanlığı: Karahanlılar (766-1212)*, İstanbul 2007, 231.

¹⁹⁴ “Çağrı Bey, birâderi Toğrul Beyi <<uzak ve içine girilmesi müşkül çöller>> de (bariya (ba'îde sa'b al-maslak), ihtimal Moyun- Kum taraflarında, bırakarak kendisi, Horezm ile Buhara arasından Horasan tarafına geçti ve Balkhan Türkmenlerine iltihak, ihtimal Gazneli ordusuna intisab edip onlarla birlikte Hazar Denizinin cenub sahilinden Azerbaycan'a geçerek orada hâkim bulunan Şeddâd-oğulları ile birleşti, oradan Van civarındaki Ermeni Vaspuragan

Anadolu seferinden pek çok ganimetle geriye dönen Çağrı Bey, çöllerde pek sıkışık durumda kalan kardeşine: “burada iki büyük vali var. Bunlar Harezmşah Harun ve Sebük- Tekin’in torunu, Mahmud’un oğlu Sultan Mes’ud. Biz yalnız bunların hakkından gelemiyoruz. Fakat keşfetmiş olduğum Horasan ve Arminya’ya gidebiliriz. Çünkü buralarda bize karşı gelebilecek bir kimse yoktur dedi.”¹⁹⁵ Tuğrul ve Çağrı Beyler zorunluluk sebebiyle yurt edinme çabasından vazgeçmemişlerdir. Onlar faaliyet yönünden metodlu ve hedeflerle ilerleyerek devlet kurma irâdesinin şuûrunda idiler.¹⁹⁶

Görüldüğü üzere Tuğrul ve Çağrı Beyler, Arslan Yabgu’nun gölgesinde değil kendi politikaları ile hareket etmişlerdir. Tuğrul ve Çağrı Beyler’in Arslan Yabgu’ya nazaran daha aktif bir siyâset yürütmeleri ve Arslan Yabgu’dan bağımsız hareket etmeleri onları, daha da ön plana çıkartmıştır. Özellikle yurt edinme ve Karahanlı, Gazneli baskısından kurtulma çabaları Arslan Yabgu’nun maiyetindeki Türkmenler de dâhil pek çok kişinin onların etrafında toplanmasına imkân sağlamıştır. Arslan Yabgu ilk başta herhangi bir mücadeleyle karşılaşmaksızın âilenin reîsi olsa da hakikatte Tuğrul ve Çağrı Beyler daha nüfûzlu hale gelmişlerdir. O yüzden Arslan Yabgu içten içe nüfûz mücadelesine girmiştir. Tuğrul ve Çağrı Beyler’in nüfûzunu kırmak için de onların etrâfında pek çok kişinin toplanmasının bölgeye hâkim hükümdârların tepkisini çekeceği bahanesini öne sürerek onların kuvvetlerini dağıttırmıştır.¹⁹⁷

1020-1021 yılında Karahanlı şehzadesi Ali Tegin ile Arslan Yabgu’nun ittifâkını görüyoruz. Tuğrul ve Çağrı Beyler, Arslan Yabgu’nun diğer teşebbüsleri gibi bu ittifâka da yanaşmadılar. Ali Tegin, Buhara’yı ele geçirmek amacıyla Karahanlı İlig Han ile yaptığı savaşı Arslan Yabgu ile ittifâkı sayesinde kazandı.¹⁹⁸ Karahanlı hükümdârı

krallığına, Aras nehrini geçerek te Nahçıvan, Devin ve Nik taraflarındaki Bizanslı kuvvetlerine ve Ermenilere taarruz etti; burada birkaç sene maceralı bir hayat geçirdikten sonra Mâverâünnehre Sırderya taraflarına dönüp geldi. Bu hadise 1015-1021 seneleri arasında vaki olmuştur.” Bkz. Z. Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine*, 188; O. Turan, *Selçuklular Zamanında*, 45; a. mlf., *Selçuklular Tarihi*, 89; Ali Sevim, Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi*, Ankara 1989, 31-33; Ali Sevim, *Anadolu’nun Fethi- Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086’ya Kadar)*, Ankara 1988, 19-21; a. mlf., *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Ankara 1983, 11; Mehmet Dikici, *Anadolu’da Türkler- Anadolu’ya Türk Göçleri*, İstanbul 1998, 58; “Ermenistanda Oğuzlar ilk olarak 1015-1016 yıllarında, Vaspurakan’da da 1019 yılında görünmüşlerdir. Hemen hemen aynı devrede Oğuzlar Azerbaycanda ve Gürcistan topraklarında şöhrat bulmuşlardı.” Bkz. R.A.Hüseynof, “Malazgirt ve Kafkaslar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi (Malazgirt Zaferi’nin 900. Yıldönümü Anısına Armağan)*, VI/10-11 (1968), 61;

¹⁹⁵ Abû’l Farac, *Abû’l Farac Tarihi*, I, 293; M. Halil Yınanç, *Selçuklular Devri*, İstanbul 1944, 36; Ali Sevim, *Anadolu’nun Fethi*, 21.

¹⁹⁶ Claude Cahen, *Türklerin Anadolu’ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, çev. Yaşar Yücel- Bahaeddin Yediyıldız, Ankara 1988, 8.

¹⁹⁷ M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk*, 33; a. mlf., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 104; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 90.

¹⁹⁸ Bundarı’ye göre, Ali Tegin’in Tuğrul ve Çağrı Bey’e karşı diğer hanedân üyeleri ile ittifâk yapmasındaki maksadı: “bundan ve bunun kavim ve kabilesinden istifade etmek ve onların aralarını açmak ve birini diğeriyle çarpıştırmak idi.” Bkz. *Zubdatu’n- Nusra*, LVI; İbnü’l Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, IX, 362-363; Ali Sevim, “Çağrı Bey”, *DİA*, VIII (1993), 183.

Yusuf Kadir Han da Sultan Mahmud ile işbirliği etti. O: “Bu ülkede güçlü kuvvetli çok sayıda Türkmen kavmi ortaya çıktı. Her ne kadar huyları ve mezhepleri iyi ve şimdiye kadar kötü hareketleri ve beğenilmeyen işleri görülmemiş olsa da onlar, herhangi bir zamanda durumun değişip başkalaşmasıyla fitne ve karışıklık yolunu tutabilirler; o karışıklığın tedariki ve telâfisi zor olabilir; açacağı zararlar bin memlekete yayılabilir. Onun için siz Sultanın onlara ne yapılabileceği konusunda görüş bildirmeniz gerekir dedi.”¹⁹⁹ Lakin Sultan Mahmud da harekete geçmiştir. “...Mahmud, Ceyhun’u geçtikçe, Ali Tekin Buhara’dan kaçtı. Arslan bin Selçuk ve cemaati ise çöle ve kumluk araziye çekildiler ve bu suretle Mahmud’dan korundular.”²⁰⁰

Sultan Mahmud görüşmeye davet amacıyla yanına çağırttığı²⁰¹ Arslan Yabgu’yu hile ile yakalatıp, Hint ülkesindeki Kalincar kalesine hapsedti (1025). Arslan Yabgu 7 sene sonra 1032 yılında burada vefat etti.²⁰²

Sonuç olarak Arslan Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Beyler’in daha fazla güçlenmesini engellemeye çalışırken, öte yandan Tuğrul ve Çağrı Beyler de içten içe Arslan Yabgu’nun bertaraf olmasını istiyorlardı. Nitekim Sultan Mahmud’un Arslan Yabgu’yu yakalaması beylerin menfaatine oldu ve onlar, Yabgu’yu kurtarmak için herhangi bir girişimde bulunmadılar. Yabgu’nun safdışı olmasıyla Selçuk âilesi arasındaki nüfûz mücadeleleri son bulmadı.

B. Ortak (Üçlü) Başbuğluk Dönemi

Arslan Yabgu’nun esâreti Tuğrul ve Çağrı Beyler’e riyâset meselesinde fırsat sağlamıştır. Nitekim nüfûz mücadelesini esâsında başından beri kazanmış olan Tuğrul ve Çağrı Beyler, lider olarak daha fazla güç sahibi olmuşlardır.

Arslan Yabgu ve Tuğrul-Çağrı Beyler arasındaki rekabet ve ayrılık, Arslan Yabgu’nun ölümünden sonra fiilî olarak da açığa çıkmıştır. Şöyle ki Arslan Yabgu’nun ölümünden sonra maiyeti âilenin yeni liderlerine bağlanmak istemeyerek, Selçuklular arasında bir ayrılığa sebebiyet vermişlerdir. “Bu ayrılık neticesinde <<kabilecilik>>

¹⁹⁹ Aksarayî, *Müsâmeretü’l- Ahbâr*, 7.

²⁰⁰ Bundari, *Zubdatu’n- Nusra*, LV; İbnü’l Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, IX, 364.

²⁰¹ Sultan Mahmud, Selçuklular’a elçi gönderip: “Biz, Hint ülkesine gaza düzenlediğimiz zaman İslâm beldelerinin her yerinden seçkin yiğitler, kendi istek ve iradeleriyle gaza ve cihada destek çıkmaktalar. Böyle bir mutluluk ve şöhrete erişmek için Selçuk oğullarının bir defa dahi kâfirlerin beldelerine yürümemiş olmaları şaşılacak bir durumdur. Aramızdaki mesafe kıaldığına göre büyükleriniz ve önde gelenleriniz huzura gelsinler de yapılması gereken işler kendilerine anlatılsın. Sonra da padişah hil’atine ve övgüsüne kavuşmuş olarak geri dönsünler” dedi. Bkz. Aksarayî, *Müsâmeretü’l- Ahbâr*, 7.

²⁰² Ravendî, *Râhatü’s-Sudûr*, I, 88-89; Arslan Yabgu’nun Hint ülkesinde bulunan Kalincar kalesine hapsedilmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Aksarayî, *Müsâmeretü’l- Ahbâr*, 7-8; Z. Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine*, 188-189; F. Köprülü, *Türk Tarih-i Dinîsi*, 116; F. Sümer, *Oğuzlar*, 67-68; R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 154.

telâkkisi, daha başlangıçtan itibaren uğrunda çalışıldığını gördüğümüz <<kavimcilik>> (milletçilik) telâkkisine galebe çalarak, ilk telâkkiyi temsil edenler... ikinci telâkkiyi temsil edenleri, terk etmişlerdir.”²⁰³ Yani ilk telâkkiyi temsil eden Arslan Yabgu’ya bağlı 4.000 çadırılık kitle, ikinci telâkkiyi temsil eden Tuğrul ve Çağrı Bey’e bağlı olmaktansa; şeflerini esir alan Gazneli Mahmud’dan müsâade alarak, Gazneliler’in hâkim oldukları Horasan bölgesine geçmeyi tercih etmişlerdir. Yeni başbuğ(lar)a karşı çıkmalarındaki temel sebep reisliğin Arslan Yabgu soyundan alınıp, âilenin başka bir kolu olan Mikâil oğullarına devredilmesi olmuştur.²⁰⁴ Bu ilk karşı çıkış ileriki yıllarda da Arslan Yabgu’nun oğullarının, saltanatın kendilerine düşeceği ve babalarının bu yolda öldürüldüğü²⁰⁵ fikrî çerçevesinde kendilerince saltanatı gasp edenlere karşı davânın bir gün kazanılacağı ümidiyle devam edecektir.

Sultan Mahmud’un ayrılmasından sonra yerine dönen Ali Tegin yeni duruma bakarak Tuğrul ve Çağrı Beyler’le askerî desteklerini sağlamak amacıyla ittifâk kurmak istedi. Buna karşılık Selçuklu başbuğlarına çeşitli vaadlerde bulunmasına rağmen samimi bulmayan Tuğrul ve Çağrı Beyler bu teklifi kabûl etmediler.²⁰⁶ Ali Tegin bundan sonra Selçuklular’ın âile içi ilişkilerine müdâhil olup, Yusuf’u yabgu ilân etti. “Ali Tekin’in böyle yapmaktan maksadı, Yusuf’un amcazadeleri Tuğrul -Bey ile Davud’a karşı, bundan ve bunun kavim ve kabilesinden istifade etmek ve onların aralarını açmak ve birini diğeriyle çarpıştırmaktı.” Ali Tegin’in araya nifâk sokmak amacına yönelik bu hareketi Selçuklu âilesi tarafından anlaşılmıca Yusuf, onun isteklerini yerine getirmedi. Ali Tegin’in Alp-kara adlı bir komutan idâresinde gönderdiği orduya karşı yapılan savaşta Yusuf öldü.²⁰⁷ Böylece Ali Tegin’e bağlı bir Yabgu yerine Selçuklu âilesi tarafından belirlenen ve Selçuk Bey’in hayattaki tek oğlu olan “Musa”, Yabgu oldu.

²⁰³ M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 119, 120.

²⁰⁴ el-Hüseynî, *Ahbârü’l-Devlet*, 2, 3; Arslan Yabgu’nun esir alınmasını müteâkip ona bağlı ahâlinin durumunu İbnü’l Esîr şöyle açıklamıştır: “Arslanın kavim ve kabilesine ne yapmak lâzımgeldiği hakkında istişare etti. Mahmud’un en büyük havassından olan Hacib Arslan ok atamaz hale getirilmeleri için baş parmaklarını kesmelisin yahut bunları Ceyhun nehrinde suya garketmelisin, dedi. Buna karşı Yeminüddeve: ne kadar da katı kalplisin dedi ve onları Ceyhun’un öte tarafına geçirmelerini emretti. Bunlar, nehrin ötesine geçince, Mahmud bunları, Horasan’ın etrafına dağıttı ve üzerlerine vergi tarhetti. Fakat Amiller (memurlar) bunlara zulm ettiler, bunların mallarını ve çocuk çoluklarını aldılar. Bundan dolayı bunlardan iki binden ziyâde adam ayrılıp Kerman’a, oradan da İsbahan’a yürüdüler.” *el-Kâmil fi’t-Tarih*, IX, 363; Bundari, *Zubdatu’n- Nusra*, LV; Aksarayî, *Müsâmeretü’l- Ahbâr*, 8, 9; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 92; F. Sümer, *Oğuzlar*, 69-70; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 120; a. mlf., *Tuğrul Bey*, 13; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989, 38.

²⁰⁵ Aksarayî, *Müsâmeretü’l- Ahbâr*, 11.

²⁰⁶ F. Köprülü, *Türk Tarih-i Dinisi*, 116, 117; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 92; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 122; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 9.

²⁰⁷ İbnü’l Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, IX, 363; Bundari, *Zubdatu’n- Nusra*, LVI; Münecimbaşı, *Camiu’d Düvel*, I, 8; Faruk Sümer gibi Yusuf’u Musa’nın oğlu kabûl eden bazı müellifler, babası Musa Yabgu olduğu halde ve amcası da dururken onun, bu makama getirilmesinin Türk devlet geleneğine aykırı olduğu gerçeğini göz ardı etmişlerdir. Bkz. O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 93; F. Sümer, *Oğuzlar*, 76.

Bundan sonra Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Beyler üçlü şeflik olarak adlandırılan bir şekilde idâreyi sürdürdüler. Ortaklaşa yaptıkları ilk iş Ali Tegin'in Selçuklular üzerindeki baskısının artması²⁰⁸ dolayısıyla Harezm bölgesine göç etmek oldu. Selçuklular bu bölgeye geldikten sonra mevcûd siyâsî duruma uydular ve Harezmşah Altuntaşoğlu Harun'un Gazneliler'e karşı Ali Tegin ile oluşturduğu ittifâka onlar da dâhil oldular (1034). Altuntaşoğlu onlardan sağlayacağı yardım karşılığında Selçuklular'a bir yer tahsîs etti.²⁰⁹ Ancak Selçuklular düşmanları olan Şâh Melik'in yaptığı baskınlar, Harezmşah'ın ve Ali Tegin'in ölümü, Ali Tegin oğullarıyla aralarının iyi olmaması yüzünden bu defa Horasan'a göç kararı aldılar.²¹⁰

Harezm'den yola çıkarak Horasan bölgesindeki Nesa çölü ve Merv'e çekilen Selçuklular, perişân bir vaziyette oldukları için izin almadan girdikleri bu bölgenin hükümdârı Gazneli Mesud'a haber gönderip, "Memleketinde fitne ve fesat çıkaran tayfalara karşı harp edip onları memleketten süreceklere ve o tayfalara Mesud'un diğer düşmanlarına karşı ona en büyük yardımcı olacaklarına dair söz verdiler."²¹¹ Horasan divânı reisi Surî'ye yazdıkları mektupta da bahsettikleri hizmet karşılığında Nesa ve Ferave'nin kendilerine verilmesini istediler. Selçuklular'ın tehlike arz ettiğini düşünen Sultan Mesud onların bu isteğini geri çevirdi ve Beytoğdı komutasındaki 17000 kişilik ordusunu üzerlerine gönderdi.²¹² Selçuklular Beytoğdı'ya "Biz kulluk yolundayız, itaat halindeyiz. Bizden ne istiyorsunuz?"²¹³ diye haber yolladıkları halde tekrar olumsuz bir tepkiyle karşılaştılar.

Bu hâdiselerin neticesinde Selçuklular, Hâcib Beytoğdı tarafından Nesa bölgesine sevk edilen kuvvetlere karşı bir hücumla Gazneli ordusunu bozguna uğrattı (1035). Bu mağlûbiyet sonunda Sultan Mesud üç şefli yönetimi benimseyen Selçuklu başbuğlarından Musa Yabgu'ya Ferave'yi, Tuğrul Bey'e Nesa'yı, Çağrı Bey'e ise Dihistan'ı vererek, her birini "dihkan" olarak lâkapladı. Böylelikle Sultan Mesud'da bu

²⁰⁸ "421 senesine girince...Ali Tekin askerini topladı, kendisi ve evlâdı ve eshabından eli silâh tutan her kimse Selçukilerin peşine düştü. Memleket halkından pek çok kimse bunlara iltihak etti. Bu suretle Selçukilere her taraftan hücum edip bunların başına büyük işler açtılar. Selçuki askerinin kısmı azamı katledildi, malları yağma, çocuk ve çolukları katledildi. Kadınları ve zürriyetlerinin çoğu alındı." Bkz. İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, IX, 364; Bundari, *Zubdatu'n- Nusra*, LVI.

²⁰⁹ Selçuklular'ın Harezm bölgesine geçişlerinin Altuntaş'ın izniyle olması bu bölgenin hâkimi konumunda onların olmasındandır. Teferruatlı bilgi için bkz. Aydın Taneri, *Harezmşahlar*, Ankara 1993,3; Abdülkerim Özaydın, "Harezmşahlar Devleti", *Genel Türk Tarihi*, III (Ankara 2002), 283; a.mlf., "Altuntaş el-Hâcib", *DİA*, II (1989), 547-548; Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, I, 104.

²¹⁰ M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk*, 37-39; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 93-94; E. Merçil, *Gazneliler Devleti*, 60.

²¹¹ Bundari, *Zubdatu'n- Nusra*, LVII; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, IX, 364.

²¹² Bundari, *Zubdatu'n- Nusra*, LVI; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, IX, 364; F. Sümer, *Oğuzlar*, 78; a.mlf., "Selçuklular", 367; Erdoğan, Merçil, "Gazneliler", *Türkler*, IV (Ankara 2002), 496.

²¹³ Beyhâkî'den naklen bkz. Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, I, 112.

üç şefin liderliğini tanımış oldu. Âilenin en büyüğü olmasının sağladığı avantajlarla Musa Yabgu ön plana çıkıyordu. Fakat artık her şefin kendine âit topraklarının varlığı her birinin bölgesinde hâkim konumuna geçmesine imkan sağladı ve bu üç lider arasında şartları eşitlemiş oldu. Her birini eşit kılan bu statü değişikliği yavaş yavaş geleneklerin terk edildiğinin de göstergesidir. Ayrıca bu üç şef arasındaki birlik ve dayanışmanın yanı sıra Nesa savaşı sonrasında her birinin ayrı ayrı Gazne sarayına elçi göndermesinden anlaşılabacağı gibi, her birinin kendisini temsil yetkisi de vardı.²¹⁴

Selçuklular ile Gazneliler arasındaki anlaşma çok uzun sürmedi. Çünkü Selçuklu başbuğlarının zafer kazandığını duyan Türkmenler, onların bulundukları bölgeye akın akın gelmeye başladılar. Selçuklular yer darlığı sebebiyle Gazneliler'e ait topraklardan Belh, Nişabur, Tus, Cûzcan'a kadar ilerlediler. Çağrı Bey Merv'i işgâl etmişti. Bunun üzerine Gazneli Mesud, Selçuklu akınlarını önlemek amacıyla Hâcib Subaşı'yı görevlendirdi. Vaziyeti gözlemleyen ve Selçukluları takîbe alan Hacib Subaşı, Sultan Mesud'a: “ Bu Selçuklu emirleri öyle bir kavimdir ki onların kılıçları ağızlarının lisanındadır. Bunlar kılıçlarının üzerinde arzın en uca köşelerine kadar ilerledi” dedi. 1035 yılından beri üç yıl kadar durdurulamayan bu ilerlemelere karşı son noktayı bir meydân muharebesi ile koymak isteyen Hâcib Subaşı, Selçuklu ordusuyla 429\1038 yılında Serahs kapısında karşılaştı ve bu savaştan yenilgiyle ayrıldı. Selçuklular, bu savaş sonunda Gazneli ordusunun ağırlıklarıyla birlikte Horasan'ın bazı şehirlerini de ele geçirdiler.²¹⁵

C. Merkezîyetçiliğe Geçiş Denemesi

Selçuk Bey'in (1007?) vefatından sonra onun liderlik görevinin oğullarından hangisine devredileceği Türk hükümrânlık anlayışına göre önceden bilinmediği için; lider seçiminde dışa yansıtılmasa da Selçuk oğulları arasında dahilî bir rekabet vardı.

²¹⁴ Tuğrul Bey ve Arslan Yabgu, Gazneli sarayına ayrı ayrı elçi göndermişlerdir. Tuğrul Bey, gönderdiği elçiyle Sultan Mesud'a göndermelerde bulunmuştur: “Ey Allahım! Mülkün asıl sâhibi sensin. Sen mülkü dilediğine verir, mülkü dilediğinden çekip alırsın. Dilediğini aziz kılar, dilediğini zelil edersin. İyilik yalnız senin elindedir. Sen her şeye hakkıyla kâdirsin (Âl-i İmrân sûresi, 26).” Bkz. İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, IX, 365; Musa Yabgu, Tuğrul Bey ve Çağrı Bey'in ayrı ayrı sâhalarda hüküm sürmeleri için onlara yer tahsis edilmesi hakkında bkz. Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, I, 11; Müneccimbaşı, *Camiu'd Düvel*, I, 9; E. Merçil, *Gazneliler Devleti*, 63-64; M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey*, 18; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, İstanbul 2002, 302; B. Zahoder, “Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan”, çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, XIX\76 (1955), 522; O. G. Özgüdenli, “Ülüş Sisteminden Merkezî”, 50.

²¹⁵ 1038 tarihinde kazanılan zafer, Büyük Selçuklu Devletini kurma yolundaki faaliyetlere hız kazandırmıştır. Bkz. Azîmî, *Târîhu'l Azîmî*, çev. Ali Sevim, Ankara 1988, 3; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, IX, 367; Bundari, *Zubdatu'n-Nusra*, LIX; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 7; Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, I, 296; F. Sümer, “Selçuklular”, 367; a.mlf., *Oğuzlar*, 85; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 96; M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk*, 46; E. Merçil, “Gazneliler”, 497; a.mlf., *Gazneliler Devleti*, 65-67; “Bize verilmiş olan yerler bize dar gelmektedir. Halkımızı ve hayvanlarımızı geçindirmeğe kâfi değildir. Bunun için... Merv, Serahs ve Baverd gibi yerleri de bize versinler.” Bu gibi isteklerde bulunan Selçuklular, Gazneliler tarafından daha çok tepki çekmişlerdir. Bu durum savaşın nedeni sayılmıştır. Beyhâkî'den naklen bkz. Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, I, 120-121.

Galiba Oğuz Yabguları'nın geleneğine göre, Yabgu seçilen Arslan'ın maiyetindeki beylerin eski geleneklerini devam ettirdikleri, fethedilen topraklar üzerinde hanedân üyelerinin ortak tasarrufunun bulunduğunu varsayan anlayışı benimsedikleri ve müşterek mesûliyet prensibine göre hareket ettikleri görülmektedir. Fakat Selçuklular, Arslan Yabgu'nun ölümünden sonra merkezî otoriteden uzak bir anlayış olan ortak başbuğluk sistemine göre bulundukları bölgeyi idâre ettiler.

Adem-i merkezîyetçi yapılanma Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Beyler'in ortak başbuğluğu zamanında ortaya çıktı. 1035 Nesa Savaşı sonrası Musa Yabgu'nun Ferave'de, Tuğrul Bey'in Nesa'da, Çağrı Bey'in ise Dihistan'da dihkan ünvanıyla hareket ettikleri ifade edilmişti. Gazne sultanı tarafından verilen bu ünvanın, Selçuklu başbuğlarının onlar nezdinde ayrı ayrı temsil edilmesinin bir karşılığı olduğu kuvvetle muhtemeldir. Ancak merkezî bir otorite etrafında daha muktedir bir Selçuklu gücü istemeyen Gazneli Mesud'un tasarrufu olarak da ifade edilebilir. Bu ünvan Selçuklu reislerinin her birine eşit şartlar sunarken, bundan sonra eşitler arasında birinciliğe lâyık olabilen ön plana çıkabilirdi.

1038'de Serahs yakınlarında kazanılan zaferden sonra Selçuklular idârî yapıyı yine eski Türk geleneklerine göre belirlemişlerdir. Bu zafer sonrasında yapılan ilk değişiklik Tuğrul Bey'i Selçuk âilesi ve kendilerine bağlı Türkmenler üzerinde hâkim ve yetkin kılarak tek başlı liderliğe geçmek olmuştur. Böylelikle Arslan'ın büyük oğul sıfatıyla yabgu ilân edilmesi ve üçlü şeflik döneminden sonra şimdi de liyâkatli olanın liderliğe getirildiği görülmektedir. Yaş bakımından âilenin en büyüğü olan yabgu yavaş yavaş geri plana düşerken, yetenekleriyle öne çıkan Tuğrul Bey başa geçmiştir. Tuğrul Bey'in liderliği döneminde amcası Musa, yabgu ünvanını taşımasına rağmen yabguluk makamı tamamen etkisini kaybetmiştir.²¹⁶

İdâre tarzını belirleme aşamasında, şartlara göre değişiklik süreci yaşayan Selçuklular, ortak başbuğluk sisteminden eski Türk idâre geleneği olan ülüş sistemine geçerek özünü bulmuşlardır. Serahs Zaferi'nde kazanılan topraklar, idârede müşterek mesûliyet prensibine göre sorumluluk bilinciyle hanedân üyelerinin tasarrufuna sunulmuştur. Nişabur'u alan Tuğrul Bey; Çağrı Beğ'i Merv'e, Musa Yabgu'yu da Serahs bölgesine tayîn etmiştir. Nişabur şehrinde "Sultanü'l-Muazzam Rüknu'd- Dünya

²¹⁶ F. Sümer, *Oğuzlar*, 85; M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey*, 22; S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, 302, 303.

ve'd- Dîn Ebû Talib" Tuğrul Bey adına hutbe okunmuştur.²¹⁷ Hatta aynı yıl içerisinde Merv'de Çağrı Bey adına "Melikü'l-Mülûk" ünvanıyla okutulan hutbe düşünülecek olursa bu liderlik anlayışının eski Türk devlet geleneğindeki ülûş uygulamasının bir çeşidi olan ikili teşkilâtlanmaya benzediği söylenebilir.²¹⁸ Nişabur'u alan Tuğrul Bey, Gazneli Mesud'un tahtına oturmuş ve Selçuklular bu savaştan sonra resmen devlet kurma karârı almıştır. Nitekim Gazneli subaşı "Tabib ihtiyarı nasıl gençleştirebilir ve bir yolcu serabı nasıl şaraba tahvil edebilir? Her devletin bir îtilâ devri vardır, her parıltıyı bir karaltı takib eder. Her milletin bir seadet günü ve her zamanın bir meliki olur."²¹⁹ tesbitiyle Selçukluları işaret ediyordu. Onlar devlet kurma kararı alarak zamanın meliki olma kararı almışlardı. Bu zafer sonraki Gazne atakları Selçuklular'ın 1040 yılına gelinceye kadar devleti resmen kurma çabalarını sonuçsuz bırakmıştır.

Yenilgiyi hazmedemeyen Gazneli Mesud, Selçuklular'a karşı koymak ve pâyitahtını ele geçirmek maksadıyla harekete geçmiştir. 1039 yılında gerçekleşen Gazneliler ve Selçuklular arasındaki Ulya-âbâd ve Talhab Savaşı'nda bozguna uğrayan Selçuklular devletlerini kurabilmek için bir yıl kadar daha toparlanmayı bekleyeceklerdir.²²⁰

II. HORASAN SELÇUKLULARI'NDA TAHTIN İNTİKALİ MESELESİ

A. Hükümdâr Seçimi ve Ülûş Uygulaması

Selçuklular'ın bir devlet düzeni oluşturma çabası 1039 yılındaki yenilgiyle sonuçsuz kalmıştı. Bunun üzerine son sözü söylemek amacıyla toparlanan Selçuklular'ın 1040 yılında Dandanakan mevkiinde Gazne ordusuyla yaptıkları nihâî savaş onlar adına kesin bir zaferin ve yeni bir başlangıcın müjdecisi olmuştur. Böylece yurt tutma mücadelesi ile başlayan Horasan'a geçiş mâcerâsı; bu bölgenin resmen Selçuklular'ın eline geçmesiyle sonuçlanmıştır. Bu topraklarda Selçuklu hâkimiyeti kesin olarak tesîs edilmiştir.²²¹

²¹⁷ Bundarî, *Zubdatu'n- Nusra*, 4; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 7; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, IX, 367; Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, I, 296; Anonim, *Selçukname*, 3; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, I, 21; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 98.

²¹⁸ Bundarî, *Zubdatu'n- Nusra*, LIX; el Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 6; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, IX, 366; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, 20; M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey*, 22.

²¹⁹ Nişabur'un fethi için bkz. Azîmî, *Târîhu'l Azîmî*, 3; el Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 7.

²²⁰ 1038-1040 yılı arasındaki Gazneli-Selçuklu çekişmesi için bkz. el Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 8; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, IX, 368-369; M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk*, 49; E. Merçil, *Gazneliler Devleti*, 69-75.

²²¹ Dandanakan zaferi için bkz. Bundarî, *Zubdatu'n- Nusra*, 5; el Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 8, 10; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, IX, 369; Münecimbaşı, *Camîu'd Düvel*, I, 10-11; F. Köprülü, *Türk Tarih-i Dinisi*, 118; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, I, 345.

Savaş sahasında kurdukları tahta Tuğrul Bey'i oturtular ve bütün beyler onu Horasan hükümdarı olarak selâmladılar.²²² Böylece Selçuklu hâkimiyetinin başına Tuğrul Bey geçmiş bulunuyordu. Bu olayı bölgedeki çevre hükümdarlara fetihnâmeler göndererek, hukuken de onaylamış oldular.²²³ Abbasi halifesi Kâim bi-Emrillâh'a Ebû İshak el-Fukkaî'yi elçi olarak gönderip, bir mektupla durumlarını bildirdiler. Müslümanlar için gayret edeceklerine, halkı ve memleketi koruma hususunda onun yolundan gideceklerine dâir Halife Kâim'e söz verdiler. Böylelikle 431\1040 yılı sonlarına doğru Horasan minberlerinde Selçuklular adına hutbe okunuyordu.²²⁴

Devlet resmen kurulduktan sonra yapılan 1040 kurultayında hâkim olunan ve fethedilmesi planlanan toprakların idâresi hanedân mensûpları arasında taksîm edildi. Çağrı Bey, Merv merkez olmak üzere Horasan'ın büyük bir kısmının idâresine tayîn edildi. Musa Yabgu, Herat ile Bust ve Sistan bölgesinin yönetimini üstlendi. Devletin merkezi Nişabur'da kalan Tuğrul Bey ise Irak ve batı topraklarına gidecektir. Bundan başka İbrahim b. Yinal Kuhistan'ı; Kutalmış b. Arslan Cürçan ve Damgân'ı; Yâkûtî b. Çağrı Bey Ebher, Zencan ve Azerbeycan'ı; Çağrı Bey'in büyük oğlu Kavurd ise Tabasayn ile Kirmân bölgesini fethetmekle görevlendirildiler.²²⁵

Yapılan üleştirmeden kasıt birliğin tesîs edileceği düşüncesidir. Birlik olma anlayışının izlerini eski Türk devlet geleneğinde bulabilmekteyiz.²²⁶ Nitekim Bilge Kağan vasiyetinde Türk milletinin ancak birlik halinde olursa hür ve mesût bir hayat süreceğini belirtmişti.²²⁷ Aynı şekilde Tuğrul Bey'de 1040 Dandanakan zaferi sonrası üleştirmeyi birlik amacına hizmet için yapmıştır. Şöyle ki “Tuğrul Bey kardeşine bir ok

²²² Beyhâkî'den naklen bkz. O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 106.

²²³ F. Sümer, “Selçuklular”, 368; M. A. Köymen, *Tuğrul Bey*, 26; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 16; Fetihnâme Dandanakan'da, hemen savaş sonrası vakit kaybedilmeden yazıldı. Beyhaki'den alıntı bkz. S. Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya*, 83.

²²⁴ Bundarî, *Zubdatu'n- Nusra*, 5; Ravendî, *Râhatü's- Sudûr*, I, 102, 104; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, I, 37; Münecimbaşı, *Câmiu'd Düvel*, I, 10; Hüseyin Namık Orkun, *Türk Tarihi*, III, Ankara 1946, 51.

²²⁵ Horasan işlerinin Tuğrul Bey'in lehine düzene girdiğine dâir bkz. Azîmî, *Târîhu'l Azîmî*, 4; Bundarî, *Zubdatu'n- Nusra*, 6; el-Hüseyînî, *Ahbârü'd-Devlet*, 12; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, I, 103; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, I, 37; Zamanla fethedilmesi beklenen yerlerde, üleştirmeye dâhil olmuştur. Fetih planı içerisinde öncelik Horasan çevresinedir. Horasan bölgesinin hudutları şöyledir: “Bu bölgeyi doğusundan Sicistan ve Hind ülkeleri çevirir... Horasan'ın batısında Oğuz çölü ve Cürçan bölgesi, kuzeyinde Mâverâünnehr ve Türk ülkesinin bir kısmı bulunur. Ferâve, çöl kıyısında Oğuzlara karşı hudut (cephetür).” Bkz. İstahri, “Mesâlik el- Memâlik”, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, VI, Ankara 1985, 160-161; İbnü'l- Cevzî, el- Muntazam adlı eserinde 1040 yılı olaylarını anlatırken Tuğrul Bey'in Nişabur'a gelerek burada kaldığını belirtir. Bkz. A. Sevim, “İbnü'l Cevzî'nin el- Muntazam”, 2; M. Halil Yinanç, *Selçuklular Devri*, 44; F. Sümer, *Oğuzlar*, 92-94; M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk*, 54-55; O.G. Özgüdenli, “Ülûş Sisteminden Merkezi”, 53-54; A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 29; Horasan sınırları ve çevresindeki şehirlerin konumu hakkında bilgi için bkz. Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2008, 2-7.

²²⁶ Bilge Kağan halkını her dâim birliğe davet etmişti. Manas destanında adı geçen ihtiyar Köketey de, Bilge Kağan gibi ölüm eşiğinde iken, “yurdunu birliğe çağırıp başıboşların hepsini dağıtmadan, on iki boydan oluşan birliğin hepsini boy boy dağıtmadan ey sağ salim ol oba” diye serzenişte bulunur. Bkz. Raisa Kıdırbayeva, “Manas ve Eski Türklerin Destan Geleneği”, *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas*, haz. Emine Gürsoy- Naskali, Ankara 1995, 26.

²²⁷ L. N. Gumilev, *Eski Türkler*, 80; Ahmet Taşağıl, *Bilge Kağan'ın Vasiyeti*, İstanbul 1996, 31.

verdi ve dedi: <<Kır!>> O, Onun arzu ettiği gibi oku parçaladı. Tuğrul Bey iki oku bir araya getirdi, aynı şeyi yaptı (Bunun üzerine) üç tane verdi, güçlkle kırdı. Oklar dört olunca kırmak imkânsız oldu. Tuğrul Bey dedi ki:<< Biz de tıpkı bu oklara benzeriz. Aynı ayrı olduğumuz müddetce, biraz kuvvetli olan herkes bizi kırmağa, yenmeğe kasdeder; fakat bir arada olursak, kimse bizi yenemez. Eğer aramızda anlaşmazlık çıkarsa, dünya ele geçirilemez, düşmanlarımız galip olur ve hükümdarlık elden gider.>>²²⁸

Ancak, 1040 kurultayında yapılan düzenlemede Tuğrul Bey’e yalnızca manevî bir bağlılık veya itibar edilme söz konusudur. Hanedân mensûplarının Tuğrul Bey’e hukukî olarak bağlılığı ise söz konusu değildir. Çağrı Bey ve Musa Yabgu tasarruf hakkına sahip oldukları bölgede önemli bir mevkiîdeydiler. Onların kendi adlarına hutbe okutup, para bastırma yetkisi ve kendi tâbileri vardır. Her birinin kendi bölgesinde “nâmına hutbe okutmak, para bastırmak, kapılarında nöbet çaldırmak ve başlarında çetr taşımak sureti ile bütün hâkimiyet ve istiklâl unsurlarına sahip” olmaları bu hanedân mensûplarını “merkeze şeklen bağlı yarı müstakil bir devletin” özelliklerine sahip kıldı. Çağrı Bey ve Musa Yabgu’nun bastırdıkları paralarda Tuğrul Bey’in adını zikretmemiş olmaları, bu aşamada adem-i merkezîyetçi yapının hâkim olduğunu göstermektedir.²²⁹ Hanedân mensuplarının mevcûd olan bu durumu, Selçuk âilesinin her bir liderinin kendi irâdesiyle hareket ettiği ortak başbuğluk dönemi idâre şeklinden pek uzaklaşmadıklarını göstermektedir.²³⁰ Selçuklular’ın ilk döneminde yapılan bu düzenlemenin emsâli yoktur. Nitekim Tuğrul Bey, Çağrı Bey’in ölümünden²³¹ sonra bu düzeni değiştirmeye çalıştı. Adem-i merkezîyetçi yapılanma, Alp Arslan zamanında Yabgu’nun yetkilerinin daralmasıyla büyük ölçüde giderildi.

B. Saltanat Kavgaları

Önceki sayfalarda belirtildiği gibi Türk devlet geleneğinde Tanrı’nın verdiği hüküm sürme yetkisinin kime âit olacağı önceden belirlenemiyordu. Sadece tahta çıkan kişi eski tabirle “kut”lanmış oluyor; ancak kimin “kut”a nâil olacağı bilinmiyordu.

²²⁸ Ravendî, *Râhatü’s-Sudûr*, I, 101.

²²⁹ Çağrı Bey adına okunan ilk hutbe için bkz. el-Hüseynî, *Ahbârü’d-Devlet*, 6; İbnü’l Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, IX, 366; M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey*, 22; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 107-108; Osman Gazi Özgüdenli, “Yeni Paraların Işığında Kuruluş Devri Selçuklularında Hakimiyet Münasebetleri Hakkında Bazı Düşünceler”, *Ortaçağ Türk- İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006, 87; a. mlf., “Ülûş Sisteminden Merkezi”, 56.

²³⁰ Musa Yabgu ve Çağrı Bey’in durumu için bkz. F. Sümer, *Oğuzlar*, 92, 93; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 364-365; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 17-20; Mehmed Niyazi, *Türk Tarih Felsefesi*, İstanbul 2008, 242-243 R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 154; A. Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, 113; a. mlf., “Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu”, 35.

²³¹ Osman Gazi Özgüdenli, “Selçuklu Paralarının Işığında Çağrı Bey’in Ölüm Tarihi Meselesi”, *Ortaçağ Türk- İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006, 104-105.

Ayrıca tahta geçebilme hakkına hanedân mensûplarının hepsinin sahip olması (karizmanın kan yoluyla tevârüsü) tahta çıkış ve tahtın intikal sürecinde problemlere neden oluyordu. Liyakatli olan kişinin tahta çıkmasını öngören verâset hukuku da taht mücadelelerine engel olamıyordu. Bu aksaklıklar devlet idâresinin işleyişinde de sorun teşkil ediyordu. O yüzden devlet idâresinde hanedân üyelerinin ortak tasarruf hakkının var olduğu inancına dayanan; hanedân üyeleriyle yönetimde birleşerek anlaşmanın bir yolu sayılan; yönetimde müşterek mesûliyet prensibine dayanarak geniş toprakları elde tutma ve ülke topraklarını genişletme ilkesini temel edinen ülüş sistemi Selçuklular'da da uygulama alanı buldu.²³² Selçuklular ilk başlarda uyguladıkları ülüş sistemiyle tahta nâmzed diğer hanedân üyelerinin hükümdâr olamasalar da idârede rol almasını sağlayıp, problemin ortadan kalkmasını amaçlıyorlardı.

Horasan Selçuklu Devleti kurulduğunda bazı hanedân üyelerinin fethedilen ve fethedilecek olan toprakları sorumluluk bilincinden uzak idare etmesi yüzünden Tuğrul Bey'in merkezî konumuna gölge düştü. 1040 kurultayında kendilerine istisnâî olarak geniş yetkiler verilen Çağrı Bey ve Musa Yabgu, bu durumun en çarpıcı örnekleridir. Onların kendi adlarına hutbe okutma keyfiyetleri uzun yıllar devam etti. Ayrıca fethedilen toprakların fetih hakkı olarak o bölgeyi fetheden kimseye verilmesi de gelenek icâbıydı.

Selçuklular'da âile arasındaki seçme usûlü, idârede müşterek mesûliyet prensibinden uzak hareket eden hanedân üyeleri ve fetihlerde bozkır usûlünün hâkim anlayışı çok defa mücadelelere sebep olmuştur. Tuğrul Bey'den itibaren Selçuklu sultanları merkezîyetçiliği sağlamak adına çok çaba sarfetmişlerdir. İbn Haldun merkezîyetçiliğin gereğini şöyle ifade etmiştir: “Başkanlığa seçilip aşiretlerin başına geçtikten sonra hayvanî tabiatın etkisiyle o kimse gurura kapılıp, büyüklenir ve yönetimde ortaklık ve eşitliği reddeder. Böylece insanın yaratılışında var olan ilahlaşma davranışı ortaya çıkar. Bununla birlikte yöneticilerin çoğalması ve ihtilafları her şeyin bozulmasına yol açtığından dolayı siyaset de hakimiyet ve otoritenin bir şahısta toplanmasını gerektirir. Böylece otoritenin bir tek kişide toplanmasıyla diğer hamiyet sahiplerinin burunları yere sürülmüş, dizginleri çekilerek, yönetime ortak olma arzularının önü alınmış olur. Başkan bu şekilde güç ve iktidarıyla ülkeyi tek başına yönetmeye başlar.”²³³

²³² Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 211; L. N. Gumilev, *Eski Türkler*, 80.

²³³ İbn Haldun, *Devlet*, 27.

Mücadelelerin önünü kesemeyen Selçuklu hükümdarları yavaş yavaş idârî yapıda bazı değişikliklere gitmişlerdir. Onlar eski devlet teşkilât geleneklerinin izinde olsalar da farklı gelenekleri bünyelerinde uzlaştırmışlardır. Özellikle de XI. yüzyılın sonlarına doğru el-Cezîre'den Maverâünnehir'e kadar bütün İran coğrafyasının Türkler'in eline geçmesiyle birlikte bu bölgenin idârî gelenekleri Selçuklu yönetim anlayışında etkili olmuştur.²³⁴

Mutlâkiyetçiliğin ön plana çıktığı İran devlet geleneğinin idâre usûlleri Melikşah döneminden itibaren daha çok yerleşmiştir. Selçuklular bir nevî İranî geleneklerle eski Türk devlet geleneklerini uzlaştırmış, ülûş sisteminden iktâ sistemine geçmişlerdir. İktâ uygulaması da ülûş uygulaması gibi hanedân mensûplarını doğrudan doğruya sultana bağlı kılmıştır. Ülûş uygulamasında olduğu gibi sorumluluk bilinciyle yönetime katılması beklenen Selçuklu hanedân üyelerinin iktâ sistemiyle de tayîn edildikleri bölgede merkeze karşı sorumlu olması beklenmiştir.²³⁵ Bu bilinç ile hareket etmeyen ve isyâna teşebbüs eden hanedân üyeleri, Selçuklu hükümdârlarının merkezîyetçilik yolunda ilerleme kaydetmelerine mâni olmuşlardır. Ayrıca devletteki rollerini İranlı unsurlara kaptırmak istemeyen Türkmenler de bu hanedân üyelerini dâima desteklemişlerdir. Tüm gayretlere rağmen, devlette merkezîyetçilik sağlanamamıştır.²³⁶

Hanedân üyelerinin tâyin edildikleri bölgelerde isyana teşebbüslerini engelleyecek bir çözümün üretilmemesi devleti çöküşe götüren etkenlerin başında yer aldı. Dolayısıyla Türk Tarihinde iktidârların çöküşünde başlıca amîllerden birisi hanedân mensûpları arasındaki taht kavgaları idi.

²³⁴ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına*, 20; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1981, 383-384; “Selçuklular, Gaznelilerle girdikleri savaşı kazanıp Horasan'ın içlerine doğru ilerlediler. Batıya doğru ilerleyerek Türkî-Fârisî İslâm kültürünü İran ve Irak'a getirdiler. Daha sonra Batı İran (Fars) ve Doğu İran (Horasan ve Semerkant bölgesi), Farsça ve Fârisî kültürünün vatanı haline geldi. Selçuklular Irak, Suriye ve Anadolu'da egemen duruma geldiklerinde Türkî- Fârisî İslâm kültürünü daha ötelere taşıyıp kendi saraylarının ve Akdeniz'e kadar tüm bölgenin kültürü haline getirdiler.” Bkz. Robert L. Canfield, “Türk-İran Geleneği”, çev. Ömer Avcı, *Akdeniz'den Hindistan'a Türk-İran Esintileri*, İstanbul 2005, 29; “Tuğrul Beg, Arap-Fars dünyasında daha içeri girdikçe bu eski yerleşik medeniyetli ülkelerin idarî kavramlarından istifade ediyordu.” Bkz. R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 156; Osman Gazi Özgüdenli, “Ortaçağda İran: Zaman ve Mekân”, *Name-i Aşina*, VI\17-18 (2004), 95-96; Bernard Lewis, “İslâm Devlet Müessesesi ve Telâkkîleri Üzerinde Bozkır Ahalisinin Tesiri”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, II\2-4 (1958), 219.

²³⁵ O. Turan, “İktâ”, 952; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtı*, 53; G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin*, 159.

²³⁶ Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine*, 211; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 109; B.Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme*, II, 87; Selçuklular, devletin idâresinin merkezden yürütülmesi kaidesini birdenbire değil yavaş yavaş öğrenmeye çalışmışlardır. Bkz. V.V. Barthold, “Orta Asya Türk Tarihi”, 143; E. Göksu, “Türk Hâkimiyet Telakkisinin”, 198; Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, İstanbul 2007, 18.

1. Kuruluş Dönemi İsyânları

a. İbrahim Yınal

Tuğrul Bey'in merkezi otoriteyi hâkim kılma çabasına karşı ilk isyân eden hanedân üyesi İbrahim Yınal olmuştur. 1040 yılında yapılan üleştirilmede Tuğrul Bey'in yanında kalan İbrahim Yınal, Kûhistan bölgesinin yönetimini üstlenmişti. Ayrıca fethedilmesi planlanan topraklardan²³⁷ İran'ın ele geçirilmemiş bölgelerinin fethi görevi de İbrahim Yınal'a verilmişti. İbrahim Yınal bu üleştirmeden sonra (434\1042-1043) kendisinden fethedilmesi beklenen bölgeler ile Irak-ı Acem bölgesindeki Rey²³⁸ ve Cibâl'i ele geçirmişti. Tuğrul Bey kardeşinin fethettiği yerleri ondan teslim almış; hatta Rey şehrini başkent yapmıştır. Daha sonra İbrahim Yınal'ı Hemedân bölgesine göndermiştir. Buranın fethini tamamlayan İbrahim Yınal bundan sonra fetih sahasını daha da genişleterek Irak, Kafkasya ve Anadolu bölgesinde de büyük başarılar elde etmiş; 1048 yılında Hasankale'de Bizans'a karşı büyük bir zafer kazanmıştı.²³⁹

İbrahim Yınal 1050 yılında hâkimiyet sâhasına geri döndüğünde Hemedân bölgesi ve Cibâl bölgesindeki kalelerin, Türk devlet geleneğine göre fetih hakkı olarak kendi hâkimiyetinde kalmasını Tuğrul Bey'den istedi. İbrahim Yınal'ın bu isteği Tuğrul Bey tarafından kabûl görmedi. Ancak şehzâdenin bu teklîfinde ısrarcı olması aralarında uzlaşmazlığa neden oldu. Fetih kapsamında elde ettiği başarılar ile oldukça prestij kazanan İbrahim Yınal emrindeki komutanların desteğini arkasına alarak Tuğrul Bey'e karşı isyân etti. Tuğrul Bey, bu isyân hareketini önlemek amacıyla 441\1050 yılında İbrahim Yınal'ın üzerine yürüdü. Bozguna uğrayan Yınal, kaçarak Sermac kalesine sığındı ve Tuğrul Bey'e boyun eğmek durumunda kaldı. Tuğrul Bey mağlûp bir şekilde karşısına çıkan kardeşini affederek ona istediği bölgeyi iktâ olarak alması ya da kendisi

²³⁷ Bundarî, *Zubdatu'n- Nusra*, 6; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 12; Tuğrul Bey, Irak tarafının fethi ile meşgul iken yanında bulunan şehzâdeleri de fethedecekleri yerlere göndermiştir. Bkz. Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, I, 103; H. N. Orkun, *Türk Tarihi*, III, 51; "Selçuklu başbuğları, devletin gerek doğu ve gerekse batı yönlerinde fetih hareketlerinde bulundular. Devletin doğu ve güney bölgelerinde bulunan Karahanlı ve Gazneli, devletlerine ait toprakların büyük bir bölümü, kısa zamanda fethedilerek Selçuklu sınırları içine alınmış ve bu devletler birer küçük prenslik halinde devlete tabi duruma getirilmişlerdir." Bkz. A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 1-2.

²³⁸ Tuğrul Bey, Rey civârına İbrahim bin Yınal'ı göndermiştir. Bkz. Bundarî, *Zubdatu'n- Nusra*, 6; Rey bölgesinde Arslan Yabgu Oğuzları bulunuyordu. Ancak onların âsî davranışları halifenin tepkisini üzerlerine çekmesine neden olmuştu. Halifenin şikayeti üzerine Tuğrul Bey, Türkmenleri itâat altına almak için İbrahim Yınal'ı Rey bölgesine göndermişti. Bkz. O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 111.

²³⁹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, IX, 388-389; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, I, 103; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 147, 152; Müneccimbaşı, *Camiu'd Düvel*, I, 16; Yınal'ın Rum topraklarına girişi için bkz. Azîmî, *Târîhu'l Azîmî*, 8; A. Sevim, "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam", 3; F. Sümer, *Oğuzlar*, 94, 96; S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, 318, 319, 320; E. Merçil, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 110, 112; Bilge Umar, *Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi*, İstanbul 1998, 77.

yanında kalması arasında bir tercih sundu. İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'in yanında kalmayı tercih etti.²⁴⁰

İbrahim Yınal'ın başarısızlıkla sonuçlanan bu isyânının sebebi Tuğrul Bey'in şahsına ve tahtına yönelik değildir. Tamamen Tuğrul Bey'in oluşturmaya çalıştığı yeni devlet düzenine karşı bir tepkidir. Çünkü eski Türk devlet geleneğine göre; komutan, fetih hakkı olarak fethettiği topraklardan idâre amaçlı payını alırdı. İbrahim Yınal'ın da fetih hakkı olarak Hemedan'ın kendisine verileceği beklentisine girmesi, bu eski Türk devlet anlayışından kaynaklanıyordu. Tuğrul Bey'in merkezîyetçi politikası İbrahim Yınal'ın bu beklentisini kırmak zorunda bıraktı. Tuğrul Bey de merkezîyetçi bir devlet kurma amacı uğruna verdiği ilk mücâdelesini başarıyla sonuçlandırdı. İbrahim Yınal'ı destekleyen kuvvetlerin durumu ise bu isyân sonrasında değişikliğe uğradı.²⁴¹

Resul Tegin'in isyânını da başarıyla bastıran Tuğrul Bey 450\1058 yılı içerisinde İbrahim Yınal'ın ikinci bir isyânıyla uğraşmak zorunda kaldı. İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'den "Tasarruf edebileceği bir ıkta, hattâ daha fazlasını" isteyince sultan ona, "Biz, ancak sana senin fethettiğin yerleri veririz; eğer Rahbe'ye gidersen orası senin olsun" dedi (449\1057-1058).²⁴²

İbrahim Yınal bu cevabı isyânın gerekçesi saymıştır. Nitekim 1050 yılı içerisinde de fethetmiş olduğu yerlerden Hemedân'ı iktâ olarak alamamıştı. Ancak çok geçmeden sultan, İbrahim Yınal'a "Musul ve ona bağlı yerlerin yönetimi ile birlikte hil'at, at ve 20 bin altın" vermiştir.²⁴³ O sırada İbrahim Yınal'ın Musul'un yönetimini kabûl ettiği, fazla talepkâr olmadığı anlaşılmaktadır. Fakat bu durum uzun sürmemiştir.

Abbâsî halifesi el-Kâim Biemrillâh 447\1055 yılında Bağdad'da baskı kuran Besasirî'ye karşı Tuğrul Bey'den yardım istemişti. Besasirî üzerine harekete geçen sultan, bu tarihten itibaren onu takibe almıştı.²⁴⁴ 450\1058 yılına gelindiğinde

²⁴⁰ Azîmî, *Târîhu'l Azîmî*, 11; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, IX, 422-423; Münecimbaşı, *Câmiu'd Düvel*, I, 17; S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, 320, 321.

²⁴¹ "Selçuklu Devletinin kurulmasında ve özellikle Anadolu fetihlerinde büyük başarılar kazanan İbrahim Yınal, feodal devlet anlayışı sebebiyle imparatorluk içinde, kendisine bir hâkimiyet sahası elde etme faaliyetlerine girişmişse de (ilk isyan) devletin merkezîyetçi bir düzenle yönetilmesine özellikle önem veren Tuğrul Bey'in zamanında gerekli önlemler alması sonucunda İbrahim Yınal'ın bu teşebbüsü gerçekleşmemiştir." Bkz. Azîmî, *Târîhu'l Azîmî*, 11 (Dipnot için bkz. M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey*, 76); O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 126; M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk*, 59; S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, 321.

²⁴² A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman, Tuğrul Bey", 24.

²⁴³ Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, I, 310; A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman, Tuğrul Bey", 24.

²⁴⁴ Besasirî; halifeyi sarayından çıkartmış, Bağdad'da "Şii hutbesi" okumuş, "Şii" vaazı vermiş, ezanlara da "Şii" alâmeti olan "hayy alâ hayri'l amel" ibaresini koyacak kadar ileri gitmiştir. Bkz. Azîmî, *Târîhu'l Azîmî*, 13; Tuğrul Bey'in 447 senesi Bağdad'a gelişi için ayrıca bkz. Bundarî, *Zubdatu'n- Nusra*, 7; Halife el- Kâim, Besasirî'yi yönetici olarak memleketi hâkim kılmıştı; ancak o halifeye isyâna kadar gitmiş ve Bağdad'ı yağma etmiştir. Bkz. İbnü'l Adîm, *Buğyetü't- Taleb*, 1; Besasirî'nin halifenin sarayını yağmalaması ve halifeyi tutuklamak istemesi

Besasirî'ye karşı Musul bölgesinin korunup kollanması ve fitnelerden temizlenmesi görevi İbrahim Yınal'ın olmasına rağmen o, Sultan Tuğrul'un Bağdad'da olmasını fırsat bilerek habersiz el-Cibâl bölgesine geçmiş ve isyân hazırlıklarında bulunmuştur.²⁴⁵ İbrahim Yınal taht uğruna Selçuklular'ın düşmanı olan Besasirî ve Mısır Fatımî Halifesiyle ittifâkı dâhi göze almıştı. Yapılan ittifâka göre; Tuğrul Bey, alaşağı edilip İbrahim Yınal tahta oturduğu zaman Mısır Fatımî Halifesinden “para, hil'at, unvan ve sancak” alma karşılığında hutbe Şîî olan Mısır Fatımî Halifesi adına okunacaktı.²⁴⁶ İbrahim Yınal taht uğruna Sünnî Abbâsî Halifesinin koruyuculuğunu üstlemiş olan Selçuklular'ın politikasını da hiçe saymıştı.

Sultan Tuğrul Hemedân'a doğru yola çıkan İbrahim Yınal'ın peşinden gitmiştir. Rey yakınlarında cereyan eden savaşta Sultan Tuğrul'un galip geldiği görülmektedir. Sonuçta İbrahim Yınal yayının kirişiyle boğdurularak öldürüldü (9 Cemaziyülahir 451\23 Temmuz 1059).²⁴⁷ Sultan Tuğrul, İbrahim Yınal'ı Irak işlerinin sekteye uğramasının müsebbibi olarak gördüğünden onu affetmedi.²⁴⁸ Ayrıca İbrahim Yınal'ın ilk isyânında taht mücadelesine girmemesi merkezî otoriteyi her şeyin üzerinde tutan sultan tarafından, onun suçunu affedilebilir kılmıştı. Ancak şehzâdenin ikinci isyân hareketinin sonucu Tuğrul Bey'in tahtına hâlel getirmek isteyenleri affetmediğini göstermiştir.

İbrahim Yınal'ın isyânı şehzâdelerin ülüş uygulamasıyla tayîn edildikleri bölgede muktedir olabileceklerini gösterdi. İbrahim Yınal'ı isyân hareketine teşvîkte devlete küskün olan Türkmenler'in de rolleri azımsanamayacak derecede büyüktür.

üzerine halife, Tuğrul Bey'e mektup yazarak ondan yardım istemiştir (447\1055-1056). Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 167; A. Sevim, “İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam”, 8.

²⁴⁵ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, IX, 484; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 182; Sultan, İbrahim Yınal'ı Musul'a atadıktan sonra Bağdad'a gitmişti. Bkz. Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, I, 311; Anonim, *Selçukname*, 6; Müneccimbaşı, İbrahim Yınal'ın Musul'dan Hemedan'a gittiği vakitte Besasirî'nin Musul'a döndüğünü söylemektedir. Bkz. *Câmiu'd Düvel*, I, 23; A. Sevim, “İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam”, 15; a.mlf., “Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman, Tuğrul Bey”, 28; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 136; F. Sümer, *Oğuzlar*, 96.

²⁴⁶ Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 12; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, IX, 484; İbrahim Yınal'ın Hemedan'a gidişi için bkz. Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, I, 106; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 182; Müneccimbaşı, *Câmiu'd Düvel*, I, 23; Sultan Tuğrul Musul'dan Nusaybin'e yönelmişti. Fakat Besasirî ile gizlice işbirliği yapan İbrahim Yınal'ın durumunu öğrendiği gibi onu takibe koyulmuştur. “Rivayet'e göre Besasirî, gizlice mektuplaştığı İbrahim Yınal'a Selçuklu ülkesine tek başına hâkim olabilmesi için kendisine yardım edeceğini, bunu gerçekleştirebilmesi için de sultana karşı isyan etmesi gerektiğini” söyleyerek onu isyâna teşvik etmişti. Bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman, Tuğrul Bey”, 30; M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk*, 60.

²⁴⁷ Azîmî, *Târihu'l Azîmî*, 15; Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 14; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 13-14; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, IX, 488-489; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, I, 106; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 185-186; Anonim, *Selçukname*, 6; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, 40-41; Müneccimbaşı, *Câmiu'd Düvel*, I, 24; M. Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, I, 7; C. Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, 16.

²⁴⁸ İbnü'l Esîr, İbrahim Yınal'ın öldürülme nedenini şu şekilde ifade eder: “Sultan bu defa Halife'nin başına gelen olayların yegâne sebebinin İbrahim Yınal olduğunu anladığı için onu öldürdü, affetmedi.” Bkz. *el-Kâmil fi't-Tarih*, IX, 489-490; “İbrahim bir çok defa isyan etmiş, fakat Sultan, onu affetmişti. Sultan onu bu defa affetmedi ve öldürdü. Çünkü Besasirî'den Halife'nin başına gelenlerin İbrahim'in yüzünden olduğunu artık anlamıştı.” Bkz. Müneccimbaşı, *Câmiu'd Düvel*, I, 24; Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, I, 315.

Devletin iç meselesi olarak karşımıza çıkan Türkmenler, şehzâdelerin yanında yer alarak onlara güç katıyorlardı.

Türkmenler, İbrahim Yınal'ın etrafında kendisinin Tuğrul Bey ile barışmayacağına ve Irak'a geri dönmeyeceklerine dâir yemini alarak toplandılar. Bu yemini almalarındaki amaç, tahtı Tuğrul Bey'in elinden almayı hedef edinmiş olmaları ve bu uğurda geri dönmeyeceklerinin taahhüdünü İbrahim Yınal'dan da almak istemeleridir. Türkmenler'in Tuğrul Bey'e karşı bir safta yer almalarının sebebi ise Irak'ta uzun süreli sıkıntılar çekmeleri ve Tuğrul Bey'in İbrahim Yınal'ın ilk isyân hareketinde etrafına çok sayıda Türkmeni topladığını fark ederek, orduda da merkezîyetçi bir politikaya yönelmesi olabilir. Türkmenler'in tasfiyesiyle gulâm birlikler orduda yer almaya başladılar. Böylece “boy-kabile nizamına göre kurulan Oğuz- Türkmen birliklerinin yerini” devlet topraklarını sultana bağlı bir şekilde idâre yetkisine sahip askerî birlikler aldı.²⁴⁹

İbrahim Yınal'ın Besasirî ve Mısır Fatimî Halifesinden de destek alarak bu isyâna teşebbüsü şehzâdelerin dış ilişkilerinin de kontrol altına alınması gerektiğinin göstergesiydi. İç veya dış destek alarak güçlenen şehzâdelerin bu gücünü, isyân teşebbüsünde bulundukları anda kırmak merkezî otoriteyi hâkim kılmanın yolu oldu. O yüzden kuruluş dönemindeki en büyük isyân hareketi olan İbrahim Yınal'ın bu teşebbüsünün başarıyla sonuçlandırılması Sultan Tuğrul'un tahtını, güç ve merkezin sembolü olarak sağlama alması anlamına geliyordu.

b. Resul Tegin

Arslan Yabgu'nun oğlu Resul Tegin de 449\1057 yılında bir isyân girişiminde bulundu. Tuğrul Bey'in Musul seferinde olmasını fırsat bilen Selçuklu şehzâdesi, sultanın Hezârebs'e iktâ verdiği Basra, Ahvâz ve Şiraz taraflarını istilâ ederek, kendi hâkimiyet sâhasını oluşturmaya çalıştı ve Hûzistan bölgesini yağmaladı. O sırada Hezârebs ile Musul seferinde olan Tuğrul Bey, Resul Tegin'in isyân hareketini haber alır almaz Hezârebs'i onun üzerine gönderdi. Vuku bulan savaşta yenilgiye uğrayan şehzâde esir alındı.²⁵⁰

²⁴⁹ S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, 321.

²⁵⁰ Tuğrul Bey, 448\1056 yılı başında Büveyhîler'in topraklarından Basra, Ahvaz, Hûzistan ve bu bölgelere bağlı yerlerin vergi tahsili görevine Hezaresb'i atadı. Bu topraklarda tâbi olarak kendi adına hutbe okutmasına da izin verdi. Resul Tegin, Hezaresb'in sahasına izinsiz girmiş olmakla dolaylı yoldan sultana isyan etmiş sayılıyordu. Bkz. A. Sevim, “Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman, Tuğrul Bey”, 3; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 136.

Tuğrul Bey'in kendisini bağışlaması için halifenin şefâatini almak isteyen Resul Tegin, Hezârebs tarafından adamlarıyla birlikte Bağdad'a gönderildi. Tuğrul Bey "onun hiçbir hak ve hürmete lâayık olmadığı" görüşündeydi ve Resul Tegin'in hilâfet sarayından alınıp, cezalandırılmasını istedi. Tuğrul Bey: "O benim ihsanıma isyanla karşılık verdi, bu sebeple halkın benim mevkiimi anlaması, heybet ve azametimin artması için Resûltekin'in bana teslim edilmesi lâzımdır" dedi. Büveyhîler zamanında hilafet sarayı güven ve sığınma yeri olduğundan buraya kaçanın dokunulmazlığı mevcûttu. Ancak Tuğrul Bey bu kurala uymadı. Çünkü o kendi hükümrânlık hakkına hâlel getirecek davranışları cezasız bırakmakla hedeflediği merkezîyetçi yapılanmanın gerçekleşmeyeceğini düşünüyordu. O yüzden Resul Tegin cezasız kalmadı zincire vuruldu.²⁵¹

Resul Tegin'in isyân teşebbüsü İbrahim Yınal'ın teşebbüsünden farklıdır. İbrahim Yınal eski Türk devlet anlayışına göre, hakkını talep ederken haksızlığa uğradığı düşüncesiyle isyân etmişti. O, elde ettiği onca başarılar karşısında ananeye göre fetih hakkı olarak talep ettiği yerin verilmemesini haklarına karşı geliş saymıştı. 1040 yılında yapılan üleştirmenin aynısının kazandığı zaferler sonrasında da yapılacağı beklentisinin gerçekleşmemesine dâir tepkisini bir isyânla belirtmişti. Belki de Tuğrul Bey tam bir merkezîyetçi yapılanmanın oluşturulmasına daha zamanın var olduğu düşüncesiyle tepki çekmemek için onun isyân hareketini affetmiştir. Resul Tegin'in isyânı ise birebir Sultan Tuğrul'un tahtına yönelik olmuştur. Tuğrul Bey'in sefere çıkmasını fırsat bilen şehzâde saltanat davâsını yürütmek amacıyla istilâlarda bulunmuştur. Onun bu davâsının temelinde Selçuklu Devleti'nin kurulmasından önce Selçuklular'ın lideri olan babası Arslan Yabgu'dan dolayı riyâsetin kendi hakkı olduğu düşüncesinin hâkim olması çok kuvvetli bir ihtimâldir. Bu isyân karizmanın kan yoluyla tevârüs ederek irsîliğini varsayan Selçuklu hükümrânlık anlayışının tahtın intikali sürecinde ve sonrasında sebep olduğu sorunlardan bir tanesi olmuştur.

c. Kutalmış

Sultan Tuğrul'un tahtına yönelik müdâhalelerde bulunan diğer bir hanedân üyesi Kutalmış b. Arslan Yabgu'dur. 1040 kurultayında alınan kararlar doğrultusunda Cürcan ve Damgân vilayetlerinin yönetimine tayîn edilen Kutalmış, yaptığı fetihlerle devletin

²⁵¹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih*, IX, 481; Müneccimbaş, *Câmiu'd Düvel*, I, 23.

topraklarını genişletti ve Tuğrul Bey'e hizmet etmekten geri durmadı.²⁵² Onun sultana hizmet etmekten kaçındığı ve kesin olarak isyân hareketine giriştiği tarih 1061 yılı ve sonrasıdır. Kutalmış'ın 1061 yılına kadar isyân etmemesinin nedeni öncelikle güç elde etmek istemesi olabilir. Zîrâ bu isyânlarda güç odağını Türkmenler oluştuyordu.

Tuğrul Bey'in halifenin kızıyla evlilik münâsebeti üzerine Bağdad ile görüşmelerinin sürdüğü²⁵³ 453\1061 yılında Kutalmış'ın isyâna kalkıştığı haberi sultana ulaşmıştı. Sultan, bu haber üzerine derhâl Kutalmış'ın üzerine Humartekin et-Tuğraî'yi öncü kuvvet olarak göndermiştir. Bu haberi duyan Kutalmış ise Damğan yakınındaki Girdkûh kalesine çekilmiştir. O yüzden Kutalmış'a karşı girişilen bu mücâdele yarım kalmıştır.²⁵⁴ Merkezîyetçi bir idâreye önem veren Tuğrul Bey, Kutalmış'ın bu girişimini tahtına yönelik bir hareket değil de küçük bir isyan teşebbüsü olarak değerlendirmiş olmalı ki Kutalmış'ın isyânı üzerinde çok fazla durmamıştır. Ancak Kutalmış bir müddet daha kalesinde isyân halinde kalmıştır.²⁵⁵

Vezir Amîdü'l-Mülk Kündürî durumun tehlikeli bir hâl aldığını görünce Rey'den ayrılarak harekete geçti. Sağlam surlarla çevrili Girdkûh kalesini kendisine sığınak olarak seçen Kutalmış'ın burada kuşatılması gerçekten çok zordu. İsyâncıların kendi rızalarıyla kaleyi teslim etmeleri durumunda kaleye geçiş mümkündü. O yüzden Amîdü'l-Mülk Kündürî bir müddet sonra Kutalmış ile barış yoluna gitti.²⁵⁶ Kutalmış ile barış görüşmesinden bir sonuç alınamayınca kalenin kuşatması devam etti. Ancak Sultan Tuğrul'un 8 Ramazan 455\4 Eylül 1063 tarihinde vefat ettiği²⁵⁷ haberinin Amîdü'l-Mülk Kündürî'ye ulaşması kuşatmanın kaldırılmasına neden oldu.

²⁵² Bunderî, *Zubdatu'n- Nusra*, 6; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 12; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, I, 103; Aksarayî, *Müsâmeretü'l- Ahbâr*, 10.

²⁵³ Bunderî, *Zubdatu'n- Nusra*, 18- 23; el-Hüseynî, *Ahbâr üd-Devlet*, 15; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, I, 110; Sultan Tuğrul, 453\1061 yılında halifenin kızını istemiştir. Başta halife kızını vermeye yanaşmamış ve bu konudan çok rahatsız olmuştur. Sultan Tuğrul'un halifeyi çok fazla sıkıştırması üzerine (454\1062) kızını, ona vermiştir. Ancak nikâh için tören ve ziyafet bir yıl sonra düzenlenmiştir (455\1063). Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 36, 38; İbn Kesîr, *el- Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 198, 199; Anonim, *Selçukname*, 7; Müneccimbaşı, *Câmiu'd Düvel*, I, 25, 26.

²⁵⁴ A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman, Tuğrul Bey", 65, 70, 71; E. Merçil, Büyük Selçuklu İmparatorluğu, 118.

²⁵⁵ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 141.

²⁵⁶ A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman, Tuğrul Bey", 81, 84; F. Sümer, "Selçuklular", 369; Kutalmış isyânı bırakmak ve kaleden inmek için önerilerinin kabul edilmesi şartını öne sürdü. Şartları şunlardır: Sultanın kendisini bağışlayacağına dâir tâlak üzerine yemin vermesi, kendisinden tazminât talep edilmemesi, iyi bir yerin kendisine iktâ olarak tevcih edilmesi, melik Süleyman'ın kız kardeşiyle evlenmesine müsâade verilmesidir. Ümerâ, evlilik ve yemin şartını sultana söylemeye çekindiklerini Kutalmış'a bildirdiler. Kutalmış ise, can güvenliğinin temin edilmesi koşuluyla bu barış anlaşmasına yanaşacağını bildirdiğinden görüşmeler durmuştur. Bkz. M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk*, 63.

²⁵⁷ Bunderî, *Zubdatu'n- Nusra*, 24; "Sultanü'l Âzam Rüknu'd-Dünya ve'd- Dîn Ebû Talib Tuğrul bin Mikâil bin Selçuk'un vefatı 455 yılı Ramazanın sekizinci Cuma günü vaki oldu." Bkz. el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 15; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 41; Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, I, 316; Aksarayî, *Müsâmeretü'l- Ahbâr*, 10; Anonim, *Selçukname*, 7; Müneccimbaşı, *Câmiu'd Düvel*, I, 26.

Tuğrul Bey saltanatı müddetince merkezi otoriteyi güçlü kılmak amacıyla hanedân üyelerinin her isyân hareketini bastırmıştı. Onun vefatıyla Kutalmış isyânı Alp Arslan dönemine halledilmemiş bir mesele olarak kalmıştır.

Kutalmış'ın isyânının nedeni kardeşi Resul Tegin'in dâvasını sürdürmesidir. Resul Tegin babası Arslan Yabgu'dan ötürü töre gereğince Selçuklu âilesindeki riyâsetin kendi hakkı olduğu düşüncesiyle isyân etmişti (449\1057). Onlar: “Babası Arslan'ın, Selçuk'un ölümünden sonra, Selçukluların büyüğü ve yabgusu olması dolayı ile oğulları saltanat davâsında haklı olduklarını ileri sürüyor ve hiç olmazsa bir hâkimiyet sahası elde etmek istiyorlardı.” ve babalarının da bu yolda öldürüldüğünü dile getiriyorlardı.²⁵⁸ Arslan Yabgu'nun oğullarının riyâsetin amcaları Mikâil evlâtlarına geçişini kabullenemedikleri ve taht iddiâlarından vazgeçemedikleri görülmektedir.

Hükümrânlık anlayışı ve tahtın intikali bölümünde açıkladığımız gibi karizmanın kan yoluyla tevârüsü bütün hanedân üyelerine hükümdâr olma hakkını sunuyordu. Her biri kut kazanmaya nâmzed olan hanedân üyelerinin bu kuta nâil olma mücadelesi isyânlardan da anlaşılıyor ki tahta çıkan hükümdârdan sonra da devam ediyordu. O halde hangi sebepten olursa olsun Kutalmış'ın isyânının temelini başından sonuna kadar taht iddiâsı oluşturuyordu.

2. Yükselme Dönemi İsyânları

Tuğrul Bey'in vefatının ardından, yerine kimin geçeceğine dâir taht kavgaları da başlamıştır. Tahtın intikali konusunda bahsedildiği üzere, Türk devlet ananelerine göre hanedânın erkek fertlerinin taht için hemen hemen eşit şansları var olmuştur.²⁵⁹ Tuğrul Bey taht kavgalarına önlem olmak amacıyla bir velâhd tayîn etse de her velâhd tayîn olunan kişinin tahta geçeceğine dâir kesin bir kural olmadığı için bu yöntem de çözüm olmamıştı. Nitekim Amîdü'l-Mülk Kündürî Rey'e ulaştığında²⁶⁰ Sultan Tuğrul'un vasiyeti üzerine hutbeyi tahta oturttuğu Süleyman adına okutsa da birçok hanedân mensûbu Süleyman'ın sultanlığını tanımamış ve isyân etmiş ya da bir isyâna destek vermişlerdir.

²⁵⁸ Aksarayî, *Müsâmeretü'l- Ahbâr*, 11; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 140; Kutalmışoğulları “Arslan Yabgu'nun torunları olarak, sonradan onun yerini alan Mikail oğlu Tuğrul ve Çağrı'nın liderliklerini ve saltanatlarını bir gasp saydıklarından, daima Büyük Selçuklu tahtında hak iddia ediyor ve amcazadeleri olan sultanları devirmek için fırsat kolluyorlardı.” Bkz. Nejat Kaymaz, “Malazgirt Savaşı ile Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesine Dair”, *Malazgirt Armağanı*, Ankara 1972, 264.

²⁵⁹ O. G. Özgüdenli, “Ülüş Sisteminden Merkezî”, 67.

²⁶⁰ 455 senesinde Tuğrul Bey'in vefatı esnasında “Amidülmülk Rey'den yetmiş fersah yerde idi. Sultanın vefatı haberi erişince, kargaşalık çıkmasından ve uygunsuzluk vukua gelmesinden korktuğu için bu mesafeyi iki günde katetti ve Rey'e geldi.” Bkz. Bunderî, *Zubdatu'n- Nusra*, 24.

Tuğrul Bey'in vefatının ardından geride kalan ve taht iddiasında bulunabilecek hanedân üyeleri Alp Arslan, Kutalmış, Musa Yabgu ve Kavurd'du. Hanedân üyelerinden her biri teşebbüslerini nihâyete erdirecek gücü sağladıktan sonra harekete geçtiler. Amîdü'l-Mülk'ün Süleyman'ı tahta çıkarması merkezdeki ümerâ arasında ihtilâfa neden oldu. Onlar, Alp Arslan'ı sultan tanıdıklarını ilân ettiler. Alp Arslan emîrlerden Hâcib Erdem'i ve Yağısıyan'ı ardına alarak Kazvin'de adına hutbe okuttu.²⁶¹

a. Kutalmış ve Musa Yabgu

Vezirin merkeze dönmesiyle baskıdan kurtulan Kutalmış, sığındığı kaleden çıktı. Taht mücadelesini devam ettirmek amacıyla beyleri ve kumandanları etrafına toplayarak,²⁶² onlara isyânının gerekçesini söyledi: “Tuğrul Hân yerine ben değil, Alp Arslan sultân oldu. Ayrıca ben ondan yaşlı ve saltanata daha lâıyım. Şimdi onun pâdişâh olup, benim bakıp durmam, doğru değildir. Belki savaşıp, başımıza ne yazıldığını görmek daha uygundur.” Böylece Kutalmış Türk verâset anlayışının istisna da olsa hanedân içinde yaşı büyük olanı tahta çıkarma prensibini temel alarak saltanat davâsına gireceğini emîrlere duyurdu. Onlardan almayı umduğu gerekli desteği aldı²⁶³ ve isyân etti. Ancak Alp Arslan'ın devlet politikası merkezden yana olduğu için bu konunun çözüme ulaşması uzun sürmedi. Nitekim Alp Arslan vezirin yardım çağrısı üzerine derhâl Kutalmış'ın üzerine yürüdü. Kutalmış Damgân civârındaki Milh vadisinde meydana gelen savaşta ağır yenilgiye uğradı (456/1063-1064).²⁶⁴

Yapılan mücadelenin ardından savaş meydanında ölü bulunan Kutalmış'ın ne şekilde öldüğü kesinlik kazanmamıştır.²⁶⁵ İbnü'l Esîr, Alp Arslan'ın Kutalmış'ın ölümüne ağladığını ve onu kaybetmekten ötürü çok büyük üzüntüye kapıldığını

²⁶¹ Kazvin'de Alp Arslan adına hutbe okunduğuna dair bkz. Bundari, *Zubdatu'n- Nusra*, 26; “Kündüri durumun kendi aleyhine döndüğünü görünce Rey'de hutbenin önce Sultan Alp Arslan sonra da kardeşi Süleyman adına okunmasını emretti.” Bkz. Münecimbaşı, *Camîu'd- Düvel*, I, 30; “Tuğrul Bey'in ölümü ve yeğeni Alp-Arslan'ın onun yerini alması, Selçuklu siyasetinin temel özelliklerini, tam olarak ortaya koyar. Alp-Arslan şahsında, erkek evlat bırakmadan ölen Tuğrul Bey'in ve babası Çağrı Bey'in, çifte mirasını taşımaktadır.” Bkz. C. Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, 17; O. Turan, *Selçuklu Devri*, 147; M. Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, I, 14; E. Merçil, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu”, 119.

²⁶² Amîdü'l-Mülk Kündüri geri dönünce, “Kutalmış Türkmen obalarına gitmiş ve onlardan asker istemiştir. Türkmen büyükleri Kutalmış'ın yanına gelmişler ve istedikleri askerî yardımı yapmışlardır.” Bkz. M. Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, I, 81-82.

²⁶³ Emirler: “Bizim de fikrimiz sizin gönlünüzdeki gibidir. Hemen bu husûsda emrine boyun eğerez, sen buyur biz tatalım, hangi tarafa dersin gidelim” diyerek, Kutalmış'ın arkasında oldular. Bkz. Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, I, 54.

²⁶⁴ İbnü'l Adîm, *Buğyetü't- Taleb*, 13; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 48-49; Münecimbaşı, *Camîu'd- Düvel*, I, 35; A. Sevim, “Sıbt İbnü'l- Cevzi'nin Mir'âtü'z- Zaman, Alp Arslan”, 4; F. Sümer, “Selçuklular”, 369; İ. Kafesoğlu, “Alparslan”, 526.

²⁶⁵ Kutalmış'ın atından düşerek öldüğüne dair bkz. Bundari, *Zubdatu'n- Nusra*, 26; Kutalmış'ın savaş alanında ölü olarak bulunmasına dair bkz. İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 49; Kutalmış'ın kaçıış sırasında binitinden düşerek ölmesi hakkında geniş bilgi için bkz. İbnü'l Adîm, *Buğyetü't- Taleb*, 13; Kutalmış'ın öldürüldüğüne dair bkz. İbn Kesîr, *el- Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 203; Aksarayî, *Müsâmeretü'l- Ahbâr*, 11; Anonim, *Selçukname*, 7; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, 57; Münecimbaşı, *Camîu'd- Düvel*, I, 35.

belirtmektedir. Gerçekten de “akraba hukukuna riayet eden”²⁶⁶ Alp Arslan, kardeşinin isyân hareketinin bedelini ölümüyle ödemesini istememiştir. Sonuçta ömrü vefâ etseydi Tuğrul Bey döneminde sonlandırılacak olan bu mesele Kutalmış’ın ölümüyle nihâyete ermiştir. Bundan sonra Arslan Yabgu’ya mensûp Yabgulular, Anadolu’ya göç etmişler ve²⁶⁷ Horasan Selçukluları üzerindeki hak iddîâlarından vazgeçmişlerdir.

Fahrü’l-Mülk Yabgu da 456 (1064) yılında Herat’ta iken Sultan Alp Arslan’a karşı saltanat iddiâsında bulundu. O, sultanın adamları tarafından muhâsara altına alındı. Sonuç olarak; Yabgu, sultanın huzuruna getirildiğinde Alp Arslan akraba hukukuna riayet ederek, ona kötü muâmelede bulunmadı ve onu yanında tutmakla yetindi.²⁶⁸ Yabgu’nun isyânının nedeni ise 1040 kurultayında almış olduğu geniş yetkileri Selçuklular’ın merkezîyetçilik politikası çerçevesinde kaybetmiş olmasıdır.

b. Kavurd

Geride bertaraf edilmesi gereken önemli bir taht davacısı olarak Kavurd kalmıştı. 1040 kurultayında Kirman’ın fethine memur edilen Kavurd, Tuğrul Bey’in vefatını haber alır almaz tahtı elde edebilmek amacıyla kendi hâkimiyet sâhasından Rey’e doğru yola çıkmıştı. O Isfahan’a geldiğinde Alp Arslan’ın tahta geçtiğini öğrenince kendisinden daha güçlü bir rakip olarak gördüğü Alp Arslan’a karşı koyamayacağını düşünerek, Kirman’a geri dönüp hutbeyi de onun adına okutmuştur. O sırada Kavurd’ un isyân teşebbüsü kendiliğinden kapanmıştır.²⁶⁹

Taht müddeîlerini arkasında bırakan Alp Arslan sultanlığını kesin olarak ilân etti (456\1064)²⁷⁰ ve ananevî usûle riâyât ederek fetih hakkı olarak yeni fethedilen yerleri hanedân azası arasında üleştirdi.²⁷¹ İbrahim Yınal ile Kutalmış’ın isyân hareketlerinin sonucunu ecelleriyle ödemeleri, istisnâî olarak geniş yetkilere sahip olan Merv hâkimi “Çağrı Bey’in vefatı²⁷² ve İnanç Yabgu’nun bertaraf edilmesi 1040 yılındaki

²⁶⁶ İbnü’l Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, X, 48-49.

²⁶⁷ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Târihi*, İstanbul 2001, IX; a.mlf., *Selçuklular Zamanında*, 83.

²⁶⁸ İ. Kafesoğlu, “Selçuk’un Oğulları Ve Torunları”, 120.

²⁶⁹ İ. Kafesoğlu, “Alparslan”, 526-527; M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk*, 65-66; E. Merçil, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu”, 119.

²⁷⁰ Alp Arslan’ın tahta cülûsu için bkz. Bundari, *Zubdat al- Nusra*, 27; Halife 8 cemaziyülevvel 456\ 28 Nisan 1064 tarihinde Alp Arslan’ın saltanatının tasdiki meselesini gündemine almıştır. Bkz. İbnü’l Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, X, 48; Alp Arslan’ın Bağdad’da sultanlığının tanınması için bkz. Abû’l Farac, *Abû’l Farac Tarihi*, I, 316; Anonim, *Selçukname*, 7; Müneccimbaşı, *Camîu’d Düvel*, I, 31; Ali Sevim, “Sıbt İbnü’l- Cevzî’nin Mir’âtü’z- Zaman fi Tarihi’l- Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II-Sultan Alp Arslan Dönemi”, *Belgeler*, XIX\23 (1997), 6-7.

²⁷¹ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 158; M. Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, I, 89.

²⁷² Bundari, *Zubdatu’n- Nusra*, 26; el- Hüseyinî, *Ahbârü’l- Devlet*, 20; Çağrı Bey’in vefatına dâir ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü’l Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, X, 26; Ravendî, *Râhatü’s Sudûr*, I, 114; İbnü’l Adîm, *Buğyetü’t- Taleb*, 21; Abû’l Farac, *Abû’l Farac Tarihi*, I, 314; Halife el-Kâim Belh şehrinde vefat eden Çağrı Bey’in “akıllı, yiğit, tedbirli

üleştirmeden sorumluluk alan hanedân üyelerinin devlet idâresinden geri çekilmelerine neden oldu. O yüzden idâre yeniden düzenlendi. Ayrıca Alp Arslan, Melikşah'ı da velîahd ilân etti.²⁷³ Alp Arslan gelecekteki sultanı şimdiden belirleyip, geride kalan hanedân mensûplarını da melik olarak konumlandırmakla ölümünden sonra vuku bulabilecek mücadeleleri önlemeyi ve merkeziyetçiliği sağlamayı amaçladı.

Alp Arslan yapmış olduğu bu yeni değişiklikte velîahd Melikşah'ı İsfahan ve Şiraz'a; Tuğrul Bey'in velîahdı olan kardeşi Süleyman'ı Belh'e; evlâtlarından Toğansah'ı Herat'a, Arslan-şâh'ı Merv'e, Arslan Argun'u Hârizm'e, İlyas'ı Toharistan ve Şagâniyân'a; isyân eden İnâç Yabgu'yu Herat'tan alıp Mâzenderân'a; İbrahim Yınal'ın kardeşi Ertaş'ın oğlu Mesud'u Bağşûr'a; Ertaş'ın diğer oğlu Mevdûd'u İsfizâr'a tayîn etmişti.²⁷⁴ İsyânları bastırarak merkezîyetçiliği temin eden Alp Arslan'ın devlet idâresini üleştirme yoluna gitmesi hâlâ eski geleneklere bağlı kaldığını göstermiştir.

Hanedân üyelerinin her zaman taht üzerinde hak iddiâ edebilecek tehlikeye sahip olduklarını görmüştük. Nitekim Alp Arslan'ın ülke idâresinde değişikliğe gitmesinden çok kısa bir süre sonra Kirman meliki Kavurd bin Çağrı tahtı ele geçirme davâsına girmiştir. Vezirinin “senin baban ve deden pâdişâh ve bu ülkelerde şâh iken, neden Alp Arslan'a uyasın ve istiklâlinden vazgeçesin” sözü ve teşviklerinin de etkisiyle saltanat davâsına tutulan Kavurd, Alp Arslan'ın tahtına yönelik ilk ayaklanmasını 459\1066-1067 yılında gerçekleştirmişti. Kavurd'un hutbeyi kendi adına çevirdiğini ve kendi adına para bastırdığını öğrenen Sultan Alp Arslan derhâl Kirman üzerine yürümüştür. Her iki tarafın kuvvetlerinin karşılaşması neticesinde bozguna uğrayan Kavurd kaçmayı başarmıştır ve Alp Arslan'dan af dilemiştir. Hatasını anladığını düşünen meliki sultan affetmiş ve Kirman bölgesinin idâresinde herhangi bir değişikliğe gitmemiştir.²⁷⁵

ve cömert bir insan olduğunu özellikle” belirtmiştir. Bkz. A. Sevim, “Sıbt İbnü'l- Cevzî'nin Mir'âtü'z- Zaman Tuğrul”, 40; a. mlf., “Çağrı Bey”, 185; Osman Gazi Özgüdenli, Çağrı Bey'in vefat tarihini farklı farklı veren ana kaynaklar ve araştırma eserler üzerine, Selçuklu paralarını dayanak göstererek yaptığı tahlilinde Çağrı Bey'in vefat tarihinin 1059 olduğunu tesbit etmiştir. Bkz. “Selçuklu Paralarının Işığında”, 105.

²⁷³ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 158; M. Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, I, 89.

²⁷⁴ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 59; Müneccimbaşı, *Camîu'd- Dîvel*, I, 38; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 158; M. Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, I, 89-90.

²⁷⁵ Bundari, *Zubdatu'n- Nusra*, 30; “Kavurt Bey, Kirman mülkünde yerleşip parası ve adamları çoğalınca içinde saltanatı ele geçirme ve kardeşi Alp Arslan'a karşı isyan fikri uyandı. Kavurt'un veziri de bu muhalefeti uygun gördü. Bunun üzerine Kavurt, 459 (1066\1067) yılında ülkesinde kardeşi Alp Arslan'ın hutbesini kesip, sultan sıfatıyla kendi adına hutbe okuttu. Kardeşi Alp Arslan, bunu duyunca Kavurt'a karşı harekete geçti.” Bkz. Müneccimbaşı, *Camîu'd- Dîvel*, I, 202-203; el- Hüseyinî, *Ahbârü'd- Devlet*, 28; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 62; İbnü'l Adîm, *Buğyetü't- Taleb*, 13; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, I, 70; İbrahim Kafesoğlu, “Kavurd”, *İA*, VI (İstanbul 1988), 456-457; Mehmet Altay Köymen, “Kirman Selçukluları Tarihi”, *AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, II\1 (1943), 129; Abdülkerim Özyayın, “Kavurd Bey”, *DİA*, XXIII (2001), 73; Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, İstanbul 1980, 11, 40, 41; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar (İslam Devletleri)*, I, Ankara 2005, 489.

Kavurd ilk isyânının²⁷⁶ ardından çok kısa bir süre sonra ikinci bir isyâna daha kalkıştı (461\1068). Bunu haber alan sultan Kirman'a gitti, amân dilemesi üzerine Kavurd'u affetti (461\1069).²⁷⁷ Bu hadiseden sonra Alp Arslan kardeşi Kavurd'a mektup yazarak, "Benimle senin arandaki fitne ve fesat (anlaşmazlık), oğlunu (Sultanşâh) bana teslim ettiğin takdirde ortadan kalkacaktır"²⁷⁸ dedi. Alp Arslan bu teklîfiyle sürekli isyâna kalkışan Kavurd'un Selçuklu sarayında rehin tutulan oğlunu göz önünde bulundurup, bir daha böyle bir teşebbüse girişemeyeceğini varsaydı. Böylece Kavurd'u kendisine tam olarak bağlamayı amaçladı. Ancak Kavurd, bu teklîfi kabul etmedi. Alp Arslan ise kendisine karşı sürekli isyâna kalkışan ve isteklerini yerine getirmeyen kardeşini, onun hâkimiyetinde bulunan pek çok yeri elinden alarak cezalandırdı. Ardından ertesi yıl (462\1069-1070) Kavurd'un oğluyla anlaşmazlığa düşmesi üzerine Sultanşâh'ın yanında oldu ve Kirman'ı ele geçirmek isteyen şehzâdeye destek verdi. Sultanşâh'ın Kavurd karşısında mağlûp olmasıyla birlikte Alp Arslan'ın Kavurd'u oğlu vâsıtasıyla tâbiyete alma planı uygulamaya geçemedi.²⁷⁹

Kavurd'un her isyân hareketinin sonunda affedilmesi; bu meselenin tam olarak çözüme kavuşamamasına ve bir problem olarak Melikşâh devrine intikal etmesine neden olmuştur. Alp Arslan da diğer Seçuklu sultanları gibi hanedân üyelerinin merkeze yönelik herhangi bir girişimini engelleyerek merkeziyetçiliği sağlamıştır. Ancak Alp Arslan isyâncıların öldürülmelerini çözüm olarak görmemiştir. Bunda Alp Arslan'ın akrabalık bağlarına önem vermesi de etkili olmuştur. Nitekim Alp Arslan, Kutalmış'ın ölümünden sonra yas tutmuştur. Musa Yabgu ile Kavurd'u her isyân hareketleri sonrasında affetmiş, öldürmemiştir. Hatta vasiyetine Fars, Şiraz ve bunlara bağlı olan yerler ile belli bir miktarda paranın Kavurd'a verilmesini ve dul kalacak eşi Seferiyye Hatun ile onun evlenmesini eklemiştir. Alp Arslan'ın kendisine karşı isyân eden kardeşini bile temînât altına alması gerçekten de akrabalık bağlarına ne derece önem verdiğini göstermiştir. Bunun dışında merkezîyetçiliğe önem veren Alp Arslan, Melikşâh'dan Kavurd'u kontrol altında tutmasını da istemiştir. Melikşâh'a Kavurd'un

²⁷⁶ Kavurd'un ilk isyan hareketi Selçuklu-Bizans münasebetleri açısından farklı bir siyâsî mücadelenin başlamasına neden olmuştur. Teferruatlı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", *XI. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler*, II, Ankara 1990, 709-710.

²⁷⁷ Kavurd, vezirinin sözlerine uyararak isyâna kalkıştığı için hata yaptığını ve af dilediğini sultana bildirmiştir. Bkz. Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, I, 71; A. Sevim, "Sıbt İbnü'l- Cevzi'nin Mir'âtü'z- Zaman, Alp Arslan", 29-30; Erdoğan Merçil, "Kirman Selçukluları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1988, 237-238.

²⁷⁸ A. Sevim, "Sıbt İbnü'l- Cevzi'nin Mir'âtü'z- Zaman, Alp Arslan", 33.

²⁷⁹ A. Sevim, "Sıbt İbnü'l- Cevzi'nin Mir'âtü'z- Zaman, Alp Arslan", 33; M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk*, 68; a.mlf., *Alp Arslan ve Zamanı*, I, 88, 89; E. Merçil, *Kirman Selçukluları*, 44.

merkeze daha yakın olan Şiraz'da oturtulması gerektiğini, böylece ona bağlı yerlerin daha kolay denetim altına alınacağını söylemişti.²⁸⁰

İsyân teşebbüslerinde hanedân üyelerinin destekçisi olan Türkmen beylerinin menfî tutumları Alp Arslan devrinde devam etti. Türkmenler'in özellikle de göçebelikten yerleşikliğe geçen yeni bir devlet yapısına hala alışamadıkları göz önündedir. Zirâ boy beylerine devlet teşkilâtında müstakil vazife verilmemesi Türk devlet geleneğinin dışında bir uygulamadır. O yüzden Türkmen beylerinin bu duruma kolay kolay alışmaları kabil değildi. Tuğrul Bey'den itibaren gulâm kökenli kimselere askerî ve idârî teşkilâtta yer veren anlayışın Alp Arslan devrine gelindiğinde daha fazla önem arz etmesi, Türkmenleri devlete daha da küskün hale getirdi. Sistemin giderek yerleşik bir düzen içerisinde işler halinden memnun olmayan ve dönüşüme ayak uyduramayan Türkmenler'in bu durumu sultanları çözüm yolları aramaya sevketti.²⁸¹

3. İmparatorluk Dönemi İsyânları

Alp Arslan'ın velîahdi Melikşah merkez ve taşra teşkilâtı ile askerî ve idârî müesseseleri düzene girmiş, sınırları en geniş seviyeye ulaşmış bir imparatorluğun başına hükümdâr olmuştur.²⁸² Ne var ki Melikşah da öteki Selçuklu sultanları gibi hanedân üyeleriyle uğraşmak zorunda kalmıştır.

a. Kavurd ve Tekiş

Kirman meliki Kavurd Bey, Alp Arslan zamanında müteaddit kez sultana başkaldırdı; ancak her defasında muradına eremeyen melikin meselesi yarım kaldı. Emeline ulaşmak için yeni bir taht değişikliğini fırsat bilen Kavurd Bey, Alp Arslan'ın

²⁸⁰ Alp Arslan vefat etmeden önce Melikşah'ı veliahd tayin etti. "Kardeşi Kavurd Bey ibni Davud'a Faris ve Kerman amalini vasiyet ve maldan muayyen miktar ihsanı şahane tahsis etti." Bkz. Bundari, *Zubdatu'n- Nusra*, 46-47; "Sultanın bıraktığı vasiyet mucibince oğlu Melikşah yerine geçecekti, kardeşi Karut Bey karısı Hatun ile evlenecekti ve Şiraz'da yerleşerek burası ile diğer kaleler sultanın emri altında bulunacaktı." Bkz. Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, I, 325-326; Müneccimbaşı, *Camiu'd Düvel*, I, 45; A. Sevim, "Sibt İbnü'l- Cevzî'nin Mir'âtü'z- Zaman, Alp Arslan", 50; İ. Kafesoğlu, "Kavurd", 458; A. Özaydın, "Kavurd Bey", 73; E. Merçil, *Kirman Selçukluları*, 45; a.mlf. "Kirman Selçukluları", 238.

²⁸¹ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 109; M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk*, 158, 159, 162; a.mlf., *Alp Arslan ve Zamanı*, I, 90-91; Özellikle de İranlı bürokratların amacı devleti her ne pahasına olursa olsun merkezileştirmekti. Bkz. Marshall G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, çev. Metin Karabaşoğlu, II, İstanbul 1993, 46; R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 162.

²⁸² Melikşah'ın tahta çıkışı için bkz. Azîmî, *Târîhu'l Azîmî*, 20; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, I, 115 "Sultan Celâlu'd-Din Melikşah, Emir Ebû Şucâ Alp Arslan'ın veliahtıdır. Selçukî hanedanının kıymetli bir melikidir. Onun zamanında, memleket süslenmiş bir gelin gibiydi. İnsanların, onun devrinde gördükleri refah ve saadet tâ Adem peygamber zamanından bugüne kadar hiçbir devirde görülmemiştir. Mekke ve Medine'de Sultan Melikşah'ın namına hutbe okunmuş olduğunu söylerler." Bkz. Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, çev. Necati Lugal, İstanbul 1977, 95; Melikşah devrinde; "Baştanbaşa İran, el-Cezire ve Suriye'de siyasî birlik tesis edilmiştir. Selçuklu hükümdarının emirleri Maverâünnehir'den Kahire kapılarına kadar, Mekke ve Medine dahil, her tarafta dinlenmekte, bütün imparatorluk Abbasî halifesi el-Muktedî'yi tebci eylemektedir." Bkz. İbrahim Kafesoğlu, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Dünya Tarihindeki Rolü", *V. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara 1960, 274; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 197.

ölüm haberini alır almaz, Selçuklu tahtını ele geçirebilmek gibi büyük bir idealle harekete geçti.²⁸³ Kavurd Bey'in bu düşüncesinin temelinde hanedân içerisinde hayatta bulunan en yaşlı üyenin kendisi olması yatıyordu. Tahtın intikali bölümünde açıkladığımız gibi Türk verâset hukukunda hayatta bulunan en yaşlı üyenin tahta geçme prensibi mevcûd olsa dahi kesin bir kural olarak uygulamaya geçmiyordu. Türk hanedânlarında istisnâî hallerde uygulama alanı bulan bu prensip, Selçuklular'da hiç uygulanmadı. Ancak kendisi dururken on sekiz yaşındaki yeğeninin tahta geçmesini kabullenemeyen Kavurd Bey hanedânın en yaşlı üyesi olarak tahta geçebilmeyi kendisine verilen kesin bir hak olarak addediyordu. O yüzden de hakkı saydığı taht için mücadelesini ilk defa çok alenî bir biçimde yürüttü. Melikşah'a yazdığı mektubunda "Ben büyük kardeş ve sen küçük oğulsun, ben senden daha ziyade kardeşim Sultan Alp Arslan'ın mirasına lâyıyım"²⁸⁴ diyerek, düşüncesini saklama lüzumu da görmüyordu. Melikşah da cevabında "oğul mevcut iken kardeş mirasa konmaz"²⁸⁵ diyerek, Türk verâset hukukundaki tahta büyük erkek evlâdın geçişini kabul gören prensibe dayanarak, tahtın kesin olarak kendisinin hakkı olduğunu söylüyordu. Oysaki Selçuklu soyundan olan her bir hanedân üyesinin tahta geçiş hakkı mevcûttu. Liyâkat ön koşulu. Kavurd Bey'in ve Melikşah'ın taht için iddialarının temeli olan tahtın büyük erkek evlâdın hakkı olduğu kaidesi ve hanedân içinde yaşça en büyük olanın tahta geçme usûlü Türk verâset hukukunda var olan ama uygulamaya geçiş de kesin olan kurallar değildi. Türk verâset hukukunun liyâkat kuralına bağlanması nedeniyle merkeze yönelik isyânlar her tahta çıkış ve sonrasında Melikşah devrinden önce var olduğu gibi Melikşah'ın saltanatının ilk yıllarında da oldu.

Selçuklu tahtını ele geçirebilmek amacıyla harekete geçen Kavurd Bey, Türkmenler'den gerekli desteği alabilmek için Rey'e doğru yöneldi. Kavurd'un merkeze karşı duruşunu ve teşebbüsünü haber alan Melikşah ile Vezir Nizâmü'l-Mülk

²⁸³ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih*, X, 82; Ravendî Kavurd'un isyânını şöyle açıklamaktadır: Melikşah "Babasının ölümünden sonra, Horasan'dan Irak'a geldiği vakit, amcası Kavurd gibi bir düşman, Kirman'dan büyük bir ordu ve hükümdarlığı ele geçirmek gayesi ile, Irak'a doğru yola koyulmuştu ve bütün cihanı kendisine teslim edilmiş biliyordu." Bkz. *Râhatü's-Sudûr*, I, 123; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 227; "Uzun bir müddetten beri kardeşinin ölümünü bekleyen Karut (Kaurath) Bey, onun ölmüş olduğunu anlar anlamaz Kirman'dan hemen hareket etti." Bkz. Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, I, 326; Müneccimbaşı, *Camîu'd- Düvel*, I, 47.

²⁸⁴ el- Hüseyinî, *Ahbârü'd- Devlet*, 39.

²⁸⁵ el- Hüseyinî, *Ahbârü'd- Devlet*, 39; Ayrıca Emir Temir-el bin Emir Ferruhsah da Kirman Meliki Kavurd'u isyândan vazgeçirmek için "Mülkün, makamın, memleketlerin, istilan, seni gururlandırmasın. Allah kardeşinin oğluna itaat etmekte kalblerimizi birleştirdi. Askerinin, azgınlarının manasız sözlerini kabul etme ve bil ki piliç horoza mukavemet edemez." diye yazdı. "Nizâmülmülk de Melik Kavurda onu yola getirmek için nasihatlerde bulundu." (el- Hüseyinî, *Ahbârü'd- Devlet*, 39.)

Rey'e daha önceden ulaşarak, Türkmenleri kendi taraflarına çektiler.²⁸⁶ Böylece onu, isyânlarda şehzadelere destek vermekle başrol oynayan Türkmen desteğinden mahrûm bıraktılar. Etrafına çok fazla kuvvet toplayamayan Kavurd'un ordusu 465\ 1073 yılında Hemedan civarındaki Karac mevkinde cereyan eden savaşta mağlûp oldu.²⁸⁷ Sultan Melikşah da Alp Arslan gibi kaçmayı başaramayan ve esir alınan²⁸⁸ Kavurd Bey'i akrabalık bağlarına riâyet ederek, öldürtmek istemedi. Ancak Nizâmü'l-Mülk'ün aksi görüşünün etkisiyle²⁸⁹ şehzâde bu isyânının bedelini yayının kirişiyle boğdurulmak veya zehirletilmek suretiyle öldürülerek ödedi.²⁹⁰

Melikşah, Kavurd'un merkezî otoriteyi sarsacak girişimini başarıyla neticelendirdikten sonra hâkimiyeti tamamen eline aldı. Bundan sonra sultanın tahtına yönelik ciddi bir teşebbüse daha rastlanmamaktadır. Sadece Tekiş'in isyânı Melikşah'ı biraz meşgul etti. 473(1080\1081)²⁹¹ ve 477(1084\1085) yılında harekete geçen Tekiş'in iki isyânı bastırıldı. Gözlerine mil çekilmek sûretiyle Tekrit kalesinde hapse atılan şehzâdenin engeli ortadan kalkmış oldu. Esâs amacı Horasan'a hakim olup, müstakil bir devlet kurmak olan Tekiş'in isyânı birebir Selçuklu tahtına yönelik olmadığı için çok geniş çaplı ve merkezî otoriteyi sarsacak nitelikte bir teşebbüs değildi.²⁹²

²⁸⁶ Kavurd'un Rey'e hareketi ve Sultan Melikşah'ın daha evvel Rey'e ulaşmasına dâir bkz. İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 82; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, I, 116; A. Sevim, "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam", 53; A. Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman, Melikşah", 2.

²⁸⁷ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 39; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 82; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, I, 123; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 227; Müneccimbaşı, *Camîu'd-Düvel*, I, 47; M. Altay Köymen, "Kirman Selçukluları Tarihi", 129.

²⁸⁸ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 39; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, I, 124; Savaş sonunda Kavurd'un ve askerlerinin esir düşmesi hakkında bkz. İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 227; Savaşın sonra kaçan Kavurd, köylerden birinde saklanır vaziyette yakalanmıştır. Bkz. Müneccimbaşı, *Camîu'd-Düvel*, I, 48; Bir rivayete göre Kavurd Bey yakalandığında sultan, ona "Ey amca! Böyle yorgun ve perişanlıktan ne duruma gelmişsin. Bana karşı giriştiğin bu hareket ve davranışlarından utanmıyor musun? Sen, kardeşin olan babam Alp Arslan'ın ölümü dolayısıyla bir taziyet düzenlemediğin gibi, onun kabrine örtülmek üzere bir örtü bile göndermedin. Halbuki yabancılar bile onun ölümü dolayısıyla yas tuttular. Sen bir kardeş olarak onun vasiyetini bir tarafa atarak şenlik yapıp eğlendin. Fakat Ulu Tanrı, senin bu kötü hakaret ve davranışının karşılığını sana işte böyle verdi" demiştir. Bkz. A. Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman, Melikşah", 3.

²⁸⁹ Şehzâde Kavurd, yakalanıp sultanın huzuruna getirildiğinde ona merhamet ederek vezire şunları ifade etmiştir: "ben karabet rabitasını kesmem, nesebi zayi etmem, amca baba yerindedir." Nizamü'l-Mülk de şöyle cevap verdi: "Mülk akîmdir, o sana vücudundan içinde bir çöp bulunan bir gözle bakıyor. Senin mülkünden duyduğu eziyetle muztarip ve muazzep bir kalp ile seninle görüşüyor; eğer o muzaffer olaydı sana merhamet etmezdi" dedi. Bunun üzerine Sultan: "Yeryüzünde sağ elini sol eli ile kesen ve babası yerindeki amucasını katleden bir kimse kadar husrana uğrayan var mıdır?" Bkz. el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 39-40; Abdülkerim Özyayın, "Melikşah", *DİA*, XXIX (2004), 55; E. Merçil, *Kirman Selçukluları*, 54, 56.

²⁹⁰ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 40; Kavurd'un boğdurulduğuna dâir bkz. İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 82; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 227; Zehir içirilerek öldürüldüğüne dair bkz. Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, I, 125; Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, I, 326; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, I, 119; Müneccimbaşı, *Camîu'd-Düvel*, I, 48; A. Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman, Melikşah", 4; a.mlf., "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam", 53; Mehmet Altay Köymen, "Kirman Selçukluları Tarihi", 129.

²⁹¹ Bundari, *Zubdatu'n-Nusra*, 70; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 113; Tekiş'in 473\1080-1081 yılındaki isyânı için bkz. İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 249; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, I, 139; Müneccimbaşı, *Camîu'd-Düvel*, I, 51; Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", *Makaleler*, I, Ankara 2004, 54.

²⁹² Bundari, *Zubdatu'n-Nusra*, 70; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 43-44; Tekiş'in 477\1084-1085 yılı isyânı ve sonucu için bkz. İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 127-128; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 257; Anonim, *Selçukname*, 9; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, I, 144-149; Müneccimbaşı, *Camîu'd-Düvel*, I, 56; A. Sevim,

b. Melikşah Döneminde Merkezîyetçilik

Tuğrul Bey'den itibaren kurulmaya çalışılan merkezîyetçi idârenin tam olarak sağlandığı zaman Melikşah devri olmuştur. Bu devirde devlet teşkilâtı Nizâmü'l-Mülk'ün de gayretiyle en mükemmel şeklini almıştı.²⁹³ Sultan merkezî otoriteyi güçlü kılmanın verdiği güvenle ardında herhangi bir engel bırakmayarak, rahatça fetih hareketlerine girişmiştir. Ülkenin sınırları o kadar genişlemiştir ki, hükümrânlığı altındaki yerler Alp Arslan zamanından daha fazla olmuştur. Melikşah: "İşte Tanrı, Doğu Denizi'nden Batı Denizi'ne dek olan ülkelerin egemenliğini bana verdi", "Ey babam Alparslan! İşte sana müjde, henüz bir çocuk olarak bırakmış olduğun oğlun, dünyayı baştan başa fethetmiştir"²⁹⁴ diyerek, ülkesinin sınırlarını ulaştırdığı noktaya ve hükümrânlık yetkisinin sınırlarına dikkat çekmişti.²⁹⁵

Selçuklular Melikşah devrinde eski Türk idârî ananelerini yeni şartlara göre düzenleyerek, idârî-askerî iktâ sistemine geçtiler. İktâ sahibi statüsündeki hanedân üyeleri melik olarak kendilerine tahsis edilen yerlerde yarı müstakil olarak hüküm sürerlerken, doğrudan sultana bağlanmış oluyorlardı.²⁹⁶ Meselâ Tutuş Suriye'de, Kavurdoğulları Kirman'da hüküm sürerken mutlak hâkim olan Büyük Selçuklu sultanıydı. Fakat doğrudan sultana bağlı olduğu gerçeğini göz ardı ederek, isyana teşebbüs eden hanedân üyeleri oldu. Tâbiilerin metbû hükümdara karşı herhangi bir isyân teşebbüsü merkezden gönderilecek hassa orduları tarafından bastırılır ve isyâncılar en ağır şekilde cezalandırılırdı. Bu şekilde merkezî otorite tekrar sağlanırdı. Hassa orduları Sâsânî devlet geleneğini benimseyen Nizâmü'l-Mülk'ün çabalarıyla kurulan ve tamamen gulâmlardan müteşekkil bir askerî oluşum olup; bu ordu merkezi temsil ediyordu. Ayrıca bu ordu, bir nevî beylerin nüfûzlarını kırmaya yönelik oluşturuldu.²⁹⁷

Melikşah döneminde merkeze yönelik isyânlarda hanedân üyelerinin yanında bulunan Türkmen beylerine karşı da önlemler alınmıştır. Önceki sayfalarda bahsedildiği gibi Alp Arslan dönüşüme ayak uyduramayan Türkmen beylerine yol açmak

"Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman, Melikşah", 61-63; a.mlf., "Tekiş", *Makaleler*, III, Ankara 2005, 143-145; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, 58-59; M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk*, 71.

²⁹³ İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde*, 137; F. Sümer, "Selçuklular", 370.

²⁹⁴ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, 172.

²⁹⁵ "Sultan Melikşâh o kadar memleketlere malik idiki, kendisinden evvel gelen veya sonra gelecek olan hiçbir melike nasip olmamıştır." Bkz. el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 49; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1983, 131.

²⁹⁶ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 53; O. Turan, "İktâ", 952; G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdari*, 159; Koray Özcan, "Anadolu'da Selçuklu Dönemi İdare", 205.

²⁹⁷ İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde*, 142-143; E. Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda*, 19-20.

maksadıyla onları Anadolu ve uc bölgelerin fethine memûr etmişti.²⁹⁸ Bu politikayı Melikşah da sürdürmüştür. Artuk Bey,²⁹⁹ Ak-sungur, Bozan ve Çubuk vb. ünlü Türk beylerini vali olarak fetih hareketi için görevlendirmiştir.³⁰⁰ Merkezîyetçi bir idâreyi benimseyen Selçuklu hükümdârları, beylere fethedecekleri bölgelere dâir yön tayîn ederek, onları kontrol altına almışlardır.

Hükümdârla “il tutma” mücadelesi veren göçebe unsurların yeni idâre tarzına geçişi kabûl etmemeleri divan tarafından halledilmesi en karışık mesele haline gelmiştir. Nizamü'l-Mülk, Türkmenleri devlete yakınlaştırmak amacıyla başka çare arayışına girmiştir. Sultana tavsiyelerde bulunan vezir, onları tıpkı memlûkler gibi devlet hizmetine almanın gerekliliğini şu sözleriyle ifade etmiştir: “Her ne kadar sayıları çok olan Türkmenlerden üzüntü (melâl) husule gelmişse de, onların devlet üzerinde çok hakları olmuştur. Zira, devletin başlangıcında hizmetler etmişlerdir ve sıkıntılar çekmişlerdir. (Sonra), akraba cümlesindedirler. (Bu sebeple), onların oğullarından 1.000 kişiye ekmek (nân) yazılmalı, saray gûlamları tarzında onları tutmalıdır. Çünkü, daima hizmette meşgul olunca, silâh ve hizmet terbiyesi öğrenirler ve halk (merdum) ile (birlikte) yerleşirler; gönül bağlarlar, tıpkı gulâmlar gibi hizmet ederler ve onların tabiatlarında (Selçuklu hanedanına karşı) hasıl olan sabit fikir (sevda) zail olur. ihtiyaç duyulduğu her zaman hizmete tayin edilen 5.000 ve 10.000 gulâmlar gibi teçhiz ve teşkil edilerek atlanırlar. Öyle ki, (onlar), bu devletten nasipsiz kalmazlar ve melik şöhrete nail olur; onlar da memnun kalırlar.”³⁰¹ Uygulamaya geçememiş olan bu düşünce Türkmenler’in devletle barışmasına imkân sağlayacağını ummuştur. Bu şekilde Türkmenler, beylerin hizmetinden çıkmış olurlarken, yerleşik Türk muhafız birlikleri halinde ve itâat altında devlete hizmet vereceklerdi.³⁰²

²⁹⁸ Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, Ankara 1998, 1, 16, 52; Melikşah tahta çıktığında Alp Arslan tarafından Anadolu’ya gönderilmiş olan beyler hakkında bilgi için bkz. A. Özaydın, “Melikşah”, 55; ayrıca bkz. O. Turan, *Doğu Anadolu Türk*, 3, 55, 83, 134.

²⁹⁹ Artuk Bey’in faaliyet sahası hakkında bkz. Coşkun Alptekin, “Artuklular”, *DİA*, III (1991), 415; Ali Sevim, “Artuk b. Ersük”, *DİA*, III (1991), 414; a.mlf., *Ünlü Selçuklu Komutanları: Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara 1990, 46, 47; A. Özaydın, “Melikşah”, 55.

³⁰⁰ Ak-sungur, Bozan ve Çubuk’n faaliyet sahaları hakkında bkz. Bundari, *Zubdatu’n- Nusra*, 83; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, 173; el- Hüseyinî, *Ahbârü’l-Devlet*, 50; Abû’l Farac, *Abû’l Farac Tarihi*, I, 334; A. Sevim, “Sıbt İbnü’l- Cevzî’nin Mir’âtü’z- Zaman, Melikşah”, 73; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 212; Coşkun Alptekin, “Aksungur”, *DİA*, II (1989), 296.

³⁰¹ Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, 73.

³⁰² İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde*, 162; F. Sümer, *Oğuzlar*, 108-109; M. Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, I, 91; a.mlf., *Selçuklu Devri Türk*, 164; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar*, 385; R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 158.

4. Fetret Dönemi İsyânları

Melikşah 485\1092 yılında vefat etti.³⁰³ O öldüğünde ardında dört erkek evlât bıraktı. Bunlar: Berkjaruk, Muhammed, Sencer ve Mahmud'dur.³⁰⁴ Selçuklular'ın kuruluşundan itibaren sağlanmaya çalışılan merkezîyetçilik Melikşah devrinde önemli ölçüde gerçekleştirildi. Ancak Melikşah'ın ölümünden sonra başlayan uzun taht mücadeleleri bu yapıyı sarstı. Nitekim bu mücadeleler devletin çöküşündeki en önemli âmillerden biri oldu.

a. Terken Hatun

Melikşah'ın ölümünden sonra ardı arkası kesilmeyen taht mücadelelerinin ilkinin gerçekleştiren Terken Hatun olmuştur. O, Melikşah'ın sağlığında küçük yaştaki oğlunu veliahd ilân etmeyi başaramamıştı,³⁰⁵ fakat Melikşah öldükten sonra Mahmud'u tahta çıkarmaya karar vermişti. O yüzden sultanın ölümünü saklamış, Mahmud'u tahta çıkarabilmek için gerekli tedbirleri almıştı. Terken Hatun öncelikle ordu mensûplarını kendi tarafına çekip, onlardan Mahmud için bîat almıştı. Emîrlerden de gerekli desteği alan Terken Hatun, Mahmud'u emîrlerle birlikte Isfahan'a göndermişti. Melikşah'ın ölüm haberini alınca taht mücadelesine girebilecek olan Berkjaruk'u da Emîr Kürboğa vasıtasıyla yakalatmıştı.³⁰⁶ Sonra çocuk yaştaki şehzade adına hutbe okunması için Abbâsî halifesine başvurmuştu. Sonuçta 485\1092 yılında Bağdad'da Mahmud adına hutbe okunmuştu.³⁰⁷

Terken Hatun amacına ulaşsa da Mahmud'un saltanatı uzun sürmedi. Melikşah'ın ölüm haberini alan ve Berkjaruk'un taraftarı olan emîrler, onu hapisten

³⁰³ Urfalı Mateos: "Herkesin babası ve bütün insanlara karşı merhametli ve hüsnüniyet sahibi bir zat olan büyük sultan Melikşah öldü... Melikşah'ın ölümü bütün dünyayı büyük bir matem içine düşürdü." dedi. Bkz. *Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, 178; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 181; Müneccimbaşı, *Camîu'd- Düvel*, I, 66; Melikşah'ın ölümü şâibelidir. Bazı kaynaklar hastalanarak öldüğünü, bazıları ise zehirlendiğini söylemektedir. Anna Komnena ise Tutuş'un adamları tarafından öldürüldüğünü zikreder. Bazı müelliflerde sebebi üzerinde durmayarak sadece öldüğünü kaydetmektedir. Halife ve Terken Hatun, en fazla zan altında olan kişilerdir. Bkz. Abdülkerim Özeydin, *Sultan Berkjaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498\ 1092-1104)*, İstanbul 2001, 11-12.

³⁰⁴ Bundari, *Zubdatu'n- Nusra*, 83; el-Hüseynî, *Ahbârü'd- Devlet*, 51; Anonim, *Selçukname*, 10.

³⁰⁵ Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, I, 130-131, 136.

³⁰⁶ Emîrlerin melik Mahmud'a bîat etmeleri ve onu Isfahan'a götürüp tahta çıkarmaları hakkında bilgi için bkz. Bundari, *Zubdatu'n-Nusra*, 83-84; Askerler üç sebepten dolayı Mahmud'a bîat etmişlerdir: "1) bunun anası Melikşah'ın zamanında memleketin bütün işlerini elinde tutuyor, bundan maada askerlere inam ve ihsandan bulunuyordu...;2) bu kadın Türk pâdişahlarının neslinden idi; hatta Efrasiyâb'ın neslinden olduğu söylenir; 3) bütün servet bu kadının elinde idi ve bunu hep askerlere dağıttı." Bkz. el- Hüseynî, *Ahbârü'd- Devlet*, 51, 52; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 181, 184-185; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, I, 137-138; İbn Kesîr, *el- Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 278; Müneccimbaşı, *Camîu'd- Düvel*, I, 70; A. Özeydin, "Berkjaruk", 514; a.mlf., *Sultan Berkjaruk Devri*, 15; Bahriye Üçok, *Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Ankara 1993, 201.

³⁰⁷ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 184; İbn Kesîr, *el- Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 278; A. Sevim, "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam", 75; M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk*, 72-73; A. Özeydin, *Sultan Berkjaruk Devri*, 16-17.

çıkarak, İsfahan'da Berkyaruk adına hutbe okuttular.³⁰⁸ Bu haberi alan Terken Hatun İsfahan'a doğru harekete geçti ve Berkyaruk üzerine ordu sevketti. Berkyaruk ise Rey'e çekilip, kuvvet topladı. Burûcerd'de meydana gelen savaşta Terken Hatun'un ordusu mağlûp oldu (485\1093). Bunun üzerine Berkyaruk, Terken Hatun'u İsfahan'da kuşatma altına aldı.³⁰⁹ Yenilgiye uğrayan Terken Hatun, Berkyaruk ile anlaşma yoluna gitti. Yapılan anlaşmaya göre, İsfahan ve Fars Terken Hatun ve Mahmud'a bırakılacak, diğer şehirlere ise Berkyaruk hâkim olacaktı.³¹⁰ Terken Hatun anlaşmadan sonra da mücadeleden vazgeçmeyerek, imparatorluğun hepsine sahip olmak için harekete geçti. Bu sefer Berkyaruk'un dayısı da olan Yakutî'nin oğlu Azerbaycan meliki İsmail ile anlaştı. Berkyaruk ile Kerec'de karşılaşan İsmail'in ordusu yenilgiye uğradı (486\1093).³¹¹ Bu başarılar üzerine Bağdad'da hutbe Mahmud yerine Berkyaruk adına okunmaya başladı (487\1094).³¹² Terken Hatun oğlu adına mücadeleye devam ederek, Suriye meliki olan kardeşi Tutuş'tan yardım istedi. Terken Hatun'un Tutuş'tan gelecek yardım desteği kendisine ulaşmadan ölümü (487\1094) üzerine bu ittifâk kendiliğinden son buldu.³¹³ Terken Hatun'dan sonra aynı yıl içerisinde Mahmud'un da vefatıyla taht önündeki bu engel tamamen ortadan kalkmış oldu.³¹⁴

b. Tutuş

Melikşah'ın vefatından sonra taht mücadelesine hazırlanan bir diğer hanedân üyesi ise kardeşi Tutuş olmuştur. Melikşah Suriye bölgesini 1077-1078 yılında ona iktâ etmişti. Suriye ve çevresinde hâkimiyetini kuvvetlendiren Tutuş,³¹⁵ Melikşah'ın ölüm haberini alır almaz yeğenlerinin yaşlarının çok küçük olması dolayısıyla Selçuklu tahtına geçmek üzere, kuvvetli bir taht davacısı olarak harekete geçmiştir. Melikşah'ın Tutuş'u denetlemek maksadıyla Halep'e, Antakya'ya ve Urfa'ya atamış olduğu Aksungur, Bozan ve Yağısıyan'ın kendisine bağlılık arz etmeleriyle güçlenerek Rahbe,

³⁰⁸ Müneccimbaşı, *Camiu'd- Düvel*, I, 70; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 226; Kâmuran Gürün, *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*, I, İstanbul 1981, 315; Hamit Pehlivanlı, *Tarih El Kitabı*, 21.

³⁰⁹ M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk*, 72-73.

³¹⁰ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 185; Anonim, *Selçukname*, 11; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 31; Müneccimbaşı, *Camiu'd- Düvel*, I, 71; F. Sümer, "Selçuklular", 370; E. Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu", 139; A. Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, 19, 20.

³¹¹ Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, I, 138; Anonim, *Selçukname*, 11; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul 1972, 72; H. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, 55.

³¹² Bundari, *Zubdatu'n- Nusra*, 84; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, I, 139; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 290.

³¹³ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 226; M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk*, 75; A. Özaydın, "Berkyaruk", 515.

³¹⁴ Bundari, *Zubdatu'n- Nusra*, 84; el- Hüseyinî, *Ahbârü'd- Devlet*, 52; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, I, 139; Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, I, 335; Aksarayî, *Müsâmeretü'l- Ahbâr*, 16; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 32.

³¹⁵ Bundari, *Zubdatu'n- Nusra*, 69; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 188; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 294; Ali Sevim, "Halep Selçuklu Melikliği Fahrü'l Mülûk Rıdvân Devri (Nisan 1095- Aralık 1113)", *Makaleler*, I, Ankara 2005, 244; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, İstanbul 1973, 26.

Musul, Nusaybin, Antakya, Urfa, Harran, Rakka bölgelerini ele geçirmiştir. Ayrıca buralarda adına hutbe okuturken, saltanatını tasdik için halifeden de onay beklemiştir.

Tutuş kuvvetleriyle Azerbaycan'a kadar ilerlemişti³¹⁶ ki emîrlar, Berkyaruk'un Rey ve Hemedan bölgesine geçtiği haberini alınca onun tarafına geçtiler. O yüzden Tutuş, Suriye'ye geri dönmek zorunda kaldı (Zilkade 486\ Aralık 1093). Aksungur ve Bozan da kendi hâkimiyet alanlarına döndüklerinde hutbeyi Berkyaruk adına çevirip, bağlılık bildirdiler. Bunun üzerine kuvvet takviyesine ihtiyaç duyduğu için geri dönen Tutuş ise kendisine ihanet etmiş olan emîrlere karşı harekete geçti ve onları bertaraf etti (Cumadelûla 487\ Mayıs 1094).³¹⁷

Aksungur ile Bozan'ı safdışı eden Tutuş Harran, Urfa, el-Cezire ve Diyarbakır'a kadar hâkim olarak, buradan da Azerbaycan'a kadar ilerlemiştir. Tutuş bu esnâda Berkyaruk'a karşı Terken Hatun ile anlaşmıştı. Terken Hatun, Tutuş ile buluşmak için Isfahan'dan yola çıktıysa da yolda vefat ettiği için (Ramazan 487\ Eylül- Ekim 1094) bu ittifâk da son bulmuştu. Berkyaruk ise Tutuş henüz Erbil'de iken onun üzerine kuvvet sevk etti ise de yenilgiye uğramıştır. Bunun üzerine Tutuş Azerbaycan'dan Hemedân'a, Berkyaruk ise Isfahan'a geçmiştir.³¹⁸ Bu sırada Mahmud çiçek hastalığından vefat edince (Şevval 487\ Ekim 1094) emîrlarin çoğunluğu Berkyaruk'a bîat etmişlerdi. Bu haberi duyan Tutuş Rey şehrini alarak, emîrleri kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. Ancak, beklentisi gerçekleşmemiştir. Berkyaruk ise Rey şehrini alan Tutuş üzerine harekete geçmiştir. Tutuş bozguna uğramış ve öldürülmüştü (Rey Savaşı-488\1095). Böylece Tutuş taht mücadelesinin bedelini ölümüyle (Safer 488\ Şubat 1095) ödeyerek, bertaraf olmuştu.³¹⁹ Terken Hatun ve Tutuş'un ölümüyle Berkyaruk'un saltanatının önündeki en büyük engeller kalkmıştır.

³¹⁶ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, 180; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 189; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 286; Müneccimbaşı, *Camiu'd- Diüvel*, I, 72, 74, 75, 217; Tutuş Anadolu'ya kadar ilerlemişti. Bkz. Anna Komnena, *Alexiad-Malazgirt'in Sonrası*, çev. Bilge Umar, İstanbul 1996, 17-18; A. Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri*, 33, 34; Ali Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", *Makaleler*, I, Ankara 2005, 95; a.mlf., "Halep Selçuklu Melikliği", 245-246; Ali Sevim, "Tutuş", *Makaleler*, II, Ankara 2005, 172, 173; a.mlf., *Suriye ve Filistin Selçukluları*, 141; C. Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, 47.

³¹⁷ Bundari, *Zubdatu'n-Nusra*, 85; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, 181; el- Hüseyinî, *Ahbârü'd- Devlet*, 52; Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, I, 335; Anonim, *Selçukname*, 12; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 33; Müneccimbaşı, *Camiu'd- Diüvel*, I, 72; Ali Sevim, "Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü (Kasım 1092-Şubat 1095)", *Makaleler*, I, Ankara 2005, 430, 431, 432, 436.

³¹⁸ Ali Sevim, "İbnü'l- Adîm'in Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", *Belgeler*, XXI\25 (2000), 32; ; a.mlf., "Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını", 437, 438; a.mlf., "Tutuş", 175; M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk*, 75-76; Ernst Honigsmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret İşıltan, İstanbul 1970, 143; Müverrih Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*, çev. Hrant D. Andreasyan, İstanbul 1937, 184-185.

³¹⁹ Azîmî, *Târîhu'l Azîmî*, 29; Bundari, *Zubdatu'n- Nusra*, 86; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, 183, 184; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 207; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 292; Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*,

c. Arslan Argun

Melikşah'ın vefatından sonra kardeşi Arslan Argun da taht müddeîsi olarak harekete geçmiştir. Melikşah tarafından kendisine Hemedân ve Save iktâ edilmiş olan Arslan Argun, kardeşinin vefat haberini işitir işitmez bağımsız hareket etmiş; taht mücadelelerini fisat bilerek Nişabur'a gitmiştir. Halkın tepkisi yüzünden burada tutunamayacağını anlayınca da Merv'e geçmiştir. Oradan da Belh'i, Tirmiz'i, Nişabur'u ve nihâyet bütün Horasan'ı hâkimiyeti altına almıştır.³²⁰ Arslan Argun bu bölgeleri hâkimiyeti altına alırken Berkiyaruk'a bağlı kalacağını bildirmişti.³²¹ Bunu Berkiyaruk'a şu sözlerle ifade etmişti: “kendi sâ'yim ve talimin yar olması sayesinde, dedem Çağrı bey Davud'un memleketini (hisselerini) elde ettim. Kanaat ettiğimden, buna razı oldum, bundan başkasında ne gözüm var ve ne de onun hakkında münazaa edeceğim, dedi.”³²² Anlaşılan şu ki doğu bölgesine hâkim olan şehzade tahtı ele geçirme teşebbüsünde bulunacak kudreti kendinde bulamayarak, yarı müstakil bir devlet kurma çabasına girmişti.

Berkiyaruk ise Melik Mahmud ve Tutuş'a karşı yürüttüğü mücadeleler sırasında oluşan otorite boşluğundan dolayı diğer meselelerle pek ilgilenememiştir. O yüzden de Arslan Argun'un teklifi askıda kalmıştır. Berkiyaruk rakiplerini ortadan kaldırdıktan sonra bu meseleyle ilgilenebilmiştir. Diğer amcası Börüpars'ı Arslan Argun'un üzerine göndermiştir. Vuku bulan çarpışmada Arslan Argun yenilmiş ve Belh'e çekilmiştir. Börüpars ikinci defa Arslan Argun'un üzerine yürümüştür. İkinci defa yapılan savaşı ise Börüpars kaybetmiş ve esir edilmiştir (488\1095).³²³ Bunun üzerine Berkiyaruk hâlâ Horasan bölgesinde olan Arslan Argun'u bertaraf etmesi için Sancar'ı görevlendirmiştir. Sancar da komutasındaki bir orduyu öncü kuvvet olarak Arslan Argun'un üzerine göndermiştir. Bu ordu Damgan'a vardığı sırada Arslan Argun'un kölesi tarafından öldürüldüğü (Muharrem 490\ Aralık 1096-Ocak 1097) haberini almış ve çatışmaya girmeden geri dönmüştür.³²⁴ Bundan sonra³²⁵ Berkiyaruk, Arslan Argun'un

I, 335; Anonim, *Selçukname*, 12; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 34; Müneccimbaşı, *Camiu'd- Düvel*, I, 75, 76, 219; A. Sevim, “Suriye Selçuklu Melikliği”, 98.

³²⁰ Bundari, *Zubdatu'n-Nusra*, 233; el-Hüseynî, *Ahbârü'd- Devlet*, 59; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 219; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 35.

³²¹ el- Hüseynî, *Ahbârü'd- Devlet*, 59; İbnü'l Esîr, *el- Kâmil fi't-Tarih*, X, 219, 220; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 35; Müneccimbaşı, *Camiu'd- Düvel*, I, 77.

³²² Bundari, *Zubdatu'n-Nusra*, 233.

³²³ Bundari, *Zubdatu'n-Nusra*, 234; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 59-60; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 35; Müneccimbaşı, *Camiu'd- Düvel*, I, 77; A. Özeydin, *Sultan Berkiyaruk Devri*, 49.

³²⁴ Bundari, *Zubdatu'n-Nusra*, 235; Arslan Argun'un kölesi, onu öldürme sebebini “Halkı zulmünden kurtarmak için öldürdüm” diyerek, açıklamıştır. Bkz. el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 60; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 222; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, I, 140; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 36; Müneccimbaşı, *Camiu'd- Düvel*, I, 78.

hâkim olmak istediği Horasan sâhasına merkezi Merv olmak üzere Sancar'ı melik tayîn etti.³²⁶

d. Muhammed Tapar

Berkyaruk tahta geçiş sürecinde beş sene kadar süren isyânları zorlukla fakat başarıyla bastırarak merkezî otoriteyi bir ölçüde kurabildi. Ancak bu başarısı bitmek bilmeyen taht mücalelerinin sonu anlamına gelmiyordu. Muhammed Tapar'ın Berkyaruk'a karşı giriştiği taht mücadelesi kendisinin ölümüne kadar vuku bulurken, devlet otoritesinin tümüyle sarsılmasına ve devletin çöküşüne neden oldu.

Berkyaruk kardeşi Sancar'ı Horasan'a, diğer kardeşi Muhammed Tapar'ı da Gence'ye melik tayîn etmişti. Ancak Muhammed Tapar melik olarak hüküm sürdüğü Gence'deki iktâ sahâsıyla yetinmeyerek, beş yıl kadar sürecek saltanat mücadelesine girişmiştir. Bu isyanın ilki 492\1099 yılında Vezir Müeyyidü'l-Mülk'ün ve emîrlerin kışkırtmalarının etkisiyle ortaya çıkmıştır. Tapar, Berkyaruk adına okunan hutbeyi kesip, kendi adına çevirmiştir.³²⁷ Sonra Berkyaruk'un bulunduğu Rey'e doğru harekete geçip (492\1099), fiilî olarak mücadeleyi başlatmıştı. Berkyaruk ise kardeşinin bu tavrına tepkisiz kalmak istememiş; ancak, pek çok askerî kuvvetinin kendisini terki sebebiyle savaşa girmeden geri çekilmek zorunda kalmıştır. Muhammed Tapar bu isyân hareketiyle kısa süreliğine de olsa Halife Mustazhir nezdinde sultanlığını ilân etmiş (17 Zilhicce 492\ 4 Kasım 1099 adına hutbe okundu) gözükmemektedir.³²⁸ Kardeşiyle karşılaşmadan geri çekilmek zorunda kalan Berkyaruk'un ilk işi Bağdad'a geçerek, hutbeyi tekrar adına okutmak (Safer 493\Aralık 1099-Ocak 1100) olmuştu.³²⁹ O hutbeyi kendi adına çevirdikten sonra kardeşiyle ilk savaşını yapmak üzere Bağdad'dan Hemedân'a doğru yola çıkmıştır. Hemedân mevkiinde yapılan Sefirûd Savaşı'nı (4 Recep 493\ 15 Mayıs 1100) Muhammed Tapar'ın kazandığı görülmektedir.

³²⁵ Sancar'ın kuvvetleri, Arslan Argun'un ölümünden sonra Horasan'a vardıklarında savaş olmadan şehri zapt etme imkânı bulmuşlardır. Kezâ Horasan'ın diğer şehirlerini de ele geçirdiler ve Belh'e gittiler. Bkz. İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 222; Müneccimbaşı, *Camîu'd- Düvel*, I, 78.

³²⁶ "Sencer, Berkiyaruk hayatta iken ne iş başında ve ne de iş başından uzak bir halde bulunuyordu, üzerinde yalnız, valilik ismi ve re'ye iştirak hakkı ve sancak akdetmek salâhiyeti vardı." Bkz. Bundari, *Zubdatu'n-Nusra*, 235; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 61; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 224; O.Turan, *Selçuklular Devri Türk*, 227.

³²⁷ "Muhammed'in gönlünde padişahlık istemek fikri vardı. Müeyyedülmülk, bu fikri, kuvvetlendirdi ve bu husustaki ümidini, meydana gelmiş bir şey gibi (tahakkuk etmiş bir şey gibi) gösterdi. Bundan dolayı Muhammed, Müeyyedülmülk'ü kabul ve ihtiyar etti...Nihayet vezirliği de buna teslim etti." Bkz. Bundari, *Zubdatu'n-Nusra*, 88; Müeyyidü'l-Mülk, Muhammed Tapar'a "Saltanat seni bekliyor" diyerek, onu kardeşiyle mücadeleye teşviklendirmiştir. Bkz. el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 53; Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, II, 341; Müneccimbaşı, *Camîu'd- Düvel*, I, 80; M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk*, 78-79; A. Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, 55,58, 59; a.mlf., *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511\ 1105-1118)*, Ankara 1990, 12-16.

³²⁸ Bundari, *Zubdatu'n-Nusra*, 88; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 53; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 238-239; Müneccimbaşı, *Camîu'd- Düvel*, I, 80-81; A. Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, 59.

³²⁹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 243; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 307; Müneccimbaşı, *Camîu'd- Düvel*, I, 82; A. Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, 60; a.mlf., *Sultan Muhammed Tapar*, 16-17.

Selçuklular'ın iç mücadelelerini desteklemek sûretiyle konumunu korumaya çalışan halife 14 Recep 493\ 25 Mayıs 1100 tarihinde hutbeyi Muhammed Tapar adına çevirdi.³³⁰ Halife, sultan ve şehzade mücadelelerinde kilit noktaydı. Halife mücadeleleri nihâyete erdirmek yerine daha karmaşık bir hal almasında olumsuz rol üstlenerek, bu mücadeleleri fırsat olarak değerlendirmeyi bildi. Bu husûs tezin içeriğini oluşturan Horasan-Irak Selçukluları'nın çöküşünde "halifenin rolü" bölümünde daha geniş izâh edilecektir.

Berkyaruk ve Muhammed Tapar arasındaki mücadele her iki tarafın etrâflarına mühim komutanları toplayarak, kuvvetler dengesini sağlamaya yönelik çabalarıyla kapalı olarak devam etmiştir. Nihâyet Muhammed Tapar, Berkyaruk'un daha fazla güçlenmesini engellemek amacıyla Hemedân'a doğru yola çıkmıştır. Hemedân'da 3 Cumadelâhir 494\ 5 Nisan 1101 tarihinde meydana gelen ikinci savaşta Muhammed Tapar, askerlerinin karşı safa geçmesi nedeniyle mağlûp olmuştu. Fetret devrinde askerlerin itâat altında bulundukları şehzâde veya hükümdâra ihanet ederek, karşı safa geçmeleri çok olağan bir hal almıştı. Bu savaşta Tapar'a bağlı askerlerin ihâneti, şehzadenin mağlûbiyetinin en büyük âmillerinden bir tanesi olmuştur.³³¹ Muhammed Tapar yenilgiye uğradıktan sonra kardeşi Sancar ile Berkyaruk'a karşı ittifâk kurarak gücünü bir şekilde arttırmıştır. Bağdad'a geçen (27 Zilhicce 495\23 Ekim 1101) şehzâdeler hutbeyi Muhammed Tapar adına okutmuşlardı.³³²

Berkyaruk Bağdad'dan çıkan (17 Muharrem 495\ 11 Kasım 1101) Muhammed Tapar'a Nihavend civârındaki Ruzraver'de yetişmişti. Mücadelenin üçüncüsünde bir çarpışma olmamış, uzlaşma yoluna gidilmişti. Taraflar savaş düzeninden 4 Rebiülevvel 465\27 Aralık 1101 tarihinde ayrılmışlardır. Her iki tarafın üç yıldır içinde bulunduğu handikap savaşla nihâî bir neticeye ulaşılmadığını göstermiş olmalı ki her iki taraf barış yolunu tercih etmişti. Yapılan anlaşmaya göre, Muhammed Tapar kendisine verilen melik ünvanını kabûllenecek ve Bekyaruk'un sultanlığını onaylayacaktır. Gence ve çevresi, Azerbaycan, Diyarbekir, el-Cezire ve Musul melik olarak hüküm süreceği iktâ sâhası olacaktır. Bu coğrafyada tâbi ve metbû ilişkilerine uymak sûretiyle kapısında beş yerine üç defa nevbet çaldıracaktır. Horasan dışındaki yerler ise Berkyaruk'a

³³⁰ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 243-244; Müneccimbaşı, *Camîu'd- Dîvel*, I, 83; A. Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, 276, 277; a.mlf., *Sultan Muhammed Tapar*, 18-19.

³³¹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 250-251; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, I, 144; Müneccimbaşı, *Camîu'd- Dîvel*, I, 84-85; A. Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, 65-67; a.mlf., *Sultan Muhammed Tapar*, 21-23.

³³² İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 252, 254; Müneccimbaşı, *Camîu'd- Dîvel*, I, 85-87; A. Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, 69-70; a.mlf., *Sultan Muhammed Tapar*, 25.

bırakılacaktır.³³³ İmzalanan barış anlaşması Muhammed Tapar'ın beklentilerini karşılamadığı için sonuçtan memnûn kalmayan şehzâde tekrar mücadeleye girmiştir. Çünkü maksadı tahtı ele geçirmektir. Rey'deki dördüncü karşılaşma (Cumâdelülâ 495\ Şubat-Mart 1102) şehzâdenin mağlûbiyetiyle sonuçlanmıştı.³³⁴ 8 Cemâziyelâhîr 496\ 19 Mart 1103 tarihinde Hoy kapısında meydana gelen beşinci ve son savaş da Berkyaruk'un zaferiyle sonuçlanmıştı.³³⁵

Saltanat mücadelesinin devletin zayıflamasına neden olduğu ve devleti bir çıkmaza sürüklediği gerçeğinin farkına geç de olsa varan Berkyaruk, bu mücadelelere kesin bir nokta koymak istemiştir. Beş savaşın dördünü zafer ile neticelendiren Berkyaruk savaşla bir sonuca varamadığını görmüş ve uzlaşma yolunu tercih etmiştir. Onun teklifiyle taraflar arasında bir barış anlaşması imzalanmıştır.

Berkyaruk'un merkezî otoriteyi üstün tutan yönetim uygulamasından ödünler vererek, Rebiyülâhîr 497\ Ocak 1104'de kabûl ettiği anlaşmaya göre; Cibâl, Fars, İsfahan, Rey, Hemedan, Hûzistan, ve Bağdad Berkyaruk'a; Sefidrûd nehrinden Bâbü'l-Ebvâb'a ve Diyârbekir, el-Cezîre, Musul ve Şam'a kadar olan yerler ile Hille bölgesi Muhammed Tapar'a verilecektir. Saltanat alâmetlerinden olan beş vakit nevbet çalma yetkisi yanında Muhammed Tapar'a bırakılan bölgelerde Berkyaruk adına hutbe okunmayacaktır. Aralarındaki resmî işlemler vezirler aracılığıyla yapılacaktır. Berkyaruk ve Muhammed Tapar'ın mücadelesinin her safhasında taraf değiştirerek, mücadelenin seyrini değiştiren emîrlere istedikleri tarafa geçebilme hakkına sahip olacaktır. Ayrıca, Sancar Horasan'ın tamamına hâkim olacaktır.³³⁶ Her iki saltanat iddiâcısının kesin bir neticeye varamadığı iç mücadelelere imzalanan anlaşmayla son

³³³ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 54; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 270-271; Müneccimbaşî, *Camîu'd- Düvel*, I, 88; E. Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu", 143; A. Özeydî, "Berkyaruk", 515; a.mlf., *Sultan Berkyaruk Devri*, 72-73; a.mlf., *Sultan Muhammed Tapar*, 26-28.

³³⁴ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 271, 272; 495\1101 yılının Muharrem ayında Muhammed Tapar ve Berkyaruk karşılaşmıştır. Bu yıl içerisinde ikisi arasında pek çok karşılaşma meydana gelmiştir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 314; Müneccimbaşî, *Camîu'd- Düvel*, I, 89; A. Özeydî, *Sultan Berkyaruk Devri*, 73-74; a.mlf., *Sultan Muhammed Tapar*, 29.

³³⁵ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 54; Uzun yıllar devam eden savaşlar sonunda vaziyet şu halde idi: "Sultan Berkyaruk bu sırada Rey'de olup oradan el Cibâl, Taberistan, Huzistan, Fars, Diyarbekir, el Cezire, ve Haremeyn'i Şerife kadar hutbe onun adına okunmaktaydı. Sultan Muhammed ise Azerbaycan'da olup orada, Arran yöresinde Armeniya da İsfahan ve Tekrit hariç Irak'ın her yerinde hutbe onun adına okunuyordu. Batiha'ya gelince buranın bir kısmında Sultan Berkyaruk, diğer kısmında da Sultan Muhammed adına hutbe okunuyordu. Basra'da ise her ikisi adına okunmaktaydı. Horasan'a gelince Cürçan sınırından Maveraünnehr'e kadar Horasan'ın her tarafında Sultan Sencer ve kardeşi Sultan Muhammed adına okunuyordu." Bkz. İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 300; Müneccimbaşî, *Camîu'd- Düvel*, I, 91-92.

³³⁶ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 54; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 301; Müneccimbaşî, *Camîu'd- Düvel*, I, 92-93; İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 74; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 30; Abdülkerim Özeydî, "Muhammed Tapar", *DA*, XXX (2005), 580; a.mlf., *Sultan Berkyaruk Devri*, 78-79; a.mlf., *Sultan Muhammed Tapar*, 35; H. İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, 60-61.

verilmiştir. Bu anlayışmayla Selçuklu sultanlarının mücadelesini verdiği merkezîyetçilik anlayışına aykırı bir şekilde devlet resmen ikiye bölünmüş olmaktadır.

Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasındaki ardı arkası kesilmeyen mücadeleler neticesinde ülke harap olmuş, hazine vergiler toplanamadığı için boş kalmış, çok fazla kan akıtılmış, ülkenin iç (Bâtıniler) ve dış siyâsetiyle (özellikle de Haçlı tehlikesi) alâkadâr olunamamıştır.³³⁷ Bu yüzden Melikşah devrindeki ihtişam yerini duraklamaya terk etmeye başlamıştır. Özellikle de Melikşah devrinde kurulan merkezî otoritenin üstünlüğü bu dönemde çok ciddi inkıza uğramıştır. Devlet genelinde parçalanmış bir yapılanma hâkim olmuştur. Selçuklular'a bağlı tâbî hanedân üyeleri de bağımsız hareket etmeye başlamıştır. Mesela Suriye Selçuklu Melikliği fetret mücadeleleri sırasında şeklen merkeze bağlı kalarak bir süreliğine vassâllikten ayrılmıştır.³³⁸

Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında imzalanan anlaşmanın devleti resmen ikiye bölen hükmü ise Berkyaruk'un vefatıyla uygulamaya geçememiştir. Böylece merkezîyetçilikten uzak politikanın devlet idâresi haline gelme tehlikesi son bulmuş ve Muhammed Tapar tek başına hükümdâr olmuştur (498\1104)*. Taht için Berkyaruk ile kıyasıya çarpışarak merkezî otoriteyi zayıflatan Muhammed Tapar'ın içten sarsılan devleti toparlaması güç olmuştur. Bu dönemde hanedân üyelerinin engelleriyle karşılaşmayan fakat onların yerine başka bir güç odağı olan emîrler (Mengüpars ve Porsuk oğulları) ile uğraşmak zorunda kalan sultanın merkezî otoriteyi tekrar güçlü kılma çabaları uzun zaman almıştır.³³⁹

C. Selçuklu Devletinin Yeniden Tanzîmi

Sultan Muhammed Tapar merkezî otoriteyi nisbeten güçlendirdi. Ne var ki bu güçlü merkezî yapı çok uzun sürmedi. Çünkü Sultan Muhammed ardında Mahmud, Mesud, Tuğrul, Süleyman ve Selçuk adında beş erkek evlât bırakarak vefat etti (24 Zilhicce 511\ 18 Nisan 1118). Onun vefatıyla kimin tahta geçeceği meselesi gündeme geldi.³⁴⁰ Taht müddeîlerinin sayısının çok olması da merkezî otoritenin bir o kadar zor kurulacağı anlamına geliyordu. Mahmud velîahd olmasının sağladığı avantajla yaşı

³³⁷ F. Sümer, "Selçuklular", 371; M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk*, 93; E. Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu", 144.

³³⁸ İ. Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 830; a.mlf., *Selçuklu Tarihi*, 71; M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk*, 116; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 95.

* Berkyaruk'un ölümünden sonra velîahd olan Melikşah tahta çıkarılsa da emîrler ve halifeyi kendi tarafına çeken Muhammed Tapar kısa bir süre sonra sultan olmuştur. Bunun için sayfa 24'deki "Velîahd Atama" başlığına bakınız.

³³⁹ A. Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar*, 43; a.mlf., "Muhammed Tapar", 580; E. Merçil, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 144.

³⁴⁰ Muhammed Tapar'ın ölümüne dâir bkz. Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 116; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, 262; Münecimbaşı, *Camîu'd Düvel*, 110; A. Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar*, 149.

küçük olmasına rağmen Selçuklu tahtına çıkarıldı (24 Zilhicce 511\ 18Nisan 1118).³⁴¹ Ne var ki Mahmud tahta çıktığında kardeşleri Tuğrul ve Mesud saltanat davasına çoktan girmiş bulunuyorlardı. Berkyaruk zamanında Horasan meliki tayîn edilen Sancar da Mahmud'un kardeşleriyle arasındaki husûmetten ve onun yaşının küçük olması nedeniyle yönlendirmelere açık durumundan istifâde ederek harekete geçti. Sancar ve yeğeni arasında vuku bulan Save Savaşı'nda (2 Cumâdelûlâ 513\ 11 Ağustos 1119) Mahmud yenilgiye uğradı. Sancar Selçuklu sultanı oldu (26 Cumâdelûlâ 513\ 4 Eylül 1119).³⁴²

Sancar³⁴³ tahta geçtikten sonra devleti yeniden tanzîm etti. Şöyle ki merkez Merv olmak üzere Rey, Mazenderan, Kumis gibi şehirleri kendisi aldı ve merkezi Isfahan olmak üzere devletin batı taraflarını Cibâl (Irak-ı Acem), el-Cezire, Doğu Anadolu, Şam'ı Mahmud'a verdi. Böylece Horasan Selçukluları'na tâbi şube Irak Selçuklu hanedânı kurulmuş oluyordu.

Mahmud “es-Sultanu'l-muazzam” ünvanıyla hüküm sürerken tâbi statüsündeydi ve metbû Sultan Sancar'a bağlı olarak hareket edecekti. Sancar da “es-Sultanu'l-a'zam” ünvanıyla en büyük sultan oldu. Sancar'ın “es- Sultanu'l-a'zam” ünvanını kullanması yeni şartlardan doğan zorunlu bir ihtiyaçtı. “es- Sultanu'l-a'zam” ve “es-Sultanu'l-muazzam” ayrımıyla devlet eski idâre ananelerine uygun bir biçimde doğu ve batı olarak ikili teşkilâtlanmış oluyordu. Ayrıca Sancar, Mahmud'un hâricinde Muhammed Tapar'ın diğer oğullarından Tuğrul'a Irak-ı Acem'in bir kısmı ile Gilân bölgesini; Selçukşah'a Fars eyaleti ile Huzistan'ın bir bölümünü verdi.³⁴⁴ Ülüş ve iktâ sistemine göre, devletin idâre edildiği ananevî yönetim anlayışı bu dönemde de uygulandı.

³⁴¹ Azîmî, *Târihu'l Azîmî*, 41; Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*; 116; Muhammed Tapar, bütün İran'ın idâresini Mahmud'a bıraktı. Bkz. Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, 263; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 417; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, I, 165, 198; Mahmud babasına, “İlm-i nücûma göre bugün talihsiz bir gündür dedi. Sultan da ona: “Evet doğru söyledin, fakat bu baban için talihsiz bir gün, sana gelince saltanatın mübarek ve mesud olsun” dedi. “Mahmud, 24 Zilhicce 511 (18 Nisan 1118) Perşembe günü yani babasının öldüğü gün tacı ve iki bileziği ile tahta çıkıp oturdu.” Bkz. Müneccimbaşı, *Camîu'd Düvel*, 109, 132.

³⁴² Sancar-Mahmud arasındaki savaş için bkz. Azîmî, *Târihu'l Azîmî*, 43; Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*; 117; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 434-435; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 348; Sancar'ın Irak'a geliş nedeni hakkında teferruatlı bilgi için bkz. Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, 44; Sancar'ın “Ya zafer ya ölüm, bozgunu asla kabul etmem” diyerek, girdiği Save Savaşı hakkında teferruat için bkz. Müneccimbaşı, *Camîu'd Düvel*, 115, 116; İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 78.

³⁴³ Ebul Fidâ ve Mirhond'a göre, Sultan Sancar'ın ismi sançmak kelimesinden gelir. Sançmak, Türk dilinde uzun yıllardır kullanılmakta olan bir kelimedir. Bkz. Fuad Köprülü, *Tarih Araştırmaları*, I, 240; “Onlar ikki sançışdı” (Onlar ikisi birbirine hançer sapladılar), “Beyler sançışdı” (Beyler birbirleriyle savaş yaptılar.) cümlelerinden anlaşıldığı gibi Kâşgarlı Mahmud sançmak kelimesini saptamak, savaş yapmak anlamında kullanmıştır. Bkz. Kâşgarlı Mahmud, *Divân-ü Lûgati't-Türk*, II, 217.

³⁴⁴ Sancar'ın ülüş uygulaması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 128; Müneccimbaşı, *Camîu'd Düvel*, 116; İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 78-79; a.mlf., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 830; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, V, Ankara 1991, 14; a.mlf., “Meskûkâta Göre Büyük Selçuklu İmparatoru Sancar'la Irak Selçuklu Devleti Hükümdarı Mahmud'un Vasallık Münasebetleri”, 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan*, İstanbul 1950-1955, 133, 136; E. Merçil, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu”, 148-149; Abdülkerim Özeydin, “Sencer”, *DİA*, XXXVI (2009), 508;

Sultan Sancar'ın tahta geçmesiyle Horasan Selçukluları çöküş sürecinde azamet çağı yaşamıştır. Sancar önce Selçuklular'ın hâkimiyetinden ayrılmış olan devletleri (Karahanlılar, Gazneliler ve Gurlular) kendisine bağlamıştır. Daha sonra hâkimiyet sâhasını Irak, Azerbaycan, Taberistan, İran, Sîstan, Kirman, Harezm, Afganistan, Kâşgar ve Mâverâünnehir çevresinde güçlendirmiştir. Sancar böylece Melikşah devrine yakın bir merkezî otorite kurmayı başarmış, devleti eski şaşalı günlerine kavuşturmuştur.³⁴⁵

III. IRAK SELÇUKLULARI'NDA TAHTIN İNTİKALİ MESELESİ ve METBÛ SULTAN SANCAR'IN MÜDAHALESİ

Tâbinin metbûya yıllık vergi vermesi, metbû adına hutbe okutması, sikke bastırması, metbû nezdinde rehine bırakması gibi tâbilik alâmetleri tâbinin iç işlerine müdâhale eden hükümlerdi. Fakat tâbilik-metbûluk ilişkisi şartlara göre değişebilirdi. Her zaman ve her yerde aynı katı kurallar geçerli değildi. Sultan Sancar'ın tâbi Irak Selçukluları ile ilişkileri tâbilik-metbûluk münâsebetleri çerçevesinde gelişti. Sancar, Mahmud'u "melik" olarak değil "hükümdâr" ünvanıyla üst bir derecede konumlandırırken tâbilik-metbûluk münâsebetlerinde bir takım değişikliklere gitmiş oluyordu.³⁴⁶ Bu değişikliğe rağmen Sancar, Irak Selçuklu sultanlarına istediği gibi saltanat sürme imkânı vermedi ve sık sık onların iç işlerine müdâhalede bulundu. O yüzden şube hanedân Irak Selçukluları zamanında hanedân üyelerinin idâredeki rolleri incelenirken metbû hükümdâr olmasından dolayı Sancar (merkez) ile ilişkilerin incelenmesi önceliği taşımaktadır.

Şube Irak Selçukluları zamanında Türk devlet anlayışına bağlı olarak gelişen sorunlar devam etmiştir. Karizmanın kan yoluyla tevârüsü ve verâset meselesinin bir kurala bağlanmaması nedeniyle Irak Selçukluları'nda da hanedân üyeleri sürekli iç karışıklıklara sebebiyet vermiştir. Onlar, üst mercî olan Sancar'ın kendilerini tayîn ettiği bölgelerde hüküm sürmekle yetinmeyerek, Irak Selçuklu tahtının önünde hep engel olmuşlardır. Özellikle de hanedân üyelerinin merkeze karşı müdahâlede bulunması için teşvîkte bulunan güç odaklarının (halifeler ile emîr ve atabeglerin) varlığı ve kesîf baskısı sultanları bir hayli zora sokmuştur.

Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, çev. Ekber N. Necef, Ahmet R. Annaberdiev, İstanbul 2006, 259, 260; Mustafa Demir, *Büyük Selçuklular Tarihi*, Sakarya 2004, 142-143; K. Gürün, *Türkler ve Türk Devletleri*, 317.

³⁴⁵ Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 117; "Sencer Gazne ve Semerkand'dan Horasan'a, Taberistan, Kirman, Sicistan, Isfahân, Hemedan, Rey, Azarbeycan, Ermeniyye, Errâniye, Bağdad, Irakeyn, Musul, Diyarbekir, Diyarbekir, Diyarı Rebi'a, Şam, Haremeyn'e kadar Tanrı tarafından kimseye nasip olmayan bir saltanata nail oldu." Bkz. el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 65; İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 78-79.

³⁴⁶ M. Altay Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, 6, 16, 27.

A. Kuruluş Devri Taht Kavgaları

1. Sultan Mahmud Dönemi

Sultan Mahmud tahta çıkmadan önce kardeşleri Tuğrul, Mesud ve amcası Sancar'ın kendisinin tahtına yönelik engelleriyle uğraşmak zorunda kalmıştı. O, Tuğrul ve Mesud'u bertaraf edebilmiş; fakat amcası Sancar karşısında galibiyet elde edememişti. Bu yüzden Selçuklu tahtından ferâgat etmek zorunda kalan Mahmud, Sancar'ın direktifi ile kurulan Irak Selçuklu tahtına sultan olmuştu. Yaşı küçük olduğu için devlet idâresinde yeterince muktedir olmayan Sultan Mahmud tahta çıktıktan sonra da taht müddeî kardeşleri Melik Mesud ve Melik Tuğrul ile karşı karşıya kalmıştır. Bu iç karışıklıklar dolayısıyla onun hâkimiyeti sarsılmış ve daralmıştır.³⁴⁷

Sultan Mahmud'a karşı ilk isyân eden hanedân üyesi Melik Mesud'dur. Sancar'ın Save Savaşı sonrasındaki iktâ tevcihinde Şehzâde Mesud'un adı geçmiyordu. Fakat Sultan Mahmud tahta geçtiğinde Mesud'un herhangi bir teşebbüsüne karşı onu, Musul ve Azerbaycan bölgelerine melik olarak atadı. Böylece onu doğrudan kendisine bağlayarak, onun hâkimiyet sâhasını tamamıyla Irak Selçukluları'nın nüfûz ve hâkimiyet sâhası içinde tutmuş oluyordu. Melik Mesud'u göz önünde bulundurmaya amaçlayan Sultan Mahmud'un aldığı bu önlemin çare olmadığı görülmektedir. Nitekim Mesud kendisine iktâ edilen bölgeyle yetinmeyerek Irak Selçuklu tahtını ele geçirmek amacıyla isyân etti. Sultan Mahmud kardeşi Mesud'un isyânını onunla savaşarak, engellemeye çalıştı (15 Rebiyülevvel 514\ 14 Haziran 1120).³⁴⁸ O Hemedân'da Esedâbâd sırtlarında karşılaştığı kardeşini mağlûp etse de yapılan mücadelelerin idâreyi sekteye uğrattığı gerçeği göz ardı edilemez.³⁴⁹

Melik Mesud'un isyân hareketini bastıran Sultan Mahmud'a karşı bir diğer teşebbüs kardeşi Tuğrul'dan gelmişti. Melik Tuğrul'un Atabeg Gündoğdu'nun olumsuz telkînleri nedeniyle Sultan Mahmud ile arası açılmıştı (513\1119). Melik Tuğrul, Atabeg Gündoğdu (515\ 1121-1122) vefat ettikten sonra da Emîr Aksungur ile işbirliği yapmıştı (515\1121). Emîrlerle işbirliği yapmakla bir sonuç alamayacağını anlayan

³⁴⁷ İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 79; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 198.

³⁴⁸ el-Hüseynî, *Ahbârü'd- Devlet*, 68; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 446, 447; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 350; Müneccimbaşı, *Camîu'd Dîvel*, 135.

³⁴⁹ M. Altay Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, 28, 29, 33.

Tuğrul 516\1122 yılında Sultan Mahmud'a bağlılığını arzetmişti. Melik Tuğrul'u affeden Sultan Mahmud iki kardeş arasındaki ihtilâfı noktalandırmıştır.³⁵⁰

Aradan çok zaman geçmemişti ki Melik Tuğrul 519\1125 yılında Sultan Mahmud'a rağmen Dübeys ile ittifâk kurarak, Halife el-Müsterşid ile mücadele etmek için yola çıktı. Onlar Hemedân'a uğrayıp halktan çok miktarda haraç aldılar. Haracı aldıktan sonra da o bölgede kayıplara karıştılar. Sultan Mahmud, Melik Tuğrul'un kendi başına bu hareketlerde bulunmasından rahatsız oldu ve sür'atle onların üzerine yürüdü. Onlar ise Sultan Mahmud'un önünden kaçtılar. Sultan Mahmud'un askerleri onları tekrar takip etse de Melik Tuğrul, Sancar'ın yanına gitti.³⁵¹

Sultan Mahmud, Melik Tuğrul'un güç arayışına girmesini ve kendi başına siyâset yürütmesini kendisine karşı bir teşebbüs olarak addetti. Ayrıca Irak Selçukluları'nın iç münasebetlerine her fırsatta müdâhil olan Sancar'ın onları muhâfaza altına almasıyla bu mesele farklı bir boyut kazandı. Sultan Mahmud, halifeyle ittifâka (520\ 1126) girmeye teşebbüs etti; ancak bu girişimi Sancar'ın onu uyarmasıyla gerçekleşmedi. Bu hadise şu şekide cereyan etmiştir: "Sultan Mahmud, Sultan Sencer'e karşı birlik olmak için halifeyle haberleşti. Sultan Sencer bu durumdan haberdar olunca kardeşi oğlu Mahmud'a mektup yazarak onu böyle yapmaktan men etti. Kendisine meyilli olmasını istedi. Onu halifeden sakındırarak <<Halifenin bela'sına karşı emin olunamaz. O zaman benim işimi tamamlarsa senin üzerine gelecektir>> dedi. Sultan Mahmud'da amcası Sultan Sencer'in sözünü dinledi ve bu kararından vazgeçti."³⁵² Tuğrul hadisesini bahane ederek halifeyle ittifâk kurmaya çalışan Mahmud, metbû devlet reîsi olmak itibâriyle muhtelif vesîlelerle iç işlerine müdâhale eden Sultan Sancar'ın tâbiliğinden kurtulmak için bir yol denemek istiyordu. Nasıl ki Irak Selçuklu

³⁵⁰ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 472; Müneccimbaşı Sultan Mahmud ve Melik Tuğrul arasındaki anlaşmayı şu şekilde anlatmıştır: "516 (1122) yılında Tuğrul, kardeşi Sultan Mahmud'a itaat etti. Sebebi şudur: Tuğrul'un, Sultan Mahmud'a muhalefetine ve isyanına sebep olan atabegi Gündoğdu idi. Gündoğdu bir önceki yıl öldü ve yerine Merâğa hâkimi Emîr Aksungur el-Ahmedîli geçti. Tuğrul onunla Erdebil'e gitti. Fakat şehrin kapısı bunlara açılmadı. Buradan Tebriz'e hareket ettiler. Burada Sultan Mahmud'un, Emîr Cüyüş Bey'i Âzerbâycan'a gönderdiği, orasını ona ıktâ ettiği ve ona Tuğrul ile savaşmasını emrettiği haberini aldılar. Tuğrul bu durumdan korktu ve önceki atabegi Şîrgîr'e mektup yazdı. Sultan Sencer, Şîrgîr'i Gündoğdu'nun hapsinden kurtarmış ve ona Ebher ve Zencân'ı ıktâ etmişti. Şîrgîr bu sırada ıktâında bulunuyordu. Tuğrul, ondan yardım istedi. Bunun üzerine Şîrgîr, Tuğrul'un yanına gidip ona kardeşi Mahmud'a itaat etmesini tavsiye etti. Bunlar Sultan Mahmud'a itaat edeceklerine dâir mektup gönderdiler. Mahmud, onların isteklerini kabul etti. Böylece 516 yılının ilk günlerinde (Mart 1122) iki kardeş arasında anlaşma sağlandı." Bkz. *Camîu'd Düvel*, 137-138; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi (Büyük Selçuklular- Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, Manisa 2007, 289,290; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 234, 235; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, Konya 2001, 72, 73.

³⁵¹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 497; Müneccimbaşı, *Camîu'd Düvel*, 140; A. Özeydin, "Sencer", 509.

³⁵² İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 366.

hanedân üyeleri Irak Selçuklu sultanının himâyesinden kurtulmak istiyorlarsa Irak Selçuklu sultanı da metbû hükümdâr Sancar'ın tâbiyetinden kurtulmak istiyordu.³⁵³

Sancar sultanlığı zamanında doğu ve batı olmak üzere iki yönlü siyâset takîp etmiştir. Batı bölgelerinde Selçuklu düzenini kurmak amacıyla tayîn ettiği yeğenini dâimâ kontrol altında tutmuştur. Bu yüzden Sancar, halifeyle ittifak kurmaya çalışan kardeşi Mahmud'un kendisine itâatkâr olup olmadığını ölçmek amacıyla ordusuyla Rey şehrine gelerek, onu yanına davet etmişti (522\1128). Davetine icâbet eden Mahmud'un kendisine mutî olduğunu anlayan Sancar ona çeşitli ikrâmlarda bulunmuştur. Sancar Rey'deki görüşmesinde Irak Selçukluları'nın iç işlerine müdâhil direktifler vermeyi göz ardı etmemişti. Öncelikle Sultan Mahmud'a halifenin emellerine karşı tedbirler almasını söylemiş. Sonra Sultan Mahmud'un tevkif ettiği Vezir Ebû'l- Kâsım el-Enesâbâdi'yi de serbest bırakmasını istemiştir. Sancar Rey'den Horasan'a dönerken Sultan Mahmud'un saltanatına müdâhalede bulunmamaları için isyânkâr Tuğrul ve Mesud'u da yanında götürmüştür.³⁵⁴

Metbû Sultan Sancar'ın yanında bulunan Melik Mesud Horasan'dan ayrılıp, kardeşi Mahmud'a muhâlefet etmek amacıyla Save'ye gitti (Zilhicce 524\ Kasım-Aralık 1130). Sultan Mahmud'un durumu fark ederek, Hemedân'a geçmesiyle Melik Mesud kontrolü kaybetti. Bu yüzden geri çekilen Melik Mesud kardeşinin hizmetine girdi. Böylece sorun ortadan kalkmış oldu. Mesud'un Sultan Sancar'ın emriyle isyâna kalkıştığı söylentileri ortaya atılsa da sonradan gerçek olmadığı ortaya çıktı.³⁵⁵

Sultan Mahmud hanedân içindeki karışıklıklara anında müdâhale ederek otoritesini kurabilmiştir. Metbû Sultan Sancar da sultanlığı müddetince yeğenini kontrol altına almayı başarmıştır.

2. Sultan Davud Dönemi

Sultan Mahmud vefat ettiğinde (525 yılının Şevval/Ağustos-Eylül 1131) ³⁵⁶ her tahta çıkış evresinde yaşanan sorunlar bu dönemde de yaşandı. Sultan Mahmud vefat etmeden önce oğlu Melik Davud'u velâhd bıraksa dahi emîrler onun sultan olmasına

³⁵³ M. Altay Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, 85.

³⁵⁴ Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 146; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 515; Müneccimbaşı, *Camiu'd Düvel*, 118; Mehmet Altay Köymen, "Irak Selçukluları Devleti (1118-1194)", *Tarihte Türk Devletleri*, I, Ankara 1987, 416; Erdoğan Merçil, "Sultan Sencer'in Doğu Hayranlığı ve Bunun Batı Siyaseti Üzerindeki Etkisi", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 19 (2008), 42.

³⁵⁵ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 526; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 376.

³⁵⁶ Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 146; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, 287; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 528; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, II, Ankara 1988, 15; Anonim, *Selçukname*, 16; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 55; Müneccimbaşı, *Camiu'd Düvel*, 144.

razı olmadılar. Yine de Melik Davud tahta oturdu ve Cibal şehirleri ile Azerbaycan bölgesinde adına hutbe okundu (525\1131).

Hanedân üyelerinden Melik Mesud onun saltanatını onaylamıyordu. O yüzden Sultan Davud amcası Mesud ile mücâdele etmek zorunda kaldı (Muharrem 526\Aralık 1131). Davud'u sultan olarak tanımak istemeyen emîrler ise Sultan Sancar'a gizlice mektup gönderdiler. Özellikle de Vezir Dergüzînî Sancar'ın onayını almadan Davud'u sultan olarak tanımak istemiyordu. Olayları gözlemleyen Sancar ise 526\1132 yılında Rey'e geldi. Burada tahta çıkarmak istediği Tuğrul ile görüştü. Sonra Horasan'dan Kazvin'e ve buradan da Hemedân'a yürüdü. Çünkü Melik Mesud ve kardeşi Melik Selçuk'ta kut anlayışına göre tahta nâmzed oldukları için isyâna hazırlanıyorlardı.

Mahmud'un ölümünden sonra emîrlerin Sultan Sancar'ın iznini almadan Davud'u tahta çıkarmaları Irak Selçukluları'nda karışıklıklara neden olmuştu.³⁵⁷ Sancar'ın tâbi Irak Selçukluları'nın iç işlerine müdâhil olmasıyla Davud tahta çıksa dahi saltanat sürmek kendisine nasîp olmadığı gibi taht müddeî Melik Mesud ve Selçuk'a da nasîp olmamıştır. Melik Davud, metbû hükümdâr Sancar'ın onayı olmadan sultan olarak tanınsa bile ve Melik Mesud ile Selçuk da taht mücâdelesine girip, mücadeleyi kazansa dahi tahtı ellerinde tutamamışlardır. Çünkü hepsi Sancar'ın tâbiyetinde olduklarını göz ardı etmişlerdi. Oysa Sancar onların yerine Tuğrul'u desteklemiştir. Nitekim Melik Tuğrul Dinever yakınındaki Ulan mevkiinde Davud ile yaptığı savaşta galip olmuştu (8 Receb 526\25 Mayıs 1132). Sancar saltanat mücâdelesini başından beri desteklediği Tuğrul'a bu galibiyeti sonrasında Irak, Kûhistan, Azerbaycan, Şam ve Rum hudûdlarını teslim etmiştir.³⁵⁸

3. Sultan Tuğrul Dönemi

Sultan Sancar, Melik Tuğrul'u şube hanedân Irak Selçukluları'nın başına sultan tayîn ederek (526\1132)³⁵⁹ tahtına geri döndüğünde Sultan Tuğrul'un saltanatına karşı çıkan hanedân üyeleri eksik olmadı. Önce yeğeni Davud sonra kardeşi Mesud bu tayîne karşı çıktılar.

Tahtı elinden alınmış olan Melik Davud, Melik Tuğrul ile yaptığı mücâdeleyi kaybedip, Bağdad'a geldi (Ramazan 526\Temmuz-Ağustos 1132). Melik Davud'un

³⁵⁷ E. Merçil, "Sultan Sencer'in Doğu Hayranlığı", 43.

³⁵⁸ Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, XXI, 148, 149; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 528; Anonim, *Selçukname*, 17; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 53-54; Müneccimbaşı, *Camîu'd Düvel*, 145; Erdoğan Merçil, "Fars Meliki Selçuk-Şah'ın Hayatı ve Paraları", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 4-5 (1974), 25.

³⁵⁹ Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 150; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 378; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 56; Müneccimbaşı, *Camîu'd Düvel*, 147.

Bağdad'a gittiğini duyan Gence'de bulunan Mesud'da oraya gitti. Tahtı elinden alındığı için kendi hesabına destek arayan Melik Davud, Melik Mesud'un Bağdad'a gelmesiyle taht davasında ona destek verir oldu. Tuğrul'un hüküm sürmesindense ikisi birlik olup, bu uğurda Halife el-Müsterşid ile bir anlaşma yaptılar. Bu anlaşmaya göre; Halife el-Müsterşid, Mesud'u Irak Selçuklu sultanı olarak tanıdı (5 Rebiulevvel 527\ 14 Ocak 1133).

Sultan Tuğrul metbû hükümdâr Sancar tarafından desteklenirken hükümrânlık sâhası elde etmiş; fakat adına hutbe okunmamış bir sultandı. Mesud ise tam tersi bir konuma sahip oluyordu. Böylece Irak Selçuklu tahtında farklı iki güç tarafından desteklenen iki sultan ortaya çıktı.

Halife el-Müsterşid'in Sancar'a rağmen kendisine bîat etmesinden güç alan Melik Mesud, halifeyle yaptığı anlaşmadan sonra Sultan Tuğrul'un üzerine yürüdü. Melik Mesud 527\ 1133 yılında Sultan Tuğrul ile Hemedân'da yaptığı savaşta şube hanedân Irak Selçukluları'nın can damarı olan önemli merkezleri ele geçirdi. Mağlûp olan Sultan Tuğrul ise Hemedân'ı terk ederek, Sultan Sancar'ın hâkimiyet sâhası Rey şehrine sığındı. Sultan Tuğrul'un toparlanmasına izin vermeyen Melik Mesud, onu Zikrâver'de ikinci bir mağlûbiyete uğrattı. Bundan sonra Sultan Tuğrul derhâl toparlanmak için hazırlıklara başladı ve Kazvin civârında kardeşini bozguna uğrattı, tahtı yeniden aldı ve otoritesini güçlendirdi (Ramazan 528\ Temmuz 1134).³⁶⁰ Ancak Sultan Tuğrul'un aynı yıl içinde vefat etmesi (Muharrem 529\ Ağustos 1134)³⁶¹ kurmuş olduğu otoritenin yeniden dağılmasına sebep oldu. Onun ölümü yeni mücâdelelerin olacağı anlamına geliyordu.

Sultan Sancar şube hanedân Irak Selçukluları tahtına kimin çıkacağını belirlerken etkin bir rol oynuyordu. Ancak onun tahta geçecek kişiyi belirlemesi Irak Selçukluları'nda taht için mücâdelelerin olmayacağı anlamına gelmiyordu. O yüzden Sultan Sancar Irak Selçukluları'nın hanedân içi münâsebetlerini kontrol altına almak zorunda kalmıştır.

³⁶⁰ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 537, 540, 541; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, I, 201; Anonim, *Selçukname*, 17-18; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 56-60; Münecimbaşî, *Camiu'd Düvel*, 148, 149; M. Altay Köymen, "Irak Selçukluları Devleti", 417; a.mlf., *Selçuklu Devri Türk*, 199, 200; a.mlf., *İkinci İmparatorluk Devri*, 208; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 244-247; E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, 73, 74; a.mlf., "Büyük Selçuklu İmparatorluğu", 151; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, 304-307; M. Demir, *Büyük Selçuklular Tarihi*, 143; K. Gürün, *Türkler ve Türk Devletleri*, 327; H. Pehlivanlı, *Selçuklular ve Selçuklu Müesseseleri*, 29; H. Kayhan, *Irak Selçukluları*, 133-137.

³⁶¹ Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 160; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 28; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 384; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, 60.

B. Fetret Devri Taht Kavgaları

1. Sultan Mesud Dönemi

Irak Selçuklu sultanı Tuğrul'un vefatıyla yıllardan beri taht için mücâdele veren Melik Mesud'a tahta çıkış şansı doğdu. O derhâl Hemedân'a giderek, Melik Selçukşah ve Melik Davud'a fırsat tanımadan tahta oturdu. Böylece Melik Mesud'un hâricindeki hanedân üyeleri tahta çıkma fırsatını kaçırmış oldu. Bu durum onların bir daha tahta çıkamayacakları veya taht için mücâdelede bulunamayacakları anlamına gelmiyordu.³⁶²

Metbû hükümdâr Sancar tahta geçecek kişiyi belirlese dahi taht için tekrâr mücâdelelerin olacağını düşünmüş olacak ki Melik Mesud'un kendisinin onayını almadan tahta çıkışını kabûllendi. Bu kabûllenme onun, Melik Mesud'a bağımsızlık verdiği anlamına gelmiyordu. Sultan Sancar tam tersine Melik Mesud tahta çıktıktan sonra ona direktifler vererek şube hanedân Irak Selçukluları'nın iç işlerini düzenlemeyi ihmâl etmedi. Melik Mesud da tahta çıktığında Sultan Sancar'a bağlı olduğunu bildirse de onun bazı isteklerini yerine getirmekten uzak durdu. Sultan Mesud, Sultan Sancar'ın emirlerini yerine getirmeyerek tâbiliten çıktı.

Bir müddet sonra Sultan Mesud'u destekleyen emîrlere kendisinin tâbiyetinden çıkarak Halife el-Müsterşid'in yanına gittiler (Nisan 529\Mayıs 1135). Halife el-Müsterşid de Selçuklu tahtındaki kardeş kavgalarını kullanarak, Sultan Mesud adına okunan hutbeyi Melik Davud'a çevirdi. Bu haberi duyan Sultan Mesud ise derhâl savaş hazırlıklarına başladı. Day Merc'de karşılaşan iki tarafın kuvvetlerinden Melik Davud'un tarafını tutanlar bozguna uğradılar (Ramazan 529\Haziran 1135).³⁶³ Bu savaş esnâsında Halife el-Müsterşid esir düştü. Esir olan halifeye karşı nasıl davranacağına dâir yönlendirmelerde bulunan Sultan Sancar'ın dediklerini yapan Sultan Mesud pişman olarak, Sultan Sancar'a tâbiyetini tekrâr bildirmiş oluyordu. Bu esnâda esir olan Halife el-Müsterşid (Zilkade 529\ Eylül 1135) bir Batını tarafından öldürüldüğü için hilâfet sarayında yeni bir taht değişikliği oldu.³⁶⁴

³⁶² İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 28, 29; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, I, 217; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 60; Müneccimbaşı, *Camîu'd Düvel*, 151; M. Altay Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, 247; E. Merçil, "Sultan Sencer'in Doğu Hayranlığı", 45.

³⁶³ Azîmî, *Târihu'l Azîmî*, 59; Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 163-164; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 32, 33, 34; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 61; Müneccimbaşı, *Camîu'd Düvel*, 154, 155; İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 79-80; Coşkun Alptekin, "Irak Selçukluları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VII, İstanbul 1988, 308, 309; E. Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu", 151; a.mlf., *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 249; a.mlf., *Müslüman Türk Devletleri*, 75; A. Özaydın, "Sencer", 509; H. Kayhan, *Irak Selçukluları*, 147.

³⁶⁴ Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 164; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 34, 35; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 62; M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk*, 202; E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 250; a.mlf., *Müslüman Türk Devletleri*, 75; Kaynakların verdiği bilgiye göre, Halife el-Müsterşid'i öldüren kişinin Sultan Sancar'ın göndermiş

Melik Davud, Sultan Tuğrul döneminde kardeşi Mesud lehine terk ettiği saltanat davâsını Mesud döneminde halife ve emîrlerin de etkisiyle tekrâr götü. Melik Davud'un maksadını bilen yeni halife Raşid de Sultan Sancar'ın ve Mesud'un adlarını hutbeden çıkartarak, onun adına hutbe okuttu (Safer 530\ Kasım 1135). Sultan Mesud bu haberi alır almaz Bencen-Keşt civârında Davud'un ordularını mağlûp etti.³⁶⁵

Melik Davud'un dışında Sultan Mesud'un saltanatına karşı çıkan bir diğer hanedân üyesi de Melik Selçukşah olmuştur. O taht dâvası için harekete geçtiği ordusuyla Irak üzerine yürürken emîrlerin anlaşmazlığa düşmesiyle geri dönmek (1136) zorunda kalmıştı. Böylece mecbûrî tercih ile Melik Selçukşah'ın davası yarım kalmıştır. Melik Selçukşah iki yıl sonra bir teşebbüse daha yeltense de yine başarısız olmuştur. Melik Selçukşah bu başarısızlığının ardından Sultan Mesud'a bağlılığını bildirdiği zaman sultan onu bağışlayarak, ona Sökmen b. Artuk'un ülkesi ile Malazgirt ve Ahlat'ı vermiştir.³⁶⁶

Metbû hükümdâr Sancar, Sultan Mesud döneminde de uzaktan emirler vererek tâbi Irak Selçukluları'nın iç işlerine karıştı. Meselâ Sancar, Halife Raşid'in tahttan çekilmesiyle (6 Haziran 1136) onun yerine halife olan Muktefi Liemrillâh'ın (Zilkade 530\ Eylül 1136) meşrûluğunu onaylamasını Mesud'dan isteyerek, Irak Selçukluları'nın iç işlerine bilinçli olarak müdâhil oluyordu. Bu dönemde şube hanedân Irak Selçukluları'nın Sultan Sancar ile olan tâbilik-metbûluk ilişkilerinin halife ve emîrler meselesinden dolayı çok fazla karıştığı görülmektedir.³⁶⁷ Sultan Mesud bu karışıklıklar esnâsında Sultan Sancar'ın tâbiliğinden çıkamasa da Sancar'ın kendi üzerindeki etkisini biraz da olsa azaltmaya çalışıyordu. Bu amaçla Mesud kendi başına hareket edeceği bazı girişimlerde bulunmaya başladı. Mesela 532\1138 yılı içerisinde Sancar'ın kendisine vezir tayîn ettiği Ebu'l-Berekât'ı öldürttü. Fakat daha sonra Sultan Sancar'dan çekindiği için onun hazine nâzırlığını yapmış olan Kemaleddin Mehmed'i vezir tayîn etti. Sultan Mesud tâbiyetten çıkmaya yeltense de başaramayacağını anladı.

olduğu elçilik heyetinin içinden çıktığı söylenmektedir. Bkz. Osman G. Özgüdenli, "Selçuklu-Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsterşid'in Katli Meselesi", *Ortaçağ Türk İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006, 129; H. Kayhan, *Irak Selçukluları*, 151.

³⁶⁵ Azîmî, *Târihu'l Azîmî*, 60; Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 170; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 42, 43, 45, 46, 62; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 389; Müneccimbaşî, *Camîu'd Düvel*, 161, 162; M. Altay Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, 291; C. Alptekin, "Irak Selçukluları", 310, 311; E. Merçil, "Sultan Sencer'in Doğu Hayranlığı", 45; H. Kayhan, *Irak Selçukluları* 155.

³⁶⁶ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 64; E. Merçil, "Fars Meliki Selçuk-Şah'ın Hayatı", 27, 28.

³⁶⁷ Raşid Billah'ın öldürülmesi hakkında bkz. İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 63; Halife Raşid Billah'ın azli hakkında bkz. Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, I, 219-220; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 389; Müneccimbaşî, *Camîu'd Düvel*, 162; E. Merçil, "Sultan Sencer'in Doğu Hayranlığı", 45; a.mlf.; *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 253; Hüseyin Kayhan, "Irak Selçukluları", *Genel Türk Tarihi*, III, Ankara 2002, 199; a.mlf., *Irak Selçukluları*, 163.

Sultan Sancar Katvan Savaşı'ndan (536\1141) sonra Karahitay baskısına karşı Sultan Mesud'dan Rey'de ordularıyla hazır beklemesini istedi. Mesud'un bu isteği yanıtı bırakmamasından anlaşılıyor ki Sultan Sancar ve Mesud arasındaki tâbîlik-metbûluk ilişkisi devam ediyordu. Daha sonra Sultan Mesud'un Selçuklu emîrlerinin tahakkümü altına girdiğini özellikle de Hasbeg'in kontrolünde hareket ettiğini görüyoruz. Bu yüzden de Sultan Sancar batıya sefer yapmak zorunda kaldı (544\1150). Sultan Mesud burada da Sultan Sancar'a tâbiyetini bildirdiğinden Sancar gönül rahatlığıyla Horasan'a döndü. Sultan Mesud, Metbû hükümdâr Sancar'ın Horasan'a dönüşünden kısa bir süre sonra Hemedân'da vefat etti (547\ 1152).³⁶⁸

Şube hanedân Irak Selçukluları'nın iç ilişkileri bu dönemde de karışık olmuştur. "İstekler hep aynı idi; Selçuklu şehzâdeleri Irak tahtını ele geçirmek, emîrler ise zayıf bir sultana hükmetmek istiyorlardı. Halifeler de yeniden siyasî otoriteye kavuşmayı arzu ediyorlardı." İç ilişkiler garip bir hal almıştır. Sultan Mesud bir taraftan Sultan Sancar'ın tâbiyetinden kurtulmak isterken bir taraftan halife ve emîrlerin etkisi altına giriyordu.³⁶⁹

2. Sultan Melikşah Dönemi

Sultan Mesud vefatından evvel erkek çocuğu olmadığı için kardeşi Melik Mahmud'un oğlu Melikşah'ı velîahd tayîn etti. Sultan Mesud'un vefatıyla birlikte talihi olduğu ve meşrû hükümdâr olabilme şartlarını sağladığı için Melikşah tahta oturdu (547\1152). O hükümdârlığının temelli olmasının şartını da sağladı; birtakım emîrler ve askerlerin de desteğini almayı başardı. Fakat onun zayıf karakterli oluşuyla devlet içerisinde otorite boşluğu oluştu. İç karışıklıklar had safhaya vardı.³⁷⁰

Sancar'ın Melikşah döneminde Horasan Selçukluları'nın iç işleri ve doğu (Oğuzlar ve Gurlular) ile mecbûren fazlasıyla ilgilenmek durumunda kalması onu, Irak Selçukluları'ndaki olumsuz durumlara müdâhale imkânından mahrûm bırakmıştır. O yüzden Melikşah devrinden itibaren şube hanedân Irak Selçukluları'nın idâresinde emîrlerin tahakkümü en belirgin rolü oynamıştır. Nitekim Hasbeg b. Belengerî diğer emîrleri toplayarak, Melikşah yerine Melik Muhammed'in tahta çıkarılması gerektiğine

³⁶⁸ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 141; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 421; Müneccimbaşı, *Camiu'd Düvel*, 174; Anonim, *Selçukname*, 19; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 72.

³⁶⁹ Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 204; C. Alptekin, "Irak Selçukluları", 313; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 260; E. Merçil, "Sultan Sencer'in Doğu Hayranlığı", 45, 46; a.mlf., *Müslüman Türk Devletleri*, 77.

³⁷⁰ Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 207; el-Hüseynî, *Ahbârü'd- Devlet*, 89; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 82, 83; Müneccimbaşı, *Camiu'd Düvel*, 176; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 262; E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, 77; H. Kayhan, "Irak Selçukluları", 201.

dâir telkînlerde bulunmuştur. Melikşah dört ay gibi çok kısa bir süre sultanlık sürerek, tahttan inmek durumunda kalmıştı (548\1153).³⁷¹ Melikşah'ın "Padişahlık müddeti: Sultan Mesud'dan sonra, dört ay ve bir defa da Isfahan'da on altı gündür." Hasbeg ve Candar Hasan "Kardeşi Muhammed'e bir adam göndererek, onu davet ettiler. O da Huzistan'dan gelip, Hemedan köşkünde tahta oturdu." "Azledilmesinin sebebi tanınmayan iki üç kişi ile beraber içki içmesi ve eğlence ile meşgul olması idi."³⁷²

Bu uygulamanın "kut" anlayışına ters düştüğü düşünülebilir. Fakat tezin "kut" başlığında bahsedildiği gibi "kut"a nâil olan kişinin bu hakkı ölünceye kadar devam etmeyebilirdi. Eski Türk devlet anlayışına göre, "kut"a lâyık olmayan davranışlarda bulunan kişi töre mûcibince tahttan indirilirdi.

3. Sultan Muhammed Dönemi

Melik Muhammed'in sultan oluşundan (Safer 548\ Nisan-Mayıs 1153) itibaren taht üzerinde hak iddia eden şehzâdeler yine var oldu. Sultan Muhammed tahta geçtiğinde Melik Melikşah ve Melik Arslan b. Tuğrul hapiste oldukları için onların problem teşkil edebilecek hâllerinin önüne kendiliğinden geçilmiş oluyordu.

Melikşah'ı ve Arslan b. Tuğrul'u kendiliğinden bertaraf eden sultanın önünde daha büyük bir engel vardı. Sultan Mesud tarafından hapsedtirilen Melik Süleyman kardeşi Sultan Melikşah'ın ölümüyle taht müddeî olarak ortaya çıktı ve Sultan Muhammed'in tahtına yönelik girişimlerde bulundu Çünkü Melik Süleyman taht üzerindeki hakkın yeğeni yerine kendisinde olduğu görüşündeydi. O bu fikirle çok büyük bir ordu toparlayarak, Hemedân civârına kadar geldi. Nitekim Melik Süleyman'ın önünde duramayacağını anlayan sultan, onun önünden çekildi. Melik Süleyman tahtı ele geçirse (548\1153) de bir devleti yönetmeye muktedir bir şahsiyet olmadığı için kendi tercihi ile taht üzerindeki hakkından ferâgat etti. Melik Süleyman'ın taht mahâlinden uzaklaşmasıyla Sultan Muhammed kontrolü tekrâr eline almayı başarabildi (549\1154).³⁷³

Hakkından ferâgat eden Melik Süleyman 551\1156 yılı içerisinde Melik Melikşah'dan yardım ve bağlılık talebinde bulunarak, Sultan Muhammed'in tahtını ele geçirmek için yeni bir teşebbüse girdi. Bu amaçla Melik Süleyman ve Melikşah'ın

³⁷¹ Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 208; el-Hüseynî, *Ahbârü'd- Devlet*, 89; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 143; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 420; Müneccimbaşı, *Camîu'd Düvel*, 176; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 262; E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, 77; H. Kayhan, "Irak Selçukluları", 201.

³⁷² Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, II, 241, 242, 245.

³⁷³ Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, II, 252; Müneccimbaşı, *Camîu'd Düvel*, 177, 178; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, 340, 341.

orduları Hemedân'a yönelseler de Sultan Muhammed tarafından bozguna uğratıldılar (551\1156).³⁷⁴ Bu bozgunun ardından çok zaman geçmemişti ki Melik Melikşah tek başına isyân etti. Ordusuyla harekete geçti. Fakat sultanın orduları karşısında direnemeyeceğini anlayan ordusu kendiliğinden dağıldığı için bu teşebbüsü gerçekleşemedi. Melik Melikşah, kendi iktâ sâhası Huzistan'a geri dönmek zorunda kaldı.³⁷⁵

Sultan Muhammed hanedân üyeleriyle verdiği mücâdeleleri kazanmak sûretiyle merkezî otoriteyi güçlü tutabilmeyi başardı. Fakat bu mücâdeleler sultanın devletin iç ve dış siyâsetiyle yeterince ilgilenememesine sebep oluyordu. Ayrıca mücâdeleleri fırsat bilen emîrler ve halifeler şube hanedân Irak Selçukluları'nın iç ilişkilerinde söz sahibi oluyor ve nüfûz ediniyorlardı. Irak Selçukluları'nın merkezî otoritesinin sarsılması ve bir daha da toparlanamamasındaki en büyük etkenlerden bir tanesi de metbû hükümdâr Sancar'ın Melikşah devrinden itibaren onların iç işleriyle ilgilenememesi oldu. Nitekim Sultan Sancar Horasan Selçukluları'ndaki iç meseleleri çözüme kavuşturmaya çalışırken, ondan tâbi devletlerin iç işlerine müdâhil olmasını beklemek imkânsızdır. Kaldı ki, Sultan Sancar 548\1153 yılında Oğuzlar'a esîr düştü. O üç yıllık esâretinden sonra kurtarılsa da (551\1156) hürriyetinin üzerinden çok vakit geçmemişti ki vefat etti (552\1157). Onun ölümüyle Horasan Selçukluları bir daha toparlanamadı ve yıkıldı. Böylece şube hanedân Irak Selçukluları da tamamen kontrolsüz kalarak, yıkılış sürecine girdi.

C. Sancar'ın Ölümü

Horasan Selçukluları'nda hanedân üyelerinin sultana rağmen merkezde veya kendi iktâ sâhalarında bağımsız hareket etmeye çalışmaları yüzünden devletin merkezî otoritesi çok zayıflamıştır. Bu yüzden Selçuklu sultanları devletin diğer meseleleri ile yeterince alâkadâr olamamışlardır. Merkezî otoriteyi tekrâr kurarak başa geçen Sancar bu dönemde hanedân üyelerinden ziyâde diğer meseleler ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Saltanat mücâdelelerini fırsat bilen tâbi devletler de karışıklıklardan istifâde ederek, müstakîl devlet kurma telâşına girmişlerdi. Sancar öncelikle karışıklıklardan istifâde etmeye çalışan Karahanlıları (526-527\1132) kendisine tâbi hale getirmişti. Daha sonra Gurluları, Gaznelileri (530-531\1136) ve Harezmşah Atsız'ı (533-534\1139)

³⁷⁴ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 177, 178; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, II, 254, 255; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 427; H. Kayhan, *Irak Selçukluları*, 209, 210.

³⁷⁵ Müneccimbaşı, *Camîu'd Düvel*, 180; H. Kayhan, *Irak Selçukluları*, 212.

itâat altına almıştı. Bu devletlerin kendisine tâbiyeti 536\1141 yılına kadar devam etmişti.³⁷⁶

Sancar döneminin yıkılış devrindeki azameti çok uzun sürmemiştir. Bu ihtişâma ilk gölgeyi Karahitaylar düşürmüştür. 1128 yılından itibaren Doğu Karahanlılar'a karşı istîlâlarda bulunan Karahitaylar Mâveraünnehir bölgesinde hâkimiyetini yayma imkânını bulmuştu. Bu istîlâlardan ötürü Semerkand'a giden Karahanlı hükümdârı II. Mahmud bu bölgede Karluklar ile anlaşmazlığa düşünce Sultan Sancar'dan yardım istemiştir. Karluklar'da Sultan Sancar'dan yardım gören II. Mahmud'a karşı Karahitay hükümdârı Gürhan'dan yardım isteyerek, onu Selçuklu ülkesine davet etmişti. Bu sebeple yola çıkan Gürhan, Sultan Sancar'ın ordusuyla Semerkand yakınlarında karşılaşmıştır. Katvan mevkiinde yapılan savaşı (5 Safer 536 \9 Eylül 1141) Sultan Sancar kaybetmişti.

Sultan Sancar'ın Katvan'daki mağlûbiyetiyle merkezî otorite büyük ölçüde bozulmuş ve Horasan Selçukluları'nın üstün siyâsî konumu son bulmuştur. Karahitayları destekleyen Harezmsahlar ile bu yenilgiyi fırsat bilen Gurlular'da Sultan Sancar'ın ülkesine taarruzlarda bulunarak, sultanı zor durumda bırakmışlar ve tâbiyetten ayrılmışlardır.³⁷⁷

Katvan Savaşı'ndan sonra Sultan Sancar'ın otoritesine ikinci ve en büyük darbe Oğuzlar'dan gelmiştir. Devletin aslî unsuru olan Oğuzlar, İranî devlet geleneğine geçişte türlü zorluklar yaşamışlar; bu bağlamda devlet ile olan meselelerini saltanat davâsı güden bir şehzâdeyi veya isyâncı bir beyi destekleyerek açığa vurmuşlardır. Fakat bu karşı duruşları devletin otoritesini büyük ölçüde sarsacak nitelikte olmamıştır. Türk geleneklerinden ödün vermek istemeyen Oğuzlar ile İran tesîrindeki devlet mensûplarının anlaşmazlığı Katvan Savaşı'ndan sonra bâriz bir şekilde ortaya çıkmıştır. Semerkand civârında görülen Oğuzlar, bu savaştan sonra Belh ve Huttelan bölgesini kendilerine yurt edinmişlerdir.

Eski Türk siyâsî geleneklerine bağlı olan Oğuzlar, devletin milletten vergi toplamasına alışkın değildi. İlk çekişme Oğuzlar'dan vergi toplamaya gelen tahsildârın

³⁷⁶ İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 81-83; M. Altay Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, 310, 320; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 211, 215, 217; E. Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu", 150-151; M. Demir, *Büyük Selçuklular Tarihi*, 141, 146, 147.

³⁷⁷ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 83, 84; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, I, 168; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 51; M. Altay Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, 330; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 218; E. Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu", 153; A. Özaydın, "Sencer", 510; M. Demir, *Büyük Selçuklular Tarihi*, 147, 148, 149.

öldürülmesiyle başladı. Bu durum üzerine bölge valisi Kamac, Sultan Sancar'a danışmadan Oğuzlar üzerine yürüdü. Yapılan savaşı Oğuzlar kazandı. Haberdâr olmadığı bir savaşın kaybını duyan Sultan Sancar'da Belh yönüne doğru harekete geçip, Oğuzlar üzerine yürüdü. Oğuzlar, Sultan Sancar'ın da ordusunu bozguna uğrattı (548\1153).³⁷⁸ Bu mağlûbiyet üzerine Sultan Sancar Belh yönünden kaçarak, Merv'e gitse de burada tekrâr yenilerek esîr oldu. "Oğuzların eline düştüğü vakit Sultan Sancar'dan böyle muazzam bir saltanatın nasıl perişan olup bu hale geldiğini sordular. O da cevaben: Büyük işleri küçük adamlara ve küçük işleri büyük adamlara verdiğimden. Çünkü küçük adamlar büyük işleri yapamadılar ve büyük adamlarda küçük işleri yapmaya tenezzül etmediler. Bunu bir şerefsizlik saydılar. Her iki cihetten işleri kötüleştii. Memleket sarsıldı." ³⁷⁹

Sultan Sancar'ın esâretten kurtuluşu (Ekim- Kasım 1156) ise emîrleri sayesinde. O esâretten kurtulduktan çok kısa bir süre sonra Merv'de vefat etti (14 Rebiülevvel 552\26 Nisan 1157).³⁸⁰

D. Çöküş Devrinde Irak Selçuklu Sultanlarının Durumu

Sultan Sancar'ın yeğeniyle arasındaki Save Savaşı'ndan sonra devletin merkezi Batı İran'dan doğuya (Horasan'a) geçmişti. Sultan Sancar'ın Oğuzlar'ın eline esîr düşmesiyle de Selçuklular'ın Horasan üzerindeki hâkimiyeti nihâyete ermiştir. Böylece Horasan Selçukluları da son bulmuştur. Sultan Sancar'ın erkek evlât bırakmadan ölümü üzerine şube hanedân Irak Selçukluları kendilerini Horasan Selçukluları'nın siyâsî vârisi addetmişlerdir.³⁸¹

Irak Selçuklu sultanlarının kendi devletlerini bile idâre etmeye muktedir olamamaları onları da yıkılışa sürüklemiştir. Bu âciziyete şehzâdelerin hemen hemen hepsinin yaşının küçüklüğü büyük etken olmuştur. O yüzden emîr ve atabegler alenî bir biçimde şehzâdelerin yerine kendi adlarına teşebbüslerde bulunmuşlardır. Halifeler de

³⁷⁸ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 86; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 154- 157; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, I, 173, 174; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 422; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 76-78; Mehmet Altay Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı (1153)", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 88 (2004), 66, 67, 68; a.mlf., *İkinci İmparatorluk Devri*, 406-408, 411; a.mlf., *Selçuklu Devri Türk*, 299, 300; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 223; Agacanov, *Oğuzlar*, 353; M. Demir, *Büyük Selçuklular Tarihi*, 156-157.

³⁷⁹ Devletşâh, *Devletşâh Tezkiresi*, II, 236.k

³⁸⁰ Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 232; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 87; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 179-180, 187; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, 179-181; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 432; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 79-82; İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 83-84; M. Altay Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, 413; a.mlf., *Selçuklu Devri Türk*, 301; E. Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu", 155, 156; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 225, 226; A. Özyayın, "Sencer", 510, 511; E. Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz*, 23, 35; M. Demir, *Büyük Selçuklular Tarihi*, 156-157.

³⁸¹ Mehmet Altay Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İstilas", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 90 (2004), 74, 77; a.mlf., *İkinci İmparatorluk Devri*, 413; a.mlf., "Irak Selçukluları Devleti", 415; E. Merçil, "Sultan Sencer'in Doğu Hayranlığı", 46, 47.

siyâsî iktidârlarını güçlendirmek için karışıklıkları fırsat olarak değerlendirmişlerdir. Bu sebeplerden ötürü Irak Selçuklular'da son sultanların durumu çok vahîm olmuştur.

Sonuç olarak tahtın intikal süreci bir kurala bağlanmadığı için hanedân üyeleri her tahta geçiş sürecinde hak talebinde bulunuyorlardı. Bu talepleri çoğu zaman sonuçsuz kalırdı. Çünkü tahta çıkmayı başarabilen sultan, öncelikli olarak tahtını muhâfaza etmeyi kendine hedef ediniyordu. Hal böyle olunca iç ilişkileri düzenlemeye çalışan sultan devletin diğer mühim işleriyle yeterince ilgilenemiyordu. Özellikle de devletin güçlü olduğu zamanlarda merkezî otoriteyi kurmak kolay iken devletin zayıfladığı dönemlerde bunu sağlamak çok güç oluyordu.

Taht üzerinde hak sahibi olan unsur yalnızca hanedân üyeleridir. İdârede güç elde etmeye çalışan diğer unsurlar ise tahta sahip olma hakkına sahip olmadıkları için kendi iktâ sâhalarında bağımsızlık elde ederek pay almayı planlıyorlardı. Kendi çıkarları doğrultusunda hanedân üyelerini destekleyen arka plandaki unsurlar Irak Selçukluları'nın çöküşünde en büyük etkenlerden bir tanesidir.

İKİNCİ BÖLÜM

EMÎR ve ATABEGLERİN ROLLERİ

Gulam sistemi ve onun bir uzantısı olarak işleyen, yeni gulam ümeraya verilen atabeglik bir sistem problemi olarak Selçukluları çöküşe götüren etkenlerden biri olmuştur. Türkmenler'in devletteki temsil gücünü azaltmak üzere tercih edilen gulam sistemi başlangıçta faydalı olmuş ve iyi işlemiştir. Ancak zamanla nüfûzu artan gulamlar güçlerini veya iktidârı temsil paylarını genişletmeye başlamışlar, müsadere ve siyaseten katl işletildiğinde kontrol edilebilmişlerdir. Gulamların hükümdârın hükümrânlık alanını tecavüz etmeleri taraflar arasında güven kaybına neden olmuş ve birbirlerini bertaraf etmeye yönelik bir mücadeleye kapı aralamıştır. Ümeradan kâh bir guruba, kâh diğerine istinad etmeye çalışan sultan ümeranın tahakkümüne maruz kalmıştır.

I. HORASAN SELÇUKLULARI'NDA EMÎR ve ATABEGLER

Tuğrul Bey döneminden itibaren İranî devlet geleneği ile uzlaşmaya çalışan Selçuklu sultanlarının yaptığı değişikliklerden bir tanesi memlûkleri idârede etkîn hale getirmek olmuştur. İdârede gulâm kökenli unsurların kullanılması zorunluluk gereği idi. Türkmenler'in itâat altına alınması zorken; öte yandan gulâmlar özellikle devletin güçlü olduğu zamanlarda hükümdâra bağlılıkta kusur etmemiş ve merkezî otoritenin güçlü olmasına katkı sağlamıştır.

Saray önemli idârî mevkiîlere gulâm yetiştirme merkeziydi. Gulâmlar bu önemli mevkiîlere 18 ile 20 yıl süren bir eğitim sonunda ulaşıyorlardı. İlk olarak hâcib rütbesinden başlayan gulâmların en üst kademedeki ulaştıkları nokta emîrlikti. Devlet teşkilâtında görev yapan atabeg, emîr-i âhûr, taştîdâr, hazînedâr, emîr-i devât, melikü'l ümerâ, emîr-i cîndâr, emîr-i isfehsâlâr, emîrî'î kebîr, emîr-i dâd gibi yüksek mevkiîlerin çoğunu gulâmlar oluşturuyordu.³⁸²

Eyalet adını verdiğimiz her bir ünitenin idâresi askerî iktâ sistemine dayanarak büyük ricâl, ümerâ ve ordu mensûplarının da yönetimine bırakılırdı.³⁸³ Bu iktâların göçebe beylerin aksine gulâm kumandanların idâresine verilmesi merkezîyetçiliği sağlama amacına yönelikti. Fakat umulan olmadı. Askerî iktâ sistemine bağlı olarak

³⁸² M. Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, II, 230; E. Merçil, "Gulâm", 182; S. Jr. Vryonis, "Selçuklu Gulamı", 524, 525; Erkan Göksu, "Türkiye Selçuklu Devletinde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhaneler", *Nûsha*, VII 24 (2007), 68.

³⁸³ M. Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, II, 152-154; H. Pehlivanlı, "Taşra Teşkilatı", 69.

pâye edinen gulâm kökenli emîr ve atabeglerin şahsına âit orduların gelişmesi onların, yetkilerini kötüye kullanmalarına neden oluyordu. Kendilerine çok geniş iktâlar tahsis edilen ümerâ, maiyetiyle o kadar güç elde ediyorlardı ki onlar âdetâ küçük bir hükümdâr gibiydiler. Selçuklular'ın çöküşü zamanında merkezî otoritenin tamamen sarsılmasıyla kendisine iktâ verilen tâbi kişinin iktâsı verâset yoluyla gelecek nesillere intikal edebiliyordu.³⁸⁴ Merkezî otoritenin zayıflamasını fırsat bilen gulâmlar da gelecek nesillere intikal ettirebildikleri iktâ sâhalarında kendi menfaatleri adına türlü girişimlerde bulundular. Ayrıca hükümrân olacak “kut” sahibi kişinin meşrûiyeti, ümerânın da bîatına bağlı olduğu için onların Selçuklu idârî teşkilâtlanmasında etki ve yetkisi çok geniş oldu.³⁸⁵ Selçuklular'da ümerâ eski Türk devletlerinin idârî teşkilâtlanmasında yetki sahibi olan boy beylerinin yerini almış oluyordu.

A. Gulâm Ümerânın Etkileri

Tuğrul Bey siyâseti gereği irsî göçebe reislerine devlet teşkilâtında vazîfe vermekten vazgeçti. Onların yerine gulâmlıktan yetişen ümerâyı makam sahibi yaptı. Ünlü emîrler umûmî protokollerde hükümdâr ve vezirden sonra üçüncü derecede, üçüncü kategorideki vasal hükümdârlardan da önce bulunuyorlardı ki, bu durum onların devlet idâresinde ne derece büyük mevkiî teşkil ettiklerinin açık kanıtıydı. Yalnız gulâmlıktan yetişen ümerâ idârede mühim roller aldıkları zamanda bile ilk ulaştıkları rütbelerdeki ünvanları taşırlardı. Rütbe edinen bu ümerânın, savaşta ve barışta müsbet rollerinin yanı sıra menfî roller edindikleri ve özellikle devletin çöküşü zamanında merkezî otoriteyi zaâfa uğrattıkları görülmektedir.³⁸⁶

Gulâm kumandanların idâredeki en menfî rolleri tahtın intikali sürecinde taht meselelerine karışıp, durumu daha da zorlaştırmaları olmuştur. Hâcib ünvânıyla anılan Erdem, Selçuklular'da taht meselelerine karışan ilk kumandan olmuştur. Tuğrul Bey rahatsızlandığı vakit öldüğü zaman tahta geçirilmesi için velîahd olarak Süleyman'ı bırakmak istemiştir. Hâcib Erdem, sultanın vasiyetini kabul etmemiş, bunu şu şekilde ifade etmiştir: Senden sonra hiç kimseye hizmet (itâ'at) etmem. Kardeşin Davud'un oğlu Alp Arslan'a giderim. Gulâmlıktan yetişmiş bir kumandanın görüşünü açıkça belirterek sultanı terk edecek kadar ileri gidebilmesi onun gücü hakkında bir fikir

³⁸⁴ M. Fuad Köprülü, “Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi”, 332; İ. Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 160; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 220; a.mlf., “İktâ”, 953; S. Kucur, “İktâ”, 47-48; E. Merçil, “Gulâm”, *DİA*, 181, 182; Claude Cahen, “Selçukî Devletleri Feodal”, 352; C. Can Aktan, “Bir Vergi Tahsil Usulü Olarak İktâ Sistemi”, 170; F. Acun, “Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı”, 900.

³⁸⁵ N. Kaymaz, “Anadolu Selçuklu Devletinin İnhitâtında”, 101.

³⁸⁶ M. Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, II, 240, 245, 248, 249; a.mlf., *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 93.

verebilmektedir. Nitekim Hâcib Erdem hükümdâr olmasını istediği Alp Arslan'ın hizmetine girmiştir (455-456\1063). O, Alp Arslan'ın sultanlığı zamanında da ona pek çok hizmetlerde bulunmuştur. Kutalmış isyânının bastırılmasında Hâcib Erdem'in rolü büyük olmuştur.³⁸⁷

Alp Arslan zamanında taht meselelerine karışan ve sultanın menfaatlerine aykırı davranışlarda bulunan kumandanlar olmuştur. Meselâ taht müddeî Melik Kavurd'a karşı Emîr Altuntaş ve Çavlı'nın başında bulunduğu öncü kuvvetler gönderilmiştir. Fakat onlar, sultana itâatten ayrılarak Kavurd ile iş birliği yapmışlardır. Burada ordu mensûpları ve kumandanlar gurubu toplu bir şekilde sultana isyân etmişlerdir.³⁸⁸

Melikşah devri nispeten merkezîyetçiliğin sağlanabildiği tek dönem olmuştur. Şartlar müsâade etmediği için emîrlere merkezî otoriteyi sarsacak her hangi bir girişimde bulunamamışlardı. Melikşah'ın ölümüyle sarsılan merkezî otorite üzerine emîrlere de itâatten ayrılmışlardır.

Berkyaruk zamanında emîrlere talep ettikleri şeyler karşılandığı müddetçe sultana tâbi olmuşlar; aksi takdîrde isyân ederek, merkezî otoriteyi sarsıcı davranışlarda bulunabilecek gücü kendilerinde bulmuşlardır. O yüzden son dönemde sultanlar, emîrlere itâatten ayrılmasını önlemek amacıyla onların isteklerini yerine getirmişlerdir. Meselâ Batıni meselesi ve Emîr Porsuk'un öldürülmesinden Müstevfî Mecdü'l-Mülk'ü sorumlu tutan Zengi, Akbörü, Toganyürek gibi emîrlere Berkyaruk'dan onun kendilerine teslimini istemişlerdir. Ona, Mecdü'l-Mülk teslim edildiği takdirde tâbiliğe devam edeceklerini, kendilerine engel olunursa sultanı terk edeceklerini, hattâ Mecdü'l-Mülk'ü zorla ele geçireceklerini bildirmişlerdir. Mecdü'l-Mülk, sultana: "Devletin emîrleri koruyup beni kendi elinle öldürmen, onların beni öldürmelerinden senin için daha hayırlı ve daha yararlıdır; çünkü beni onlar öldürürlerse bu senin devletine zaaf getirir", dedi. Sonuç olarak sultan kendisine tâbi kalmasını istediği emîrlere isteğini yerine getirerek, Mecdü'l-Mülk'ü (492-493\1099) onlara teslim etmiştir.³⁸⁹

³⁸⁷ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 43; "Tuğrul Bey ölüp, ya Rey'de veyahut da Merv'de kardeşi Davud'un yanına defnedilince veziri Amîdül-mülk el-Kündürî vasiyeti üzerine kardeşinin oğlu Müşeyyidüddin Ebu'l Kâsım Süleyman b. Çağrı Bey Davud b. Mikâil b. Selçuk'u saltanat tahtına oturttu. Fakat emîrlere arasında anlaşmazlık çıktı. Yağısîyân ile İrdim (Erdem) Kazvin'e gittiler ve Davud'un oğlu Adudüddin Alp Arslan adına hutbe okuttular." Bkz. Münecimbaşı, *Camîu'd Düvel*, 30; M. Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, II, 243; a.g.e., I, 83; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 48; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 41; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 103.

³⁸⁸ M. Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, I, 94, 244; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 54.

³⁸⁹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 240; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, I, 142; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 151, 158.

Bir şehzâdeyi desteklemek sûretiyle çıkar elde etmek isteyen emîrlerin umduklarını bulamayınca isyâna teşebbüs etmeleri an meselesiydi. Berkjaruk zamanında da umduğunu bulamayan emîrlerden Kodan, Yaruktaş ve Üner şahsî olarak isyân ettiler. Berkjaruk-Arslan Argun mücadelesi sonucunda mağlûp olarak öldürülen Arslan Argun'u (490-491\1097) Emîr Yaruktaş ve Emîr Kodan destekledi. Yenik şehzâdeyi destekleyen bu emîrler, kendi sonlarından korkarak Merv'e kaçtılar. Buradan Harezm'i ele geçirip hareket sâhalarını genişlettiler (1097-1098). Onların bu isyânını bastıran Berkjaruk, merkezî otoriteyi kurmayı başardı. Emîr Kodan yakalanarak Buhara'da hapsedildi. O daha sonra Sancar'ın hizmetine girerek af talebinde bulunduğunda, bu talebi geri çevrildi. Emîr Yaruktaş da esîr alındı, daha sonra serbest bırakıldı (493\ 1099-1100).³⁹⁰ Berkjaruk döneminde isyân eden diğer bir emîr de Üner'di. O çok nüfûzlu bir komutandı. Emîr Üner 1094 ve 1098 yılında Şebankare emîrleri ve Kirman Selçukluları üzerine sefere gönderildiğinde onun başarısızlığa uğraması gözden düşmesine neden oldu. Bu gözden düşüşü hazmedemeyen Emir Üner son seferinde merkez yerine Isfahan'a kaçtı ve Fars eyaletinde isyân hareketini başlattı. Etrafına topladığı süvâirlerle Rey'e doğru hareket etse de müttefiklerinin anlaşmazlığa düşmesiyle Emîr Üner'in bu teşebbüsü sonuçsuz kaldı (492\1098-1099).³⁹¹

Fetret devrinde emîrlerin isyân etmesi kadar sultanı zora sokan bir diğer durum daha vardır. O da taht mücadelelerinde taraflara mensûp orduların ve emîrlerin karşı tarafa iltihâk etmesiydi. Taht meselelerinde şehzâdeleri tutan emîrler, şehzâdeler için mücadeleleri yürütebilmek adına güç kaynaklarıydı. Onların bu şekilde saf tutmaları tahta çıkan hükümdârı zora soktuğu gibi tahta geçiş esnâsında yapılan mücadelelerin uzamasına da neden oluyordu. Hâl böyle olunca sultanlar, kumandanların taleplerine boyun eğmek durumunda kalıyorlardı. Kumandanların bu tavrı yapılan mücadeleyi taht müddeînin lehine neticelendiriyordu. Berkjaruk ve Muhammed Tapar'ın ilk mücadelesinin (492-493\1099) taht müddeî Tapar'ın lehine neticelenmesinde Türk emîri Güherâyîn, Çökürmüş, Gürboğa ve Sürhâb'ın etkisi yadsınamazdır.³⁹² 493-494\1100 ve 494-495\1101 yılındaki mücadelelerde bu emîrler tekrar Berkjaruk'un tarafına geçtiler. Özellikle de Fars hâkimi Çavlı Sakavu, Porsuk oğullarından Zengi ve

³⁹⁰ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 222, 223; A. Özeydin, *Sultan Berkjaruk Devri*, 52-54; M. Demir, *Büyük Selçuklular Tarihi*, 110, 111.

³⁹¹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 234, 235; Münecimbaşı, *Camîu'd Düvel*, 79.

³⁹² İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 239, 243; Münecimbaşı, *Camîu'd Düvel*, 80; M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk*, 79, 81; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 91; A. Özeydin, *Sultan Berkjaruk Devri*, 60, 61; a.mlf., *Sultan Muhammed Tapar*, 14.

Ayaz, Sultan Berkyaruk'un galibiyetinde önemli rol oynadılar.³⁹³ Aynı şekilde Berkyaruk ile Muhammed Tapar'ın 495\1101 yılındaki mücadelesinde belirleyici rol oynayan Porsuk oğullarından Ayaz'dır.³⁹⁴

Fetret devrinde emîrlar her an ihânete hazırlardı. Emîrlarin iktâ vaadinde bulunan taht nâmzedini desteklemeleri gibi kendi çıkarları doğrultusundaki istikrarsız hareketleri şüphesiz idâreyi ve merkezîyetçiliği zaafa uğratan bir durumdu. Bu mücadelelerin seyrinin değişmesinde emîrlarin rolleri o kadar mühim bir hal almıştı ki fetret devri mücadelelerinin sonunda (497-498\1104) hanedân üyeleri bir uzlaşmaya vardığı zaman anlaşma şartlarında “askerler, istedikleri zaman istedikleri tarafa geçebilecekler ve buna mani olunmayacaktır” maddesini eklemeyi unutmadılar.³⁹⁵ Taht nâmzedinden hangisi emîrlarin gücünü kendi tarafına çekerse, onun mücadeleyi kazanabileceğinin farkındaydılar.

Sancar döneminde Horasan Selçukluları'nın çöküşü üzerinde memlûk kökenli emîrlardan ziyâde Oğuzlar ve Türkmenler'in rolleri etkin olmuştur. Emîr ve atabeglerin idâre üzerindeki baskısı şube hanedân Irak Selçukluları'nda daha kesîf olmuştur.

B. Atabeglik Kurumu ve Devletin Çöküşü Üzerinde Atabeglerin Rollerı

Atabeg “ata” ve “beg” kelimelerinden mürekkep Türkçe ünvandır.³⁹⁶ “Atabeg”, sultanın küçük yaştaki erkek çocuklarının eğitimi ve onun yetiştirilmesi ile görevli kimseydi.

Türk devletlerinde idârî teşkilâtın temellerini eski Türk töresinde bulabilmek mümkündür. Hakkında kesin bir kayıt bulunmayan atabeg kurumunun kökenini eski Türk töresinde aramalıyız. Orhun Kitabesi'nin yazıcısına âit “Kültigin atası” adlı lâkabın “atabeg” manâsına geldiği düşünülmektedir. Kafkasya'daki bazı Türk âileler de küçük yaştaki çocuklarını terbiye ve eğitimleri münâsebetiyle başka âilelere emânet ettiler; bu âilenin reîsine de atalık dediler.³⁹⁷ Eski Türk devletlerinin hâricinde Oğuz

³⁹³ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 250; M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk*, 82, 84; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 92; A. Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, 65; a.mlf., *Sultan Muhammed Tapar*, 17.

³⁹⁴ M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk*, 86; A. Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, 70, 72; a.mlf., *Sultan Muhammed Tapar*, 28, 30.

³⁹⁵ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 54; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 301; Müneccimbaşı, *Camîu'd- Dîvel*, I, 92-93; İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 74; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 30; A. Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar*, 35; a.mlf., *Sultan Berkyaruk Devri*, 78-79; a.mlf., “Muhammed Tapar”, *DİA*, XXX (2005), 580; H. İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, 60-61.

³⁹⁶ M. Fuad Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, İstanbul 1983, 147.

³⁹⁷ M. Fuad Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi*, 150; Coşkun Alptekin, “Atabeg”, *DİA*, IV (1991), 38; N.N. Kozmin, “Orhun Abideleri Muharriri Atısı Lakaplı Yollığ Tigin”, çev. A. Caferoğlu, *Ülkü*, IX\53 (1937), 355; C. Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, 437; Ufuk Tavkul, “Etnik İlişkiler Açısından Kafkasya'da Atalık Geleneği”, *Kırım Dergisi*, IV\ 15 (1996), 27, 28.

Yabguları'nın da özel atabegler tayîn ettikleri düşünülmektedir. Özellikle târihî rivâyetlerde Yengikent'de konaklayan Oğuz hanlarının küçük yaştaki velîahdları için vasî atabegler tayîn ettikleri belirtilmektedir. Atabegliğin idârî bir müessese olarak Selçuklular'dan evvel Müslüman Türk devletlerinde var olduğuna dâir her hangi bir bilgi mevcûd değildir.³⁹⁸

Göktürkler'den itibâren Türkler'in âile yaşantılarında mühim rol oynayan atalık geleneği Selçuklular'daki atabeglik ile yakından ilgilidir. Selçuklular'da da atabegler her şeyden önce “ata” olarak değer görürdü. Bu eski Türk geleneği “atabeg” ünvânı altında nitelik değiştirdi. Selçuklular'da devlet işlerini pratik olarak öğrenmeleri amacıyla şehzâdeler illere gönderilir; ancak onların yaşları küçük olduğu için tüm yetkiler atabeglerin elinde olurdu. Her şehzâdenin çıkarlarını gözeten güvenilir bir vasîsi mevcûttu. Onların eğitimiyle ilgilenen atabegler, talebesi yükseldiği zaman büyük itibar kazanırdı. Doğrudan doğruya Selçuklu sultanına bağlı bulunan bu atabegler, şehzâdenin değil hükümdârın nâibi konumundaydılar. Sultanın güvenilir bulduğu bu kişiler şehzâdelerin dışında sultanın da danışmanıydılar.³⁹⁹ Onlar, sultanın güvenini kazanmış nüfûzlu kimseler arasından seçildiği gibi bazıları da bu mevkiîye memlûktan yetişerek ulaşmışlardır.⁴⁰⁰

Selçuklular'da atabeg ünvanını kullanan ilk kişi Vezir Nizâmü'l-Mülk'tür. Ona bu ünvânın ne zaman ve kim tarafından verildiğine dâir net bir bilgi yoktur. Bir görüşe göre, Sultan Alp Arslan velîahdı Melikşah'ın devlet işlerinde tecrübe kazanması için Nizâmü'l-Mülk'ü görevlendirdi ve ona “atabeg” ünvanını verdi. Nizâmü'l-Mülk'e verilen atabeg ünvanıyla Alp Arslan'ın Melikşah üzerindeki vesâyet hakkı Nizâmü'l-Mülk'ün eline geçti. Bazı kaynaklarda ise Nizâmü'l-Mülk'e bu ünvânın Melikşah tarafından verildiği belirtilir. Melikşah'ın tahta çıkışıyla birlikte ortaya çıkan Kavurd Bey isyânının bertaraf edilmesinde Nizâmü'l-Mülk'ün önemli rolü olduğundan Melikşah: “Büyük ve küçük, az ve çok bütün işleri, hep sana bırakıyorum, bu hususta benden sana herhangi bir itiraz ve senden de bana herhangi bir red olamaz. Çünkü sen,

³⁹⁸ M. Fuad Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 149; S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, 214.

³⁹⁹ Coşkun Alpökin, “Ata”, IV (1991), 32; Claude Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, çev. Nurer Uğurlu, İstanbul 2008, 437; a.mlf., *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul 2000, 179; L. Rasony, *Tarihte Türklük*, 165; C. Üçok, *Türk Hukuk Tarihi*, 115; Vladimir Aleksandrovich Gordlevsky, *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. Azer Yaran, Ankara 1988, 104.

⁴⁰⁰ “Selçuklu sultanları kendi kapı kulu sınıfları arasından yetişip büyük mevkilere çıkan kölelerini azad ettikten sonra anlardan müsteit ve sâdıklarını ya valiliklere göndermişler veya evlatlarının Devlet işlerinde yetiştirilmesine memur etmişler ve bunlara Şehzadenin mürebbiyesi olduklarından dolayı (Ata Bey) unvanını vermişlerdir.” Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhâl*, 50; C. Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, 437; L. Rasony, *Tarihte Türklük*, 165.

benim babam durumundasın” diyerek, ona babanın emîri anlamına gelen atabeg ünvanını verdi.⁴⁰¹ Bu ünvan ne zaman ve kim tarafından verilmiş olursa olsun Nizâmü’l-Mülk’ün “atabeg” olarak tayîn edilmesi onun nüfûz ve ehemmiyeti ile alâkalıdır.

Nüfûz ve ehemmiyetinden ötürü Nizâmü’l-Mülk’e verilen atabeglik ünvandan öte başka bir şey ifade etmiyordu. Onun gücü atabegliğinden kaynaklanmıyordu. Ayrıca onun almış olduğu atabeg ünvanı oğulları veya halefleri adına kurumlaşan bir atabeglik değildir. Ondan sonra atabeglik; hâdimü’l has, serheng ve hâcib gibi rütbelere geçerek emîrlik mevkiine yükselen memlûklara verildi. Atabegler askerî ricâlden seçilir oldu. Böylece Nizâmü’l-Mülk’ten sonra atabeglik kurumsallaştı ve devlet memûrluğuna dönüştü. Berkyaruk’un atabegi Gümüştekin bu usûlle atabeg oldu. Berkyaruk kumandanlarından Kutlug Tegin’i kardeşi Muhammed Tapar’a; Emîr Ayaz’ı veliahd tayîn ettiği oğlu Melikşah’a; Kumâc’ı da Sancar’a atabeg olarak atadı. Atabeglerin giderek itibarı arttı ve devlet idâresinde çok daha fazla nüfûz sahibi oldular. Taht mücadelelerinde de etkili olmaya başladılar.⁴⁰²

Selçuklular tahtın intikal sürecini bir kurala bağlamadığı için, bu süreç içerisindeki taht kavgalarından yararlanmak isteyen atabegler vasî olduğu şehzâdeyi tahta çıkarmak için üstün gayret gösterdiler. Buradaki amaç yaşı küçük olan şehzâdenin hükûmrânlık hakkından yararlanarak devletin yönetiminde etkili olmaktır. Atabegler şehzâdenin küçüklüğünden ötürü duruma hâkim olduklarından bütün nüfûz ve kuvveti kendilerinde bulurlardı. Gelecekteki gelişimi açısından atabeglerin gücü daha da arttı. Özellikle Sultan Sancar’ın ölümünden sonra atabeglerden pek çoğu vasî bulunduğu Selçuklu şehzâdelerinin yerine kendi adlarına faâliyetlerde bulunmaya başladılar.⁴⁰³

II. IRAK SELÇUKLULARI’NDA EMÎR ve ATABEGLER

Şube hanedân Irak Selçukluları’nın ilk dönemlerinde atabegler Horasan Selçukluları’ndaki gibi kendilerine sultan tarafından verilen hak ve salâhiyet

⁴⁰¹ İbnü’l Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, X, 83; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, 121; Müneccimbaşı, *Camîu’d Dîvel*, 48; A. Sevim, “İbnü’l Cevzî’nin el-Muntazam”, 23; F. Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 148; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 15, 16; M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk*, 70; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 153; Mevdûdi, *Selçuklular Tarihi*, 264; C. Alptekin, “Atabeg”, 38; Abdülkerim Özyayın, “Nizâmülmülk”, DİA, XXXIII (2007), 195; C. Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, 143.

⁴⁰² Bunderî, *Zubdatu’n-Nusra*, 91; M. Altay Köymen, “Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askeri Teşkilatı”, 24, 25; C. Alptekin, “Atabeg”, 38; Fuad Köprülü, “Ata”, *İA*, I (1969), 712; a.mlf., *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 148; Ann K. S. Lambton, “Atabetü’l Ketebe’ye Göre Sancar İmparatorluğu’nun Yönetimi”, çev. Nejat Kaymaz, *Belleten*, XXXVI\147 (1973), 371; Cihan Piyadeoğlu, “Büyük Selçuklu Devleti Emiri Atabeg Gümüştekin Cândâr”, *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, İstanbul 2008, 439.

⁴⁰³ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhâl*, 50; a.mlf., *Selçuklu Tarihi*, 141, 142; F. Köprülü, “Ata”, 714. C. Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, 437; C. Üçok, A. Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, 151.

çerçevesinde yetkilerini kullanmışlardır. Zamanla emîr ve atabegler, şehzâdeyle birlikte tayîn oldukları iktâ sahalarında şehzâdenin yaşının küçük olmasından istifade ederek güç elde etmiş ve nüfûz sahibi olmuşlardır. Atabeglik kurumunun da ileri gelen emîrlere sağladığı yükseliş imkânı adeta melik ile emîr arasındaki farkı belirgin olmaktan çıkarmıştır. Selçuklu melikinin annesiyle evlenecek kadar güçlenen atabeglere bir nevi hanedân üyesi gözüyle bakılmıştır. Bu kadar güçlenen atabeg taht müddeînin yanında saltanat mücadelelerine katılmıştır. Atabeglerin nüfûz elde etmesi kişisel iktidârlarını pekiştirme yoluna gitmelerine de neden olmuştur.⁴⁰⁴

A. Kuruluş Devri

1. Sultan Mahmud Dönemi

Emîrlere tahtın intikali sürecinde bî-l fiil rol almışlardır. Emîrlerin onayını alması gereken sultan gerekli desteği onlardan alamadığı vakit onlar, destekledikleri şehzâdenin tahta sahip olabilmesi için çok çaba sarfetmişlerdir. Onların destekleri şehzâdelerin daha da güçlenmesine ve merkezî otoritenin zayıflamasına neden olmuştur. Her hükümrân zamanında devlete hizmeti dokunan emîrlere olduğu gibi, menfî roller üstlenen emîrlere de mevcûd olmuştur.

Sultan Mahmud'un otuz bin askeri vardı. Büyük emîrlere ise şu kimselerdi: Emîr-hâcib, Emîr Ali b. Ömer, Emîr Mengüpars, Atabeg Guz-oğlu, Porsuk oğulları, Sungur el-Buhârî, Karaca es-Sâkî.⁴⁰⁵ Güçlü emîrlere varlığı Sultan Mahmud'un saltanatı süresince merkezî otoriteyi kurmada güçlük çekmesine neden oldu. Nitekim Sultan Mahmud tahta ilk çıktığı zaman Aksungur Porsukî, Hille emîri Dübeyş b. Sadaka ve Atabeg Cüyûş isyân ettiler.⁴⁰⁶

Sultan Muhammed Tapar (505\1111-1112), Musul hâkimi Emîr Mevdûd'u Melik Mesud'a atabeg tayîn ederek, oğlunun iktâ sâhasını Musul ve Azerbaycan olarak belirlemiştir.⁴⁰⁷ Emîr Mevdûd öldürüldükten sonra da Aksungur Porsukî'yi Melik Mesud'a atabeg tayîn etmiştir.⁴⁰⁸ Porsukî'nin 508-509\1115 yılında azledilmesiyle

⁴⁰⁴ C. Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman*, 446; C. Edmund, *Bosworth, İslam Devletleri Tarihi (Kronoloji ve Soykütüğü El Kitabı)*, çev. Erdoğan Merçil, Mehmet İpşirli, İstanbul 1980, 149; A. Lambton, "Atabetü'l Ketebe'ye Göre", 372; C. Üçok, A. Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, 151.

⁴⁰⁵ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 438.

⁴⁰⁶ M. Altay Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, 29; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 232; H. Kayhan, "İrak Selçukluları", 195.

⁴⁰⁷ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 68; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 446; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 350; Müneccimbaş, *Camîu'd Düvel*, 134; M. Altay Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, 28; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 234; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, 285; H. Kayhan, *İrak Selçukluları*, 72.

⁴⁰⁸ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 429; H. Kayhan, *İrak Selçukluları*, 72.

birlikte de Cüyûş Bey, Melik Mesud'a atabeg olmuştu. "Sultan Mahmud'un kardeşi Mesud daha küçüktü ve Sencer ona Emir Çavuş'u vezir tayin etmişti. Emir Çavuş Bey, Musul'da oturur ve Mesud'un işlerini görürdü. Sultan Sencer Suriye ve Diyarbakir askerini onun emrine vermişti. Memleketinin sınırı magrib (Batı) olduğu için Melik-i Magrib diye meşhurdu." ⁴⁰⁹

Sultan Mahmud zamanında Atabeg Cüyûş Bey bulunduğu durumu sâistimal ederek, Melik Mesud'un adına tahtı ele geçirmeye teşebbüs etti. Sultan Mahmud'un kardeşi Mesud ile yaptığı taht mücadelelerinin arka planında olan güç kardeşinin atabegi olan Ay-Aba Cüyûş Bey'dir. Çünkü henüz çok küçük yaşta olan Melik Mesud'un tahta çıkma emelleri kurması olanak dâhilinde değildir. Mesud'u bu düşüncelere sevk eden Cüyûş Bey, Mahmud yerine Mesud tahta geçerse kendi nüfûzunun artacağını ve ülkenin fiilî idâresini eline alacağını düşünüyordu. ⁴¹⁰ Bu emelle Aksungur Porsukî, Hille Emîri Dübeys b. Sadaka ile ittifâk kurarak Melik Mesud'u Sultan'ın üzerine yürümeye sevk etti (514\1120). ⁴¹¹ Cüyûş Bey başarısızlığa uğrayınca "Ben Sultan Mahmûd'un yanına gitmeğe karar verdim, fakat kendimi tehlikeye atıyorum" diyerek, sultanın yanına gitti. ⁴¹² Sultan Mahmud önce onu affetti; fakat daha sonra iktâsı Musul'u onun elinden alarak Aksungur Porsukî'ye verdi. ⁴¹³ Daha sonra bazı emîrlerin tahrikleriyle Emîr Cüyûş Bey öldürüldü. ⁴¹⁴ Cüyûş Bey'in merkezî otoriteyi sarsacak teşebbüsleri öldürülmesiyle nihâyete erdi.

Sultan Mahmud döneminde merkezî otoriteyi sarsacak teşebbüslerde bulunan bir diğer emîr, Atabeg Gündoğdu olmuştur. Sultan Muhammed Tapar Save, Ave ve Zencan bölgesini oğlu Tuğrul'a iktâ etmişti. Bu dönemde Melik Tuğrul'un adına faaliyetlerde bulunan Emîr Şirgir, Muhammed Tapar öldükten sonra da bu melik adına müsbet girişimlerde bulunmuş ve onun iktâ sâhasını genişletmiştir. Sultan Mahmud tahta

⁴⁰⁹ "Mes'ud, Emir Çavuş beğе teslim olmuştu; mumaileyh Mesud'un Musul'da Atabeg'i idi. Şam ve Diyarbakir askerleri bunun hizmetinde bulunurlardı ve memleketin vaziyetinden dolayı Mağrib Meliki olarak gururlanırdı." Bkz. el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 68; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 428; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 53, 54; H. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, 90.

⁴¹⁰ Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 53, 54; K. Gürün, *Türkler ve Türk Devletleri*, 315.

⁴¹¹ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 68; Onların "yanında Trablus hakimi olan veziri Fahrulmülk Ebû Ali b. Ammâr ile bu günkü Musul hükümdarlarının atası olan Kâsimüddeve Zengî b. Aksungur'da vardı. Zengî çok cesur bir kumandandı. Yanlarında ayrıca Sincar hakimiyle, Erbil hakimi Ebû'l-Heycâ ve el-Bezâvic hakimi Türkmen emîri Kîrbâvi (Kirmâvi) b. Horasan da vardı." Bkz. İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 428; Müneccimbaşı, *Camiu'd Düvel*, 137; M. Altay Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, 29; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 232; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, 285; M. Houtsma, "Mahmud", *IA*, VI (1988), 171.

⁴¹² İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 448; Müneccimbaşı, *Camiu'd Düvel*, 136.

⁴¹³ Müneccimbaşı, *Camiu'd Düvel*, 136; E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, 73.

⁴¹⁴ "O sultan Mahmud'a isyan etmiş ve daha sonra da sultanın hizmetine girmiştir. Sultan ondan razı olunca Azerbaycan'ı ona iktâ etti ve onu askerlerin başına kumandan tayin etti. Bunun üzerine bazı emirlerle Cüyûş Bey arasında bazı mücadeleler oldu. Sonunda sultanı onu öldürmesi için tahrik ettiler. Sultan'da onu ramazan ayında Tebriz kapısında öldürdü." Bkz. İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 477; Müneccimbaşı, *Camiu'd Düvel*, 138.

geçince Emîr Şirgir yerine Gündoğdu'yu Melik Tuğrul'a atabeg tayîn etmiştir.⁴¹⁵ Bundan sonra Melik Tuğrul'un kararlarında Atabeg Gündoğdu etkili olmuştur. Gündoğdu, Melik Tuğrul'un iktâ bölgesine gidince onu, sultana karşı isyâna teşvik etmiştir. Melik Tuğrul'un Sultan Mahmud'a karşı savaşmasında etkili olan yine o idi (513\ 1119). Atabeg Gündoğdu'nun bertaraf edilmesi de Cüyûş Bey gibi ölümüyle gerçekleşebilmişti (515\1121-1122). Atabeg Gündoğdu'nun ölümüyle Melik Tuğrul üzerindeki yönlendirmeleri kalkmıştır.⁴¹⁶

Melik Tuğrul'un atabegi Gündoğdu 515\1121 yılında vefat edince Emîr Aksungur, Tuğrul'un yanına giderek onu isyâna kışkırttı. Aksungur'un sözlerine inanan Melik Tuğrul onunla birlikte harekete geçerek, Erdebil'e vardı. Sultan Mahmud'un Çüyûş Bey'i onların üzerine göndermesiyle Melik Tuğrul ve Emîr Aksungur'un bekledikleri olmadı. Onlar, Emîr Şirgir'den yardım istemek zorunda kaldılar. Sultanın otoritesine rağmen girişilen bu teşebbüse Emîr Şirgir de davet üzerine katıldı. Emîr Şirgir yardım etse dahi onların tahtı ele geçirme teşebbüsü başarıya ulaşamadan sona erdi.⁴¹⁷

Emîr Aksungur, Gündoğdu, Şirgir ve Cüyûş Bey'in merkezî otoriteyi sarsan teşebbüsleri bir şekilde bertaraf edildi. Bu emîrlerin hâricinde Emîr Mengüpars da sultana karşı isyânkâr tutumundan ötürü öldürüldü.⁴¹⁸

İhanetlerinin bedelini ölümüyle ödeyen emîrlerin dışında hizmetleri karşılığında taltîf edilen emîrler de olmuştur. Sultan, İmâdeddîn Zengi'yi Basra valiliğine getirmiş (516\1122) ve Alp Arslan ile Ferruḡşah adlı iki oğluna onu atabeg tayîn etmişti. Bunun sebebi Cüyûş Bey, Sultan Mahmud'a karşı isyân ettiği (514\1120) zaman İmâdeddîn Zengi bu ittifâka katılmamıştı. Taltîf edilen bir diğer emîr de Aksungur el-Porsukî'dir. Sultan Mahmud Musul ve ona bağlı yerlerle el-Cezire, Sincar ve bunlara katılan diğer yerleri Emîr Aksungur el-Porsukî'ye iktâ etmişti ve iktâsına gitmesini emretmişti

⁴¹⁵ Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 120; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 434; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 234; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, 289.

⁴¹⁶ “Bu sırada büyük emîr Kündgudı, sultan kapısına geldi. Bu zat büyüklerden olup, akıl ve dirayet sahibi idi. Bunu, sultanın kardeşi Melik Tuğrul'a atabek tayin ettiler. Sonra sultana, bundan korunması lâzım olduğunu söylediler. Bunun üzerine Kündgudı, kendisine ve terbiyesinde olan Melik'e bir hal olmasın diye korktu, Melik'i alarak, geceleyin savuştu ve gizlenerek gitti. Bundan sonra bu ikisi, yani sultan Mahmud ile Kündgudı, bir arada toplanamadılar. En sonunda bu iş, kalplerin meşgul olmasına ve fitne ateşi tutuşmasına sebep oldu.” Bkz. Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 120; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 434; Müneccimbaşı, *Camîu'd Dîvel*, 133, 134, 137; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 234; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, 289.

⁴¹⁷ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 472; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 234; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, 290; H. Kayhan, *Irak Selçukluları*, 73.

⁴¹⁸ Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 121; Müneccimbaşı, *Camîu'd Dîvel*, 138.

(515\1121-1122). Bunda Aksungur'un sadık ve bütün savaşlarında sultanın yanında bulunan bir emîr olması etkili olmuştur.⁴¹⁹

Bir emîrin taltif edilmesi onun sultana bağlılığının artmasına vesile olabiliyordu. Fakat bu durum her zaman için geçerli değildi. Özellikle merkezî otoritenin zayıfladığı zamanlarda bağlılığının karşılığını almayı bekleyen emîr, bunun karşılığını alamayınca sultana hizmet etmekten imtina edebiliyor ve hatta ona karşı girişilen tertiplere katılabiliyordu.

2. Sultan Davud Dönemi

Tahtın intikali süreci içerisinde kimin tahta geçeceği sorunu Sultan Mahmud'un ölümünden sonra da devam etti. Liyâkatli olan şehzâdenin tahta geçeceği bu süreç içerisinde şehzadeye güç veren belirleyici unsur her zamanki gibi yine emirlerdi. Sultan Davud'un tahta çıkmasında (525\1131) Azerbaycan'da bulunan Davud'un atabegi Aksungur Ahmedîlî, Emîr Sadüddeve Yorunkuş, Karaca'nın oğlu İlermiş, es-Safiyü'l evhed Ebû'l-Kasım ile külliyetli asker ile kalabalık etkili oldu.⁴²⁰

Sultan Davud'un tahta çıkmasına vesile olan emîrler onun tahtını korumada yeterli gücü sağlayamadılar. Nitekim diğer şehzâdeleri de destekleyen güçlü emîrler vardı. Ayrıca, sultanı destekleyen emîrlerin ihanet etme ihtimali de her zaman için göz önünde bulundurulmalıydı. Sultan Davud, Melik Tuğrul ile taht mücadelesine girdiğinde bazı emîrlerin karşı tarafa geçmesi onun, muharebeyi kaybetmesine neden oldu (525-526\1131). Sultan Davud bu savaştan sonra ileri gelen emîrlerini de kaybetti. Emîrlerinden Karaca'nın oğlu İlermiş katledildi. Sadüddeve Yorunkuş yakalanarak, Hemedân'da vezirin yanına hapsedildi. Evher Behruz diye bilinen es-Safiyü'l Ebû'l-Kasım da ele geçirilerek, Çavlı Candar'ın yanına hapsedildi.⁴²¹ Sultan Davud'un kendisini destekleyen mevkiî sahibi emîrlerin vefatı, onun çok fazla güç kaybetmesine neden oldu.

Sultan Davud güç kaybederken Melik Tuğrul, Melik Mesud ve Melik Selçukşah güç arayışına girmişlerdi. Melik Tuğrul'u metbû hükümdâr Sancar destekliyordu. Melik Mesud ise Sultan Davud'un yerine geçmek amacıyla gerekli desteği İmâdeddîn Zengi'den talep etmişti. Durumları kendi lehlerine çevirebilmeyi bir fırsat olarak gören atabeglerden Zengi de bu talebi geri çevirmemiştir. Taht müddeîlerinden Melik

⁴¹⁹ İbnü'l Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, 157; Müneccimbaşî, *Camîu'd Düvel*, 137; M. Altay Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, 40; C. Alptekin, "Atabeg", 38; H. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, 90, 92, 93, 94.

⁴²⁰ Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 151.

⁴²¹ Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 151.

Selçukşah'ı da atabegi Karaca es-Saki desteklemiştir. Bu destekler onların cesaretlerinin artmasına ve kendilerini daha güçlü hissetmelerine vesile olmuştur.⁴²²

Zengi'nin Mesud'a yardım vaadinde bulunmasının bedelinin ne olduğu bilinmemektedir. Zengi'nin bu yardımla Irak Selçuklu hanedân içi münâsebetlerine karışması onun devlet adamlığına ve İslam âlemindeki itibarına uygun olmayan bir davranıştır. Melik Tuğrul'u Sultan Sancar desteklemeseydi Zengi'nin bu yardımı Melik Mesud'un Irak Selçuklu tahtına rakipsiz sahip olması anlamına geliyordu.⁴²³

3. Sultan Tuğrul Dönemi

Sultan Tuğrul tahta çıktıktan (526\1132) üç ay sonra melikler, ona karşı ittifâk kurmuşlardı. Tuğrul'un saltanatına karşı çıkan meliklerden Mesud ve Davud'un sultana karşı ittifâk oluşturmalarında atabeglerin etkisini göz ardı edemeyiz. Atabeglerden Aksungur Ahmedîlî bu hususta en mühim rolü oynayan kişiydi. Sultan Tuğrul'a karşı oluşturulan ittifakta yer alan halife de melikler üzerinde esas rol oynayanın Aksungur Ahmedîlî olduğunu bildiği için onu hilâtlemeden geri durmadı.

Saltanatı boyunca Sultan Tuğrul'u destekleyen kişi atabegi Karasungur olmuştur. Yapılan savaşlar atabeglerin nüfûz mücadelesi halini almıştı ki Dergezinî 527\1133 yılında Sultan Tuğrul'a karşı ittifâk oluşturulduğunda Karasungur'a şunları söylemişti: “Aksunkur'la mübareze et! Sen onunla mübareze hususunda yarış edecek adamsın. Karşı çık bizzat kendin harp et, yoksa kendim muharebede hazır olurum”⁴²⁴ Hâcip Tatar ile Çavlı Candar da Karasungur'a “sultana, itaat etmek, lâzımdır, korkaklık gösterme, pehlivanlar yeri işte burasıdır”⁴²⁵ dedikleri için Karasungur daha fazla hiddetlenerek kendilerine karşı ittifâk kurmuş olan Aksungur Ahmedîlî'ye karşı savaşa girmiştir. Karasungur, daha fazla askeri olan karşı tarafa mukavemet edememiştir. O yüzden Aksungur, Tuğrul'un tahtını elinden almak için 527\1133 yılında yaptıkları savaşı kazanmıştı.⁴²⁶ Bu başarının başka bir sebebi de Sultan Tuğrul'un ordusunda bulunan askerlerin ve güçlü emîrlerin karşı safa geçmiş olmalarıdır. Emîrlerin ve askerlerin saf değiştirmesi her zaman için taht mücadelesinin kaderini belirlemede en büyük rolü oynamıştır.

⁴²² İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 528, 532; Müneccimbaş, *Camîu'd Düvel*, 145; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 242, 243; E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, 73; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, 302; H. Kayhan, *Irak Selçukluları*, 121, 122.

⁴²³ M. Altay Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, 179, 180.

⁴²⁴ Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 154.

⁴²⁵ Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 155.

⁴²⁶ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 72; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 540; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 58; M. Altay Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, 210; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 245.

Azerbaycan'da bulunan Atabeg Aksungur Ahmedîlî'nin Melik Mesud üzerindeki esas rolü savaş meydanında şecâatleriyle ünlü kumandanlık vazifesinden ziyade Melik Mesud'a para yardımı ve erzak temininde bulunmasıdır. Aksungur Ahmedîlî'nin bu yardımları Batınîler tarafından öldürülmesiyle son buldu (527\1133).⁴²⁷

Melik Mesud atabeginin ölümüyle zayıf düştüğünden Sultan Tuğrul ordularını onun üzerine göndermişti (528\1134).⁴²⁸ Mesud'un itâatinde olan emîrlerden Aynüddeve Hârezmşah, Muhammed bin Şahmelik, Haydar bin Şirgîr ve Sadüddeve Yorunkuş, Sultan Tuğrul'un safına geçerek savaşın kaderini onun lehine çevirmişlerdi (528\1134). Melik Mesud kendi itâatindeki emîrlерinin ihanet ederek, vaziyeti zor duruma sokmalarından ötürü kazanabileceği zaferi kaybetmişti.⁴²⁹ Sultan Tuğrul kardeşiyle yaptığı savaştan çok kısa bir süre sonra vefat etmiştir.

Sultan Tuğrul'un hastalanarak erken ölümü (529\1134) sebebiyle saltanatı çok kısa sürdüğünden, emîrlер üzerinde daha fazla etkili olamamışlardı.⁴³⁰ Sultan Tuğrul kısacık saltanatı döneminde bile emîrlерin nüfûzu altına girmiştir. Onun kendi saltanatı döneminde münferit olarak yaptığı tek iş Fars'a Mengüpars'ı tayîn ederek, yanına oğlu Alp Arslan'ı vermesi olmuştur.⁴³¹

B. Fetret Devri

1. Sultan Mesud Dönemi

Sultan Mesud dönemi emîrlерin isyânları dolayısıyla çok çalkantılı geçmiştir. Onun tahta geçmesine karşı oluşan tepki ve itirazların ilki şehzâdelerden, halifeden,

⁴²⁷ Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 158; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 73; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 540, 541; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 59; Müneccimbaşı, *Camiu'd Düvel*, 148; M. Altay Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, 213.

⁴²⁸ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 537, 540, 541; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, I, 201; Anonim, *Selçukname*, 17-18; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 56-60; Müneccimbaşı, *Camiu'd Düvel*, 148, 149; M. Altay Köymen, "İrak Selçukluları Devleti", 417; a.mlf., *Selçuklu Devri Türk*, 199, 200; a.mlf., *İkinci İmparatorluk Devri*, 208; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 244-247; E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, 73, 74; a.mlf., "Büyük Selçuklu İmparatorluğu", 151; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, 304-307; M. Demir, *Büyük Selçuklular Tarihi*, 143; K. Gürün, *Türkler ve Türk Devletleri*, 327; H. Pehlivanlı, *Selçuklular ve Selçuklu Müesseseleri*, 29; H. Kayhan, *Irak Selçukluları*, 133-137.

⁴²⁹ "Tuğrul, Taberistan'dan kalkarak, Hemedan'a dönüş etti. Aynüddeve Harzemşah, Muhammed bin Şahmülk, Haydar bin Şirgîr, Sadüddeve Yerenkuş gibi, kendilerine ahalinin itaati olan büyük emirlerden bir cemaat, Tuğrul'a iltihak ettiler. faris'dan, Atabey Mengübars nezdinden Büzabe'de iki bin suvari ile Tuğrul'a geldi. Bu suretle, Tuğrul'un şevketi şiddetlendi ve silâhi keskinleşti." Bkz. Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 158; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 23; Sultan Tuğrul'a tâbi olan beyler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 59, 60; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 246; E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, 74.

⁴³⁰ Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 160; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 28; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 384; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, 60; Mehmed Altay Köymen, "Tuğrul I", İA, XII\2 (1988), 18; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 246; E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, 74.

⁴³¹ M. Altay Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, 204; a.mlf., "Tuğrul I", 16.

pâyitahttan değil askerî ricâlden gelmiştir.⁴³² Emîrlerin yanında hanedân üyelerinden birilerinin bulunması isyân etme hakkını kendilerinde bulmalarına neden olmuştur.

Sultan tahta geçer geçmez Yorunkuş⁴³³ Bazdar, Kızıl Âhur, Sungur b. Humârtekin, Toğanyürek, Çavlı, Haydar b. Şîrgîr ve Porsukoğlu Porsuk gibi emîrlere kendisine cephe alıp, Dübeyş ile birlikte hareket ederek Halife el-Müsterşid adına hizmette bulundular (529\1135).⁴³⁴ Melik ve emîrlerin güç toplayarak edindikleri isyânkâr tutumları merkezî otoritenin zayıflamasıyla sonuçlanıyordu. Emîrlere isyân hareketi sonucunda kendi veya destekledikleri kişi adına şayet bir başarı elde edememişlerse sultandan amân isterlerdi. Onların aflarını talep ettikleri zaman affedilmeleri bir teşebbüse daha kalkışmalarına ve ne de olsa affedilecekleri beklentisine girmelerine neden olabiliyordu. Nitekim aradan bir sene geçmemişti ki Atabeg İmâdeddîn Zengi, Yorunkuş Bazdar, Dübeyş, Porsukoğlu Porsuk ve Aksungur Ahmedîlî gibi emîrlerin Halife Raşid Billâh ile Melik Davud'un hizmetinde hareket ettiklerini görüyoruz (530\1135).⁴³⁵

Sultan Mesud tahta geçtiğinde onun sultanlığını tanımak istemeyen bir diğer emîr ise, Mengüpars b. Börîpars olmuştur. Melik Alp Arslan'ın atabegliği görevini üstlenmesi ona daha fazla güç katmıştı. Ayrıca Sultan Sancar'ın merkezî otoritesinin zayıflaması da şube hanedân Irak Selçukluları'nın iç işlerinin aksamasına neden olmuştu. Nitekim bu durumdan faydalanmak isteyen Mengüpars isyân etmişti (532\1137). İki tarafın Gürşenbe mevkiinde karşılaşması sultanın zaferi ile neticelenmişti (532\1138). Sonunda Emîr Mengüpars öldürülmüştür. Mengüpars'ın öldürülmesiyle bu fitne son bulmamış; bu sefer sultan onun destekçileri ile uğraşmak durumunda kalmıştır.⁴³⁶

⁴³² M. Altay Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, 249.

⁴³³ Yorum beyaz anlamına gelmektedir. Yorunkuş adlı emîrin adının anlamı beyaz kuştur. Bkz. O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 213.

⁴³⁴ Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 162, 163; Güçlü emîrlerin isyânı hakkında bkz. el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 74; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 32, 33; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 60-61; Müneccimbaşı, *Camîu'd Düvel*, 153; M. Altay Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, 247-248, 256, 260; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 248, 249; E. Merçil, "Sultan Sencer'in Doğu Hayranlığı", 44, 45; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, 309-310.

⁴³⁵ Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 166; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 75; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 42; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 62, 63; Müneccimbaşı, *Camîu'd Düvel*, 157; İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 30; Faruk Sümer, "Mes'ûd", İA, VIII (1979), 137; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 250; E. Merçil, "Sultan Sencer'in Doğu Hayranlığı", 45; a.m.f., *Müslüman Türk Devletleri*, 75; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, 313; H. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, 98.

⁴³⁶ Mengüpars'ın yanında Bazdar Yorunkuş, "Çavlı Candar ve Zencan sahibi Sunkur bulunuyordu. Bunlar büyüklerden olup memleketin bazuları ve direkleri, memleket meskeninin malikleri ve sakinleri idiler." Ayrıntılı bilgi için bkz. Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 169; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 76, 77; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 62, 63; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 64-65; Müneccimbaşı, *Camîu'd Düvel*, 160, 161; F. Sümer, "Mes'ûd",

Sultan Mesud'un saltanatının sonlarına doğru tümüyle emîrlerin tahakkümü altına girdiğini görüyoruz. Bu bağlamda devlete karşı menfî rol üstlenen en büyük emîr, Atabeg İmâdeddîn Zengi olmuştu (538\1143-1144). Ünlü atabeg önce el-Cezîre ve Diyarbekir bölgelerindeki yöneticilerin sultana karşı isyân etmesinde rol oynamış. Daha sonra Halife Raşid'i sultana karşı desteklemiştir. Zengi nüfûzunu hem halifeye hem de Selçuklu şehzâdelerine kabul ettirmiştir. Bunun dışında Zengi'nin Haçlılar'a karşı pek çok zafer kazanarak sultana büyük hizmetlerde bulunduğunu da görüyoruz.⁴³⁷

Diğer yandan güçlenen Fars hâkimi Bozaba sultanı alaşağı etmek amacıyla Rey valisi Abbas ve Abdurrahman b. Toganyürek ile birleşerek sultana baskı yapmıştır. Emîr Bozaba yanında bulunan şehzâde Muhammed ve Melikşah'a; Emir Abbas da yanında bulunan Süleymanşah'a güvenerek isyâna teşebbüs etse de (540\1145-1146)⁴³⁸ onların, sultanı tahttan indirme planları geçkeleşmemiştir. Yine de sultanın otoritesini en çok yıpratın bu tarz teşebbüsler olmuştur. O yüzden Sultan Mesud kendisine karşı ittifâk kuran Emîr Toganyürek, Emîr Abbas ve Emîr Bozaba'yı aynı yıl içerisinde (541\1147) öldürtmüştü.⁴³⁹

Sultan Mesud'u en çok meşgul eden mesele olan emîrlerin isyân hareketi onun saltanatının son deminde dahi nihâyet bulmamıştır. Güçlü emîrleri bertaraf eden Sultan Mesud'a karşı yeni bir emîr ittifâkı oluşturulmuştu (543\1148). Çünkü emîrler kendi âkıbetlerinin öldürülen emîrlerinki gibi olacağından korkup birbirlerine tutunmayı yeğlemişlerdir. Bu ittifâk içerisinde Emîr Şemse'd-dîn İlideniz, Emîr Kayser, Alpkuş Günhar, Hacib Tatar, Toruntay, Ali b. Dübeys bulunmuştur.⁴⁴⁰ Onlar yanlarına Melik Muhammed'i alarak isyânı güçlü bir nedene bağlamışlardır. Alaşağı etmeyi planladıkları sultanın yerine töre gereği Selçuklu hanedân üyesinin geçmesi zorunluluğuna dayanarak, tahta Melik Muhammed'i geçirmeyi düşünmüşlerdir. Bu emîrler de diğerleri gibi amaçlarına ulaşamamışlar, beyhude yere sultanı

İA, 138; E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, 76; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 252-253; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, 321.

⁴³⁷ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 55, 90; Müneccimbaşı, *Camiu'd Düvel*, 166; F. Sümer, "Mes'ûd", 139; E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, 76; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, 325.

⁴³⁸ Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 181; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 79; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 99; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 66, 67; Müneccimbaşı, *Camiu'd Düvel*, 164; İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 31; E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, 77; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 257, 258; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, 331.

⁴³⁹ Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 196, 200; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 83; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 108, 109; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 71, 72, 73; Müneccimbaşı, *Camiu'd Düvel*, 166; F. Sümer, "Mes'ûd", 411; E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, 77; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, 333-334.

⁴⁴⁰ Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 202; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 122, 123; Müneccimbaşı, *Camiu'd Düvel*, 172, 173; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 259, 260; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, 334.

uğraştırmışlardır. Onlar merkezî otoritenin hızla zayıflamasına ve devletin çöküş sürecine girmesine yol açmışlardır.

2. Sultan Melikşah Dönemi

Sultan Melikşah'ın tahta çıkışında (547\1152) arkasında Emîr Hasbeg gibi ünlü bir komutan ve atabegin bulunması etkili olmuştur. Melikşah sultanlığı hakkıyla yerine getirebilecek güce sahip olmayan birisiydi. O yüzden Emîr Hasbeg devletin idâresini tamamıyla kendi eline almıştır.⁴⁴¹ Bundarî durumu şöyle açıklamaktadır: “İbni Belengerî, talii yardım ettiği için âdeti üzere emrünehi, hal ve akt, kasr ve med kabul ve red, mal toplamağa meyletmek, kazalardan vergi toplamak, servet sahiplerini fukara sırasına indirmek hususlarında yalnız başına hareket ediyordu.”⁴⁴² Bu durum devlet idâre mekanizmasını en temelinden sarsacak bir uygulamanın devamını sağlamıştır. Nitekim bundan sonra özellikle de metbû hükümdâr Sultan Sancar'ın vefatıyla fiilî idâreyi elinde tutan güç, sultan değil emîrler olmuştur. Sultanlar tabîr-i câiz ise emîrlerin elinde kukla padişahlar haline gelmişlerdir.

Melikşah “cığılıtlı raksa dalmak saz ve çalgı ile uğraşarak haysiyetini ayak altına almak ile meşgul”⁴⁴³ olmuştur. O yüzden emîrlerin Melikşah'a olan güveni tamamen sarsılmıştır. Nitekim emîrlerin tahakkümünün arttığı bu dönemde Emîr Hasbeg, diğer emîrlerden bîat alarak Melikşah'ı tahta çıkarmayı başardığı gibi onu alaşağı etmeyi de başarmıştı (548\1153). Gerekçesi şu olmuştur: “Bu Sultan felâh bulmaz, padişahlığa salih değildir, gafil ve gururludur, iş bilmez hamrile meşgul olup devlet işine bakmaya vakti yoktur. A'la yerine ednayı kabul etmiştir.”⁴⁴⁴

Melikşah'ın üç ay gibi çok kısa süreyle tahtta kalması emîrlerin diledikleri vakit verdikleri bîatı geri çekebileceklerini göstermiştir. Emîrlerin kendileri üzerinde otorite kuran ve nüfuzu bir hayli artan Emîr Hasbeg'e her türlü destek vermeleri de ayrıca düşündürücüdür.

3. Sultan Muhammed Dönemi

Hasbeg Belengerî, Melikşah'ı tahttan indirdikten sonra Huzistan'da bulunan hanedân üyesi Muhammed'i tahta çıkarmak istemiştir. O yüzden Belengerî; Cemaleddin

⁴⁴¹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 142.

⁴⁴² Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 207.

⁴⁴³ Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 207; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, İstanbul 2010, 222.

⁴⁴⁴ Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 207, 208; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 143; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, II, 244, 245; Münecimbaşı, *Camiu'd Düvel*, 176.

İlkafşut b. Kaymaz el-Haramî, Emîr Müşeyyidü'd-dîn b. Şahmelik ve Kemal Ebû Şucâ ez-Zencanî'yi Huzistan'a göndermiştir. Melik Muhammed'in yanına giden elçiler güya Emîr Hasbeg'e dokunmayacağına dâir ondan söz alacaklardı. Fakat onlar tam tersine Melik Muhammed'i Emîr Hasbeg'i öldürtmesi yönünde kışkırtmışlardı. Nitekim Melik Muhammed Hemedan'da tahta çıkınca (548\1153) Melikşah'ın tahttan indirilmesinden sorumlu Emîr Hasbeg ve Emîr Candar'ın boynunu vurdurmuştu. Böylece Sultan Muhammed nüfûzlu emîrlerin tahakkümünden kurtulmak amacıyla kesin çözüm yoluna gitmiştir. Emîr Hasbeg ölümünden önce Melik Muhammed üzerinde nüfûz sahibi olacağından o kadar emindi ki Melik Muhammed Hemedân'a geldiğinde ona hükümdârlık hakkında ders vermeye çalışmıştır.⁴⁴⁵

Kendilerinden bâat alınması gereken emîrler tahtın intikali sürecinde etkin rol oynadıkları gibi tahtın intikalinden sonra da önemli roller oynamışlardır. Bu dönemde de şehzâdelerin en büyük destekçisinin emîrler olduğunu görüyoruz. Nitekim taht müddeî Süleymanşah'ın en büyük destekçisi Muzaffere'd-dîn Alp Argun, Merâğa hâkimi Nusrettin Arslanapa Hasbeg, Alpkuş Günhar, Fahreddin Zengi, Harezmşah Yinaltekin ve Yusuf gibi emîrler olmuştur (548\1153-1154).⁴⁴⁶

Atabeg İldeniz Nahcivan'da ikamet ediyordu ve Sultan Muhammed tahta çıktığında ona: "Ben senin kölenim ve bütün emirlerine mutiim, nehy ettiğin şeylerden içtinap ederim. Eğer Sultan orada hizmeti arzu ederse hizmete hazırım, kalkar gelirim. Eğer düşmana karşı gitmekliğimi isterse giderim ve etrafıma Türkmenler'den istediğim kadar bir cemi gafır toplayabilirim"⁴⁴⁷ dese de Sultan Muhammed'e karşı oluşturulan ittifâka o da katıldı.⁴⁴⁸ Emîrlerin hangi hanedân üyesinin hesabına çalışacağını önceden kestirmek güçtü. Çünkü saf değiştirmeleri alışlagelen bir durumdu.

Atabeg İldeniz ile Nusrettin Arslanapa b. Aksungur el-Ahmedîli, Sultan Muhammed ile Melik Süleymanşah arasında vuku bulan savaşta Melik Süleymanşah'ı destekledikleri için pişman olan emîrlerdendi. O yüzden affedildiler.⁴⁴⁹ Sultanın

⁴⁴⁵ Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 209; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 89-90; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 143, 144; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, II, 249, 250; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 82, 83; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, 227, 228, 229; Münecimbaşı, *Camiu'd Düvel*, 177, 178; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 263; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, 339; M.Houtsma, "Muhammed", *IA*, VIII (1979), 481.

⁴⁴⁶ Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 211; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, II, 252; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 263; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, 340, 341.

⁴⁴⁷ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 90; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 84.

⁴⁴⁸ Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 211; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 99; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 97.

⁴⁴⁹ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 100; İlideniz Sultan Muhammed'e mektup gönderip: "Ben senin babalarının kulu ve o hânedânının kölesiyim. Ancak bu küstahlığa sebep şu idi; senin muzaffer bayraklarından önce, amcan Süleymânşâh bana geldi. Benden yardım istedi. Ben de onu zor durumda bırakıp, kaçmaktan atandım. Sonra halk, Sultân Mes'ud'un kardeşi Süleymânşâh'ın durumu böyle berbat oldu. Şemse'd-Dîn, Sultan Mes'ud'un kuluydu, onun

buyruğu altındaki emîrlerin ihanet girişimlerinin affedilmesi her zaman için merkezi otoriteyi sarsan bir uygulamaydı. Çünkü fırsat buldukları vakitte emîrlerin isyân etmesi kaçınılmazdı. Nitekim Atabeg İldeniz 551\1156 yılında tekrar Süleymanşah ile işbirliği halindeydi. Atabeg İldeniz ikinci ihaneti sonrasında dahi affedildi. İsyân teşebbüsleri ve neticesindeki af devam etti.⁴⁵⁰

Sultan Muhammed Bağdad kuşatmasındayken (552\1157) Atabeg İldeniz tekrar isyân etmişti. Melikşah b. Mahmud ile birlikte Hemedân'a yürümüştür. Bu teşebbüs Sultan Muhammed'in Bağdad'dan ayrılmasına ve kuşatmanın yarım kalarak başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur. Sultan Muhammed bu defa önceden yapması gerektiği şeyi yapmak, Atabeg İldeniz'i ortadan kaldırmak için bir girişimde bulunmak istese de vereme yakalanıp vefat ettiği için buna muktedir olamamıştı.⁴⁵¹

Görüldüğü üzere, Azerbaycan Atabegleri şube hanedân Irak Selçukluları üzerinde Sultan Muhammed zamanında rol oynamaya başlamış ve onların etkisi devletin yıkılışına kadar devam etmiştir.

C. Çöküş Devri

1. Sultan Süleymanşah Dönemi

Sultan Muhammed'in ölümü (Zilhicce 554\ Ocak 1160)⁴⁵² üzerine Türk devlet anlayışına göre, kimin tahta çıkacağı problemi tekrâr gündeme gelmişti. Emîrlerin teşvikleriyle Melik Melikşah ve Melik Süleyman, Sultan Muhammed'in vefatından evvel onun tahtını ele geçirmek için çok fazla çaba sarfetmişler; fakat muvaffakiyet elde edememişlerdir. Sultan Muhammed'in vefatıyla tahta geçiş için kendilerine daha büyük bir fırsat doğmuştur. Fakat iki şehzâde de içlerinden sadece birinin "kut"a erişebileceği gerçeğini göz ardı edememişlerdir. Tahta geçiş sürecinde liyâkat esâsını temel alan Türk devlet anlayışına göre, istisnâlar dışında hep güçlü olan kazanmıştır. O yüzden

iyiliği ile yetişmiş ve onun yanında büyümüşdü. Kölelik hakkına saygı gösterip, ona yardım etmedi derler. Şimdi yaptığım işden tamamen utandım, içim pişmanlık ile doldu. Şimdi, Sultân'a tâbi olmakdan ve emrine itâatten başka nesnem olmadığı bilinsin. Eğer sultan günâhımı affederse, lutf ve iyilik yoluna giderse, düşmanlığımı gördü, dostluğumu da görsün. Bu kulu yolunda baş ve can versin." demiştir. "Sultan Muhammed affedici ve sevicisi idi, özrünü kabul ve affetti." Bkz. Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 98, 99; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 267; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, 344, 345.

⁴⁵⁰ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 178; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 269; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, 347.

⁴⁵¹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 183; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, II, 257; Müneccimbaşî, *Camiu'd Düvel*, 181; M. Altay Köymen, "Irak Selçukluları Devleti", 419; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 269-270; E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, 78; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, 348.

⁴⁵² Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 257; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 100; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 208; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 437; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 99; Müneccimbaşî, *Camiu'd Düvel*, 181.

şehzâdelerin tahta geçmek için emîrlerin desteğini arkalarına almak gibi bir mecbûriyetleri var olmuştur.

“Sultan Muhammed öldükten sonra ümera ihtilâf ettiler. Evvelâ Rey sahibi emir İnaç’ı çağtırmaya karar verdiler. Gizli olan şeyi bu kararlarile meydana vurdular. Sonra re’yelerinde taaruz ve arzularında tenakuz vuku’a geldi. Bunlardan bazıları müteveffanın kardeşi Melikşaha meyletti bir kısmı ise, annesinin kocası olan İldeniz’in nüfuz ve itibarından dolayı melik Arslana adam göndermeyi münasip gördü, diğer bir kısmı da müteveffanın amcası Süleyman’ı padişah nasbetmeyi arzetti. O esnada askeri en çok ve cemaati en kalabalık ve kılıcı en keskin olan emîr İnac, Süleyman’a meyletti: bu şerden daha uzak eza ve cefadan daha çekingendir.”⁴⁵³ En büyük desteği almayı başaran Melik Süleyman, Sultan Sancar vefat ettiği için tâbîlik-metbûluk ilişkisi kendiliğinden son bulan ve bir anlamda Horasan Selçukluları’nın devamı mahiyetinde bulunan Irak Selçuklu hanedânına sultan oldu (555\1160).⁴⁵⁴

Süleymanşah’ı tahta çıkış sürecinde destekleyen emîrler olduğu gibi kendisini desteklemeyen emîrler de vardı. Bu yüzden Süleymanşah tahta çıktıktan sonra emîrlerin engelleriyle karşılaştı. Tahta geçiş sürecinde Emîr Şumla’nın kıskırtmalarıyla sultan olmayı arzulayan Melikşah bu hakkını gayr-i ihtiyârî Süleymanşah’a terk etmek durumunda kaldı. O biraz hazırlık ve emîrler ile kuvvetlenince tekrâr hükümdârlık için mücâdele etmeye karar verdi. Bu amaçla İsfahan’a geldi; fakat bir ay geçmeden vefatı (555\1160) onun bütün planlarını bozdu.⁴⁵⁵ Böylece Süleymanşah’ın tahtının önündeki bu engel kendiliğinden kalkmış oldu. Öte yandan Süleymanşah’ın tahtının önünde engel teşkil edebilecek diğer bir unsur, Şemse’-d-dîn İldeniz’in desteklediği Şehzâde Arslanşah’dır. O yüzden Süleymanşah’ın veziri Şihabü’-d-dîn Mahmud, Şemse’-d-dîn İldeniz’in tahta yönelik olası bir girişimini engellemek amacıyla tedbîri elden bırakmadı. Onun yanında bulunan şehzâdeyi Süleymanşah’ın velîahdi tayîn etti.⁴⁵⁶

Süleymanşah kendisini destekleyen Emîr Sungur’un gayretleriyle şehzâdelerin akıl hocalarını bertaraf edebildi. Ancak Süleymanşah’ın emîr ve askerlere iltifâtı yoktu ve hükümdârlık işlerinde pek fazla kusuru bulunuyordu. Bu yüzden İldeniz’in

⁴⁵³ Bunderî, *Zubdatu’n-Nusra*, 257.

⁴⁵⁴ Ravendî, *Râhatü’s-Sudûr*, II, 263; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 100; Müneccimbaşı, *Camiu’d-Düvel*, 185.

⁴⁵⁵ Bunderî, *Zubdatu’n-Nusra*, 262, 263; İbnü’l Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, XI, 217; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve’n-Nihaye*, XII, 440.

⁴⁵⁶ Vezir: “Bu zat, büyükler arasında, Atabey Şemsüddin İldeniz’den büyük kimse bulunmadığını ve bunun yanında Arslan bin Tuğrul’un bulunduğunu, İldeniz, bununla Süleyman’ı tahttan koğmak için yürümesi ihtimal dahilinde olduğunu görünce, Erraniye vilâyeti hakkında Arslan’a menşur gönderdi. Bu suretle, orda karma karışık olan işi, nizama koydu ve dağınık işi topladı. Melik Arslan’ı, Süleyman’a veliahd tayin etti. Böylece yapmakla, çetin iş baş eğdi ve kolaylaştı.” Bkz. Bunderî, *Zubdatu’n-Nusra*, 258; Ravendî, *Râhatü’s-Sudûr*, II, 264.

teşvikleriyle Melik Arslanşah, Süleymanşah'ın elinden tahtı almak amacıyla Hemedân'a doğru yola çıktı. Bu haberi duyan emîrlar de İldeniz ve Melik Arslanşah'ın bu teşebbüsünü desteklediler. Hatta Süleymanşah'ın devlet idâresinden rahatsız olan emîrlardan Gürdbazu, onu önce tutuklayıp sonra yayının kirişi ile boğarak öldürdü (13 Rebiyülevvel 556\ 12 Mart 1161).⁴⁵⁷

Süleymanşah'ın öldürülmesi Türk devlet geleneğine ters bir durumu ortaya çıkardı. Sultanın emriyle hanedân üyelerinin katli sık görülen bir uygulamaydı. Fakat bir emîr tarafından sultanın katledilmesi olanak dâhilinde değildi. Buradan anlaşılıyor ki, emîrlar haddinden fazla nüfûz edindiler. Özellikle de Sultan Sancar'ın vefatıyla emîrlar şube hanedân Irak Selçuklu sultanlarını kullanarak, kendi hâkimiyet sâhalarını kurmaya ve güçlenmeye çalıştılar.

2. Sultan Arslanşah Dönemi

Süleymanşah'ın tutuklanmasıyla Arslanşah, emîrların tercihi ile hükümdâr olarak başa geçti (556\1161). Bu tercihte özellikle olarak Gürdbazu'nun desteklediği Arslanşah'ın atabegi İldeniz etkili oldu. Çünkü İldeniz, Arslanşah'ın üvey babasıydı ve "Atabeg-i Âzam" olarak Arslanşah'dan sorumluydu.⁴⁵⁸ Arslanşah tahta geçtikten sonra İldeniz'in devlet idâresindeki etkisi atabegliğin çok ötesindedir. İldeniz'den itibaren sözde Arslanşah adına ele aldıkları yönetim yetkisini fiilî olarak kullanan atabegler diğer emîr ve atabeglerden farklı olarak resmen devlete hâkim oldular. II. Tuğrul'un ölümünden sonra da artık tamamen kendi adlarına hüküm sürmeye başladılar. Zengiler, Salgurlular ve İldenizliler söz konusu olduğunda en özel örnek, atabeglerin rollerine dair, sonuncusudur. Bir anlamda Dimaşk Atabegliği'nde de benzer bir durum vardır. Toğtegin, Dukak ve oğullarının ölümünden sonra hâkimîyeti, Selçuklu sultanına bağlı olmak şartıyla kendi ele geçirdi.

⁴⁵⁷ "Emîr Şerefeddin Gürd-bazû Sultan Süleymanşah'a hürmetlerini arzetmek için gidiyormuş gibi atına binerek yola çıkarak huzuruna dahil oldu. Mumaileyhi yakalayıp sıkı sıkı bağladıktan sonra boynuna bir yay kirişi takarak boğdu. Sabahleyin Süleymanşah'ı ölü olarak buldular." Bkz. el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 102; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 211; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, II, 264, 265, 266; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 442; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 100, 101; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, 244; "Süleymanşah, öfkeli ve çabuk hiddetlenen birisi idi. Çok içki içerdi. Hatta Ramazan ayının gündüzünde bile içki içti. Maskaraları yanına toplar ve emîrlere iltifat etmezdi. Bu yüzden de emîrlar işini ihmal ettiler. Artık kapısına bile gelmiyorlardı. Bütün devlet işleri Şerefeddin Gürdbazu el-Hâdim'in elinde toplanmıştı." Bkz. Münecceimbaşı, *Camîu'd Düvel*, 187.

⁴⁵⁸ Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 264, 267; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 102; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 220, 221; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, II, 272, 273, 309; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 442; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 102; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, 247; Münecceimbaşı, *Camîu'd Düvel*, 189; Faruk Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", *DİA*, III (1991), 405; Gülay Ögün Bezer, "İldeniz", *DİA*, XXII (2000), 81; Mirza Bala, "İl-Deniz", *İA*, V/2 (1988), 962.

Devletin yönetimini kendi denetimi altına alan İldeniz ilk önce diğer şehzâdeleri destekleyen atabegleri bertaraf etmeyi kendi güvenliği ve devamlılığı açısından uygun bulmuştur. Bu düşünce üzerine Melik Muhammed'i destekleyen Arslanapa'yı itâat altına almak için oğlu Pehlivan'ı onun üzerine savaş maksatlı göndermiştir. Fakat bu teşebbüsünden sonuç alamamıştı (556\1161). İlk teşebbüsünde başarısız olan İldeniz'in Irak Selçuklu hanedânını kontrol altına alma çabası diğer emîrlerin de tepkisini çekmeye başlamıştır. İldeniz'in baskısından kurtulmak amacıyla Rey hâkimi Hüsamed-dîn İnanç, İsfahan valisi İzzeddin Satmaz ve Kazvin valisi Alp Argun gibi bazı emîrler aralarında ittifâk kurmuşlardır. Emîrler, İldeniz'den kurtulabilmenin en meşrû yolunun şehzâde Muhammed'in yanında bulunan Salgurlu Atabegi Sungur bin Mevdûd ile anlaşmak olduğunu bildiklerinden onu da kendi taraflarına çekmişlerdir. Eğer ki umdukları gibi Arslanşah alaşağı olursa İldeniz'den kurtulmuş olacaktı. İki ordunun Hemedân'da karşılaşması sonucunda emîrlerin umdukları şey olmamıştı (556\1161).⁴⁵⁹

Sözde melik adına devlet yönetimini üstlenen atabeglerin, atabeglik müessesesi adı altında Irak Selçuklu hanedânına hâkim olma çabaları Arslanşah devrinde çok belirgin olarak ortaya çıkmıştır. Görüldüğü üzere Muhammed devrinden itibaren etkili rol oynamaya başlayan Azerbaycan Atabegleri'nin idâre üzerinde en fazla etkin olduğu dönem Arslanşah zamanı olmuştur. İldeniz-Sungur mücadelesinde olduğu gibi diğer atabegler de Irak Selçukluları üzerinde kendi otoritesini kurmak istemişlerdir. Bu uğurda mücadele veren bir diğer atabeg de Zengi olmuştur. Kezâ Zengi de yanında bulunan Mahmud b. Melikşah adına hutbe okutarak, Irak Selçukluları üzerinde söz sahibi olmak istemiştir. Bu uğurda İnanç gibi güçlü emîrlerle ittifâk kursa dahi başarısız olmuştur. Pişman olan Zengi itâat amaçlı Arslanşah'ın ve İldeniz'in huzuruna gitmişti (561\1165). Sultan tarafından Zengi'ye amân verilmekle birlikte önceden hâkim olduğu Fars bölgesi de tekrar kendisine verilmiştir. Böylece Salgurlu hanedânı ilk kez resmen Irak Selçuklu'ya tâbi olmuştur.⁴⁶⁰

⁴⁵⁹ Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 265; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 102-103; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, II, 273; "Arslan-şâh hükümdârlığı elde ederken, Emir Şemse'd-Din İldeniz'e atabeylik bildirilmişti. Bu hâl üzerine bunlar Hemedân'da kaldılar. Ancak beylerin ayrıldığını görerek memleketlerine girmiş olan İnanç, İbnü'l Bâzdar, Satmaz b. Kaymaz Harâmi ve Akkuş, Süleymân-şâh'ı bu yol ile öldürdüklerini işittikleri zamân, bir yere geldiler. Birbirleri ile Atabey Şemse'd-Din'e ve Arslan-şâh'a itâat etmemek için sözleştiler ve yemin ettiler. Şîrâz'da Atabey Sungur'un yanında bulunan, Arslân-şâh'ın kardeşi, Melik Muhammed'i sultân yapmaya karar verdiler, toplanıp Şîrâz'a Atabey Sungur'a gittiler. Bunlar gelince Atabey Sungur'da Melik Muhammed'in hazırlığını tamamlayarak, kendi askerinden de yanına 1000 atlı kattı. Sonra iki taraf askeri 555 yılında Karategin çayırında karşılaşarak savaşa başladılar." Bkz. Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 102; Münecimbaşı, *Camîu'd Dâvel*, 190; F. Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", 405; G. Ögün Bezer, "İldeniz", 81; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 275; E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, 79; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, 355.

⁴⁶⁰ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 109, 110; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, II, 276, 277; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 110-111; M. Altay Köymen, "Irak Selçukluları Devleti", 419; F. Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", 405; G. Ögün

Bu arada İldeniz'in baskılarının artması üzerine Rey emîri İnanç, Arslanşah'ın İldeniz'in güdümünde bir hükümdâr olduğunu ileri sürerek tekrar isyân etmiştir. İnanç, İldeniz ile başa çıkabilecek güçte bir emîr olmadığı için başarısız olup iktâsını da kaybetmiştir. Hatta bir sefer daha isyâna teşebbüs ettiği zaman canından da olmuştur (561\1165). İnanç'ın hâkimiyet sâhası olan Rey şehri de İldeniz'in oğlu Pehlivan Muhammed'e iktâ edilmiştir.⁴⁶¹

Neticede Atabeg İldeniz'in baskılarını hiçbir kuvvet durduramadı. Nitekim üvey babasının bu girişimlerinden Arslanşah da rahatsızlık duyuyordu. “Bütün Irâk ve Azerbaycan Sultân Arslan-şâh ile Şemse'd-Dîn İldeniz'in hükmünde idi. Ancak Arslan-şâh ülkesinde görünüşte, Atabeg ise hakiki mânâda hükmediyordu. Atabeg Şemse'd-Dîn İldeniz bütün memleketin alanı vereni idi, bütün hükümleri o yürütür, bütün işleri o görürdü. Her istediğini eyler ve hazineleri dilediği yere sarf eder ve askeri her nereye dilerse alır giderdi Sultân ona karşı gelmeğe ve önlemeğe güçlü değildi. Sultan Arslan-şâh zamân zamân Atabeg'in böyle alıp verdiği darılır ve bu malları müstakil tasarruf ettiğine huzursuz olurdu.”⁴⁶² Yine de “Sultan bunun işlerine hiç karışmıyordu; hatta Atabeg İl-Deniz'in, iktâları öyle istediği gibi tasarruf etmesi, istediği kimselere vermesi hususunda istibdadı canını sıkıyordu. Bu hususta söylenmeye başladığı vakitte anası yani Atabeg İl-Deniz'in zevcesi Nusretüddin Muhammed Pehlivan ve Muzaffereddin Osman Kızıl Arslan adındaki iki oğlunun anası: << Bu adama karşı bir şey söyleme, bu adam senin için kendi nefsinı muhataraya koydu, kaç kere harplere girdi, ölümlerle çarpıştı; senin uğrunda varını yoğunu sarf, kölelerini ve adamlarını telef etti. Nihayet seni Sultan yapmağa muvaffak oldu. Selçuk Sultanların'dan ne kadar kimseler var ki yaşca sende büyük oldukları halde hapislerde fena bir maişet içinde yaşıyorlar. Sen saltanat tahtında olduğun için onlar harekete muktedir olamıyorlar. Halbuki Atabeg İl-Deniz kendisi ve iki oğlu sana hizmet ediyorlar, senin düşmanların ile çarpışıyorlar. Sen rahat ile vakit geçiriyorsun. Atabeg İl-Deniz ne zaman birisine ihsanda bulunursa yahut birisini ihsandan menederse o senin devletinin salâhı ve mülkünün sebatı içindir. Onun yaptığı işlere karışma, ondan sana bir zarar gelmesinden korkma; o senin memlükündür>> derdi.”⁴⁶³

Bezer, “İldeniz”, 81; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 276, 277; E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, 80; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, 356-358.

⁴⁶¹ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 106, 107; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 108; Münecimbaşı, *Camîu'd Dîvel*, 191, 192; F. Sümer, “Arslanşah b. Tuğrul”, 405; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 279; E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, 80; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, 362-363.

⁴⁶² Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 119.

⁴⁶³ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 117.

İldeniz tüm olumsuzluklara rağmen çöküşe geçen Irak Selçukluları'nı yeniden toparlamayı başarmıştı. Arslanşah'ın güç yetiremeyeceği dış güçlere karşı devleti kuvvetli bir şekilde idâre etmişti. Onun sayesinde Arslanşah bütün İran, Musul, el-Cezire ve Doğu Anadolu'da metbû tanınmıştır. Bu azamet İldeniz'in ölümüyle son bulmuştu (571\1175).⁴⁶⁴

Onun ölümünden sonra oğlu Muhammed Cihan Pehlivan Nahçıvan'da atabeg olarak başa geçmiştir. Pehlivan, Arslanşah'ın üvey kardeşiydi. Babası gibi atabeg olur olmaz devlet üzerinde otorite kurmayı başarmış, devletin yönetim yetkisini eline almıştır. İldeniz'in vefatından kısa bir süre sonra Arslanşah da vefat etmişti (572\1176-1177).⁴⁶⁵

3. Sultan II. Tuğrul Dönemi

Arslanşah'ın ölümünden sonra Azerbaycan atabeglerinden Muhammed Cihân Pehlivan yedi yaşındaki Melik Tuğrul'un tahta çıkmasında vesile oldu. Böylece Tuğrul'un yaşının küçük olması nedeniyle vasî sıfatıyla mutlak hâkim oldu. "Arslan-şâh öldüğü zaman oğlu, Tuğrul çocuk olduğundan halkın gözünde itibarı yoktu, iltifât olunmazdı. Ancak Atabey Pehlivân'ın askerler ve etrâfdaki beyler arasında büyük heybet ve haşmeti vardı. Bütün beyler ve asker ondan korkardı. Sonra Pehlivân Azerbaycan'a ve Arrân'a gitti ve Gürcü ülkesine girdi. Kimsenin ona karşı durup, savaşıacak kudreti olmadı. Bütün herkes emrine itâat ve hükmüne tâbi oldular. Sonra dönüp, Irâk'a geldi. Kardeşi Kızıl-Arslan Azerbaycan ve Arrân'da yerine nâib oldu. Etrâfdaki beylere mektub gönderdi, hutbe Sultân Tuğrul adına okundu ve sikke de onun ismine basıldı."⁴⁶⁶ Sultan Tuğrul'un Pehlivân'ın yanında adına hutbe okunması, sikke basılması ve sultan ismini taşımasından başka bir hükmü yoktu. II. Tuğrul ismen hükümdârdır. Atabeg Cihan Pehlivan, babası İldeniz gibi Atabeg-i Azam olarak anılıyordu. Babası gibi sultanı tahakkümü altına aldı; fakat dış politikada denge siyâseti sürdürerek, Irak Selçuklu hanedânını emniyet içinde idâre kıldı. Onun 582\1186 yılında

⁴⁶⁴ Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 268; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 118; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 312; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 119; İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 85; M. Altay Köymen, "Irak Selçukluları Devleti", 419; Kaynaklar İldeniz'in ölüm tarihiyle ilgili çok farklı tarihler vermişlerdir. Bkz. G. Ögün Bezer, "İldeniz", 82; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 282; M. Bala, "İl-Deniz", 964.

⁴⁶⁵ Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 268; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 118-119; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, II, 286; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 121; Müneccimbaşı, *Camîu'd Düvel*, 194; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 283; Faruk Sümer, "Pehlivan", *İA*, IX (1988), 546.

⁴⁶⁶ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 123.

ölümü üzerine devletin iç işleri de hepten karışmış, sultan ve atabegler arasındaki iktidâr mücadelesi arttı.⁴⁶⁷

Cihan Pehlivan'ın ölümüyle kardeşi Kızıl Arslan, Irak Selçuklu hanedânını tahakkümü altına almayı başarmıştır.⁴⁶⁸ Kendisinden daha fazla ön plana çıkan İldenizliler'in bu iktidârını sultan olarak içine sindiremeyen II. Tuğrul bu gidişata bir son vermek amacıyla Kızıl Arslan ile kıyasıya mücadelelere girmiş ve bir ara sultanlığına yakışır bir şekilde mutlak hâkimiyeti eline almıştır. Sultan Tuğrul'un 583-584\1188 yılındaki zaferi sonrasında Kızıl Arslan ile mücadelesi devam etmişti.

Sultan Tuğrul'un hâkimiyeti altında güç elde etmeye çalışan Kızıl Arslan ise onun gölgesinden kurtularak, Irak Selçuklu hanedânını tamamen kendi hâkimiyeti altına almak istemiştir. O yüzden 584-585\1189 yılında büyük bir ordu toplayarak, Sultan Tuğrul'un üzerine yürümüştü. Hemedan'da bulunan Sultan Tuğrul ise Şehrizur Türkmen Beyi Hasan b. Kıpçak'dan 50.000 kişilik ordu yardımı alarak, Azerbaycan'a geçmiştir. Tuğrul'un yardım kuvvetleriyle güçlendiğini ve üzerine yürüdüğünü gören Kızıl Arslan, sultanın destekçisi Hasan b. Kıpçak'ı kendi tarafına çekmiş; böylece sultanın Kızıl Arslan'a yönelttiği silahın ona dönmesine sebep olmuştur. Sonuçta Kızıl Arslan, sultanı büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Bundan sonra (585-586\1190) yapılan bütün savaşlarda yenilen taraf Sultan Tuğrul olmuştur.⁴⁶⁹ Hatta sonunda Kızıl Arslan'ın eline esir düşmüştür.⁴⁷⁰

Kızıl Arslan, Sultan Tuğrul'un esareti sırasında halifenin onayı ile adına hutbe okutup, Selçuklu tahtına oturdu.⁴⁷¹ Ancak "Kızıl-Arslan engel ve rahmetten kurtuldum, pâdişah oldum, sandı. Kendi adına beş nevbet çaldırıp, sevindi. Devletinin bâki

⁴⁶⁷ "Sultan Tuğrul küçük bir çocuk idi, hiçbir şeyle mukayyed değil idi. Atabeg Pehlivan askerlerin ve civar memleketlerin sahiplerinin kalbinde büyük bir heybet uyandırdı. Melikler kendisinden korkdular...Atabeg Iraka döndü; Azerbaycan'a ve Erran'a kardeşi Muzaffereddin Kızıl Arslan'ı vekil bıraktı; civarda bulunan meliklerle mektuplaşarak Sultan Rükneddin Tuğrul adına hutbe okutmalarını, onlardan istedi." Bkz. el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 120; Reşidü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, 262; Münecsimbaşı, *Camiu'd Dîvel*, 195; İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 83, 84; Faruk Sümer, "Pehlivan", *DİA*, XXXIV (2007), 222; M. Altay Köymen, "Irak Selçukluları Devleti", 419; a.mlf., "Tuğrul II", *İA*, XII/II (1988), 19; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 284.

⁴⁶⁸ "Nihayet 582 senesi iptidalarında Behlivan vefat etti. Yerine kardeşi Muzafferrüddin Kızıl Arslan bin İldeniz geçti, ve maruf yolu tuttu, düzeni yola koydu. Artık Tuğrul büyümüş ve bülûğa ermişti, bu, işi metrûk, kadir ve itibarı, perde arkasında kalmış olduğunu anladı. Yalnız kalmayı istedi ve istibdadı (istiklâlî) arzu etti...Kızıl Arslan'ın nüfuzu arttı, Tuğrul'un mevkii sarsıldı." Bkz. Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 268; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 122, 123; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, II, 332.

⁴⁶⁹ Münecsimbaşı, *Camiu'd Dîvel*, 195, 196; M. Altay Köymen, "Irak Selçukluları Devleti", 420; a.mlf., "Tuğrul II", 20, 23; E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, 81, 82.

⁴⁷⁰ Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 269; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, II, 321, 322; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 130; Reşidü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, 274; Münecsimbaşı, *Camiu'd Dîvel*, 196.

⁴⁷¹ Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 269; "Böylece ülke Kızıl'ın eline geçti. Kızıl Arslan, buradan İsfahan'a gitti, halkından bir grupla savaştı. Sonra Hemedan'a döndü ve kendi adına sultan olarak hutbe okuttu." Bkz. Münecsimbaşı, *Camiu'd Dîvel*, 197; Faruk Sümer, "Kızılarslan", *DİA*, XXV(2002), 544; M. Altay Köymen, "Irak Selçukluları Devleti", 420; a.mlf., "Tuğrul II", 23; E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, 82.

kalacağına inandı, kazâ ve kaderden gâfil ve saltanat berbât olacağından cahildi.”⁴⁷² Çünkü Türk tarihi boyunca kendisine “kut” atfedilmiş bir hanedâna mensûp olmayan kimsenin sultan olması kabul edilebilir bir şey değildi. Irak Selçukluları’nda son dönem atabegleri sultan olma ihtirasıyla yanıp tutuşsalar dahi özellikle de “kut” inancı dolayısıyla bu istediklerinin olmayacağını çok iyi biliyorlardı. O yüzden atabegler sultanın yerine geçmek yerine onu tahakküm altına alarak istediklerini yaptırmak, sultanın gerisinde durarak güç elde etmek, Irak Selçuklu hanedânına sahip olmak yerine mahalli hanedânlıklar kurmak ile yetindiler. Nitekim Kızıl Arslan halifeden onay alarak sultan olsa dahi ümeradan gerekli desteği alamadı. Hatta esrarengiz bir şekilde öldürüldü (586-587\1191).⁴⁷³

Bir yıl sonra esaretten kurtulan Tuğrul, tekrar Selçuklu tahtına otursa (587-588\1192) dahi hiçbir şey eskisi gibi olmamıştır. Bundan sonra yine halifenin desteklediği Harezmşah Tekiş’in şiddetli rekabetiyle karşılaşmış, Tekiş ile yaptığı mücadelede başı kesilerek hayatını da kaybetmişti (590-591\1194). Onun ölümüyle birlikte Irak Selçukluları Harezmşahlar’a intikal etmiştir.⁴⁷⁴ İldenizliler’in de atabeglik dönemleri kapanmıştır.

III. SİYÂSÎ TEŞEKKÜLE DÖNÜŞEN ATABEGLİKLER

Melikşah’ın ölümünden sonra merkezî otoritenin zayıfladığı dönemde bitmek tükenmek bilmeyen saltanat mücadelelerinin artmasıyla Horasan Selçukluları ve onlara tâbi olan Irak Selçukluları’nda bazı idâreciler otorite boşluğundan yararlanmışlardır. Fırsat kollayan en önemli güç sahipleri atabegler olmuştur. Atabegler melik adına idâreleri altında bulunan bölgelerde şehzâdelerin yaşının küçük olmasını fırsat bilip, onları geri plana atmaya başlamışlardır. Atabeglik artık bir şehzade hocalığı görevi değil, bir çeşit emîrliğe dönüşmüştür. Duruma hâkim olan atabeglerin nüfûzunun artması şehzâdelerin yerine kendi adlarına faaliyetlerde bulunmalarına imkan sağlamıştır. Şehzâdeleri geri plana atan atabeglerden bazıları bağımsızlığını ilân etme ve topraklarını genişletme çabasına girmişlerdir.

⁴⁷² Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 130.

⁴⁷³ Bundarî, *Zubdatu’n-Nusra*, 269; Ravendî, *Râhatü’s-Sudûr*, II, 333; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 130; Reşîdü’l-dîn Fazlullah, *Cami’ü’t-Tevârih*, 274; Müneccimbaşî, *Camiu’d Düvel*, 197; F. Sümer, “Kızılarslan”, 544; M. Altay Köymen, “Irak Selçukluları Devleti”, 420; a.mlf., “Tuğrul II”, 23; E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, 83; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 291.

⁴⁷⁴ Bundarî, *Zubdatu’n-Nusra*, 269; el-Hüseynî, *Ahbârü’d-Devlet*, 136; Ravendî, *Râhatü’s-Sudûr*, II, 340, 341; Cüveynî, *Tarih-i Cihan-Güşa*, II, 26; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve’n-Nihaye*, XIII, 99; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 139; Reşîdü’l-dîn Fazlullah, *Cami’ü’t-Tevârih*, 275; Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, I, 133, 134; Müneccimbaşî, *Camiu’d Düvel*, 199; İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 86; M. Altay Köymen, “Irak Selçuklu Devleti”, 420; a.mlf., “Tuğrul II”, 24; E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, 83; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 293.

Atabegler kişisel iktidârlarını pekiştirme uğraşı içerisinde diğer emîr ve atabegler ile de mücadelelerde bulunmuşlardır. Hem kendi aralarındaki hem de sultana karşı verdikleri mücadeleyi kazanan atabeglerin iktâ bölgelerinde Selçuklular'a bağlı kalmak kaydıyla hüküm sürdüklerini, saltanatlarını oğullarına miras bıraktıklarını ve irsî hanedânlar kurduklarını görüyoruz. Çöküş üzerinde etkili olan atabegleri inceledik. Selçuklu'ya bağlı bu şube atabeglerin gelişim sürecini de ayrı bir kategoride incelememiz gerekecektir. Bunlar: Dimaşk Atabegliği (Toğteginliler\Böriler), Musul Atabegliği (Zengiler), Azerbaycan Atabegliği (İldenizliler) ve Fars Atabegliği (Salgurlular)'dir.⁴⁷⁵

A. Dimaşk Atabegliği (Toğteginliler\Böriler)

(1104-1154)

Dimaşk (Şam) Atabegliği merkezi Dimaşk olmak üzere Hama, Hıms, Baalbek, Tedmür, Banyas, Efamiye ve Serhad gibi şehirlerde hüküm sürmüş olan bir Türk hanedânlığıdır.⁴⁷⁶

Dimaşk Atabegliği'nin kurucusu, Tutuş'un hizmetinde bulunan ve oğlu Dukak'ın atabegi olan Emir Zahirreddin Toğtegin'dir.⁴⁷⁷ O, Tutuş'un ölümünden (488\1095) sonra Halep ve Dimaşk olmak üzere iki kola ayrılan (488\1095) Suriye Selçukluları'nın Dimaşk kolunda hüküm süren Dukak'ın atabegidir. Kendisi Dukak adına Dimaşk Melikliği'nin idâresini eline almayı başarmıştı.⁴⁷⁸ Konumunu güçlendirmek adına eline büyük bir fırsat geçen Toğtegin, bu durumu değerlendirmeyi bilmiştir. Özellikle de Dukak'ın annesi Safvetü'l Mülk Hatun ile evlendikten sonra bütün ipleri kendi eline almıştır.

Dukak'ın ölümünden sonra (497\1104) Toğtegin'in nüfuzu devam etmişti. Toğtegin önce Dukak'ın küçük oğlu Tutuş'u melik ilân ederek, Dimaşk'ın idâresini elinde tutmayı sürdürmüştür. Daha sonra Tutuş'un kardeşi Ertaş'ın olası bir isyânına

⁴⁷⁵ Gülay Öğün Bezer, *Begteginliler*, İstanbul 2000, 6; C. Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman*, 446, 447; A. Lambton, "Atabetü'l Ketebe'ye Göre", 372; L. Rasyon, *Tarihte Türklük*, 165; C. Üçok, A. Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, 151; H. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, 84, 85.

⁴⁷⁶ Gülay Öğün Bezer, "Böriler (Dimaşk Atabeyliği) (1104-1154)", *Genel Türk Tarihi*, III, Ankara 2002, 239; Erdoğan Merçil, "Dimaşk Atabegliği (Tuğtekinliler)", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VII, İstanbul 1988, 471.

⁴⁷⁷ İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 372; Coşkun Alptekin, *Dimaşk Atabegliği (Böriler)*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Doçentlik Tezi, Erzurum 1978, 6; G. Öğün Bezer, "Böriler", 239; E. Merçil, "Dimaşk Atabegliği", 471; Ali Sevim, "Tuğtegin", İA, XII/2 (1988), 44.

⁴⁷⁸ Azîmî, *Târihu'l Azîmî*, 29; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 208, 209; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 293; Müneccimbaşı, *Camiu'd Düvel*, 223; A. Sevim, "İbnü'l-Adîm'in Zübdetü'l-Haleb", 34; a.mlf., "Dimaşk Selçuklu Melikliği Şemsü'l Mülûk Dukak Devri", *Makaleler*, I, Ankara 2005, 388, 389, 390, 412; a.mlf., *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1983, 244; a.mlf., "Haleb Selçuklu Melikliği", 266; a.mlf., "Suriye Selçuklu Melikliği", 116; P. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam*, IV, 1020.

karşı onu melik ilân etmiştir. Şehzâdeleri kontrolü altında tutmayı başarabilen Toğtegin'in atabegliğini kurma yolundaki engel Tutuş'un ve Ertaş'ın ölümüyle ortadan kalkmıştır. Onların ölümüyle Selçuklu Melikliği'nin başına geçecek kimsenin olmamasından dolayı Dimaşk Selçuklu Melikliği son bulmuş ve Dimaşk Atabegliği devri başlamıştır.⁴⁷⁹ Halifeden de gerekli menşûru alan Toğtegin, kendisinden sonra gelecek oğullarının Dimaşk'daki hâkimiyetlerini meşrûlaştırmıştır.⁴⁸⁰ Bundan sonra Dimaşk Atabegleri, Selçuklu sultanına bağlı olmak şartıyla hâkimiyeti ellerine almışlardır.

Toğtegin tarafından kurulan Dimaşk Atabegliği'nin siyâsî varlığı müddetince Haçlılar ile yoğun mücadeleleri olmuştur. İslam topraklarını kuşatan Haçlı tehlikesi önünde set görevi gören Böriler, Haçlılar ile mücadeleleri sonucunda Antakya'dan Kudüs'e kadar uzanan bölgenin bütünüyle Haçlılar'ın eline geçmesine engel olmuşlardır.⁴⁸¹

Elli yıllık hâkimiyetleri süresince Börileri, Haçlılar'ın dışında Zengiler uğraştırmıştır. Musul ve Halep'in hâkimi olan Zengiler toprak bütünlüğünü sağlamak amacıyla Suriye'yi de kendi topraklarına katmak istemişlerdir. Haçlı engelene karşı kendilerini müdâfa edebilen bu hanedânlık diğer bir Türk hanedânlığı olan Musul ve Halep Atabegleri'nin önünde zayıf düşmüşlerdir. Dimaşk Atabegi Abak döneminde atabegliğin topraklarını kendi topraklarına katan Nureddin Mahmud Zengi emeline ulaşmıştı. Bu hal üzerine Dimaşk Atabegliği son bulmuştu (549\1154).⁴⁸²

Dimaşk Atabegliği diğer atabegler gibi bulundukları mecrânın iktisâdî, idârî ve sosyal olarak kalkınmasına katkıda bulunmuşlardır. Horasan Selçukluları'na tâbi ilk atabeglik olan Toğteginliler onların çöküşü üzerinde etkilerinin dışında teşkilât yapısı ile onların halefi olarak, Türk kültür ve medeniyetinin Dimaşk ve çevresinde 50 yıl daha hüküm sürmesine, ileri seviyeye taşınmasına ve gelişim göstermesine vesile olmuşlardır.⁴⁸³

⁴⁷⁹ Azîmî, *Târihu'l Azîmî*, 33; Müneccimbaşî, *Camîu'd Düvel*, 228; Coşkun Alptekin, "Dimaşk Atabegliği (Toğteginliler\Böriler)", *Tarihte Türk Devletleri*, I, Ankara 1987, 411; G. Ögün Bezer, "Böriler", 239, 240; A. Sevim, "Tuğtegin", 44; a.mlf., "Suriye Selçuklu Melikliği", 121, 122; a.mlf., *Suriye ve Filistin Selçukluları*, 259, 260; E. Merçil, "Dimaşk Atabegliği", 471, 472.

⁴⁸⁰ Coşkun Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, 93.

⁴⁸¹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 373, 374, 375, 505; G. Ögün Bezer, "Böriler", 252.

⁴⁸² İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 53, 58, 72, 169, 170; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 294; C. Alptekin, "Dimaşk Atabegliği", 413; G. Ögün Bezer, "Böriler", 252.

⁴⁸³ C. Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, 200; a.mlf., "Dimaşk Atabegliği", 413; G. Ögün Bezer, "Böriler", 253; E. Merçil, "Dimaşk Atabegliği", 514, 515.

B. Musul Atabegliği (Zengiler)

(1127-1233)

Zengiler Horasan Selçukluları ile onlara tâbi Irak Selçukluları'na bağlı bir atabeglik olup, hüküm sürdükleri sâha Musul merkez olmak üzere el-Cezire, Doğu Anadolu ve Suriye olmuştur. Bunun dışında Mısır'a da hâkim olmuşlardır. Atabeglik kurucusu İmadeddin Zengi'ye nisbetle Zengiler, kurulduğu yer olan Musul'a nisbetle de Musul Atabegliği olarak anılmıştır.⁴⁸⁴

İmadeddin Zengi'nin babası Kasımüddevle Aksungur, Sultan Alp Arslan zamanında yetiştirilmek üzere saraya alınmış olup, Melikşah zamanında komutanlık mevkiine yükselmiş olan bir memlûktur. Halep şehrini Türk hâkimiyetine katmakla meşhûr olan Aksungur, Melikşah'ın ölümüyle başlayan taht mücadelelerinde Berkjaruk'un tarafını tuttu. Bu nedenle Tutuş tarafından öldürüldü (1094).⁴⁸⁵ Bu sırada yedi yaşında bulunan oğlu Zengi Musul'a tâyin edilen emîrlar tarafından yetiştirildi ve Selçuklu hâkimiyetini tesis amaçlı türlü hizmetlerde bulundu. Emîr Mevdûd'un Musul valiliği zamanında onunla birlikte Haçlılar üzerine sefer tertîp etti. Musul'a tayîn olunan Aksungur Porsuki zamanında Vasıt'a gönderildi, burada Selçuklular'a karşı savaş halinde olan Hille emîri Dübeyş b. Sadaka kuvvetlerine karşı üstünlük sağladı. Bu hizmetinden ötürü Vasıt kendisine iktâ edildi (518-519\1125). Yine hizmetinden ötürü Irak Selçuklu sultanı Mahmud zamanında Bağdad şahneliğine tayîn edildi (521\1127).⁴⁸⁶

Zengi'nin Musul'daki hâkimiyeti Sultan Mahmud'un Zengi'yi Musul'a vali ve oğlu Alp Arslan'a atabeg tayîn etmesiyle başlar. Burada atabegliğinin temellerini atan Zengi hâkimiyet sâhasını genişleterek güçleniyordu. Bir yandan da Selçuklu topraklarında Haçlı tehlikesinin (524\1130) önünde durabilen başarılı bir komutan olduğu için ününe ün katıyordu. Zamanla nüfûzu daha çok artan Zengi Irak

⁴⁸⁴ Coşkun Alptekin, "Zengi", *İA*, XIII (1986), 526; Gülay Ögün Bezer, "Zengiler (1127-1233)" *Genel Türk Tarihi*, III, Ankara 2002, 211; Erdoğan Merçil, "Musul Atabegliği (Zengiler) (1127-1233)", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VII, İstanbul 1988, 533.

⁴⁸⁵ Bundari, *Zubdatu'n-Nusra*, 85; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 52; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, 181; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 147; Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, I, 335; Anonim, *Selçukname*, 12; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 33; Münecimbaşı, *Camiu'd- Düvel*, I, 58, 72; C. Alptekin, "Aksungur", 296; G. Ögün Bezer, "Zengiler", 211.

⁴⁸⁶ Azîmî, *Târihu'l Azîmî*, 39, 55; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 428, 429; İbnü'l Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, 157-158; Coşkun Alptekin, "Musul Atabegliği Zengiler", *Tarihte Türk Devletleri*, II, Ankara 1987, 423; a.mlf. "Zengi", 526; G. Ögün Bezer, "Zengiler", 211; Hüseyin Ali, el- Dakukî, *Kuzey Irak'ta Atabegler Hakimiyeti*, İÜ Edebiyat Fakültesi Umumî Türk Tarihi Kürsüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1975, 48-51; E. Merçil, "Musul Atabegliği (Zengiler)", 533, 534.

Selçukluların iç işlerine karışarak meydan okur tavırlar sergiledi. Onun 1156 yılında ölümüyle Selçuklular açısından tehlike de ortadan kalktı.⁴⁸⁷

İmadeddin Zengi'nin ölümünden sonra oğullarından Nureddin Mahmud Halep'de Seyfeddin Gazi ise Musul'da hüküm sürdü. Bundan sonra Zengiler'in Irak Selçukluları ile ilişkileri azaldı; Türkiye Selçukluları ile sıklaştı. Nureddin Mahmud'un ölümüyle onların, Irak Selçukluları'nın iç işlerine müdahaleleri tamamen kesildi (570\1174) Nureddin Mahmud'un ölümünden sonra Musul Atabegliği yavaş yavaş Eyyubi hâkimiyetine girdi (581\1185). Bu atabeglik Zengiler'in son temsilcisi Nasireddin Mahmud'un ölümüyle fiilen sona erdi (631\1233).⁴⁸⁸

C. Azerbaycan Atabegliği (İldenizliler)

(1137-1225)

Bu devlet Irak Selçukluları'nın çöküş içinde bulunduğu, sultanların merkezi otoriteyi kuramadığı ve eyalet kuvvetlerinin gelişmesini önleyemediği bir dönemde kurulmuştu (531\1137). Gördüğümüz üzere Irak Selçukluları'nın çöküşünde etkili olan atabeglerden en özel örneği İldenizliler oluşturmuştur.

Sultan Muhammed döneminden itibaren Irak Selçukluları üzerinde etkisini gösteren Şemseddin İldeniz, bu atabegliğin kurucusudur.⁴⁸⁹ İldeniz, Sultan Mahmud döneminde Kıpçak ülkesinden Irak Selçuklu veziri Kemâleddin es-Sümeýremî tarafından satın alınan bir köleydi. Bir gulâm nasıl yetişiyorsa o da aynı muâmeleyle tâbi oldu. Sarayda usûlüne göre yetiştirilen İldeniz ilk önce saray mutfağında çalıştı. Daha sonra kademe kademe yüksek mevkîlerde görev almaya başladı. Son olarak kendisine Azerbaycan'ın kuzey bölgesindeki Arran valiliği verildi. Buradaki otorite boşluğundan yararlanarak, kendi adına nüfûzunu genişletti. Azerbaycan'ın büyük bölümünü, Cebel bölgesini, Hemedân, Isfahan ve Rey şehirlerini kendi hâkimiyeti altına alarak hâkimiyet bölgesini geniş sâhalara yaydı.⁴⁹⁰

⁴⁸⁷ Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 162, 163, 166; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 457, 476, 532, 643; a.g.e., XI, 32, 33, 42, 55, 90; Münecimbaşı, *Camîu'd Dîvel*, 145, 157, 166; C. Alptekin, "Musul Atabegliği Zengiler", 424; a.mlf., "Zengi", 527; G. Ögün Bezer, "Zengiler", 212, 213, 214; E. Merçil, "Musul Atabegliği (Zengiler)", 535; C. E. Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, 154; el-Dakukî, *Kuzey Irak'ta Atabegler*, 52; Eşref Buharalı, "Sultan Nureddin Mahmud Zengi", *Kafalı Armağanı*, Ankara 2002, 115.

⁴⁸⁸ C. Alptekin, "Musul Atabegliği Zengiler", 424, 425, 426; E. Merçil, "Musul Atabegliği (Zengiler)", 547; C. Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, 154; Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri*, 183.

⁴⁸⁹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 183; Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, I, 163; Münecimbaşı, *Camîu'd Dîvel*, 181; M. Altay Köymen, "Irak Selçukluları Devleti", 419; E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, 78; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 269-270; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, 348.

⁴⁹⁰ G.Ögün Bezer, "İldeniz", 81; C. E. Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, 155, 156; H. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, 112.

İldenizliler'in Irak Selçukluları ile ilişkileri İldeniz'in I. Tuğrul'un dul eşi olan Mümine Hatun ile yaptığı evlilikten sadece adı sultan olan üvey oğlu Arslanşah'a atabeg olmasıyla kesîf olmuştur.⁴⁹¹ İldenizliler görünürde Irak Selçuklu'ya hizmetkâr hakikatte ise atabeg sıfatının ardına sığınarak, bu devleti ele geçirme peşinde olmuşlardır. Kendi adlarına sikke kestiren ve hutbe okutan atabeglerin ilk üçü Irak Selçuklu sultanları üzerinde tam hâkimiyet kursalar da onlara şeklen bağılıklarını sürdürmüşlerdir.⁴⁹² Gördüğümüz üzere İldeniz, kut sahibi olan Selçuklular'ın tahtını ele geçirmek için herhangi bir girişimde bulunmaya cesaret edememiştir. Daha sonra oğlu Atabeg Cihan Pehlivan Irak Selçuklu sultanlarını tahakkümü altına almış; ancak devleti ele geçirememiştir.⁴⁹³ II. Tuğrul döneminde Irak Selçukluları'nın fiilî hâkimliği kısa süreliğine Kızıl Arslan'ın eline geçse de onlar Irak Selçuklu hanedânının yerine geçmeyi başaramamışlardır. Irak Selçukluları'nın son bulmasıyla İldenizliler'in atabeglik dönemleri kapanmıştır. Yalnız Azerbaycan, Harezmşah Celaleddin Menkebert'in istilâsına kadar onların hâkimiyetinde kalmıştı (622\1225).⁴⁹⁴

Bu hanedânlığın tarihi önemi kuzeybatı İran'ın idârelerinde olması, Horasan Selçukluları'nın yıkılmasıyla birlikte saldırılarını arttıran Gürcü Bagrati hükümdârlarına karşı İslâmî cihâd esâsına dayanarak müdâfi olarak görev yapmaları ve Azerbaycan'ın iktisadî, ictimai, siyasî ve medenî hayatında önemli rol oynamalarıdır.⁴⁹⁵

D. Fars Atabegliği (Salgurlular)

(1148-1286)

Salgurlular Irak Selçukluları'na bağlı şube atabegliktir. Hanedân adını Oğuzlar'ın Salur boyundan almaktadır. Salur boyundan olan Salgur Bey, Horasan Selçuklu sultanına bağlı bir Türkmen Bey'i idi. Salgur Bey hizmetlerinden ötürü Selçuklu sarayına hâcib tayîn edildi. Selçuklular'ın hizmetinde olan Salgur Bey'in

⁴⁹¹ Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 264, 267; el-Hüseynî, *Ahbârü'd- Devlet*, 102, 117; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 220, 221; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, II, 272, 273, 309; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 442; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 102, 119; Müneccimbaşı, *Camiu'd Düvel*, 189; F. Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", 405; G. Ögün Bezer, "İldeniz", 81; .a.mlf., "İldenizliler", *DİA*, XXII (2000), 82; Erdoğan Merçil, "İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VIII, İstanbul 1988, 82-83; C. E. Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, 156; Mirza Bala, "İl-Deniz", 962.

⁴⁹² G. Ögün Bezer, "İldenizliler", 82; E. Merçil, "İldenizliler", 81.

⁴⁹³ Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 268; el-Hüseynî, *Ahbârü'd- Devlet*, 118-119; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 121, 123; Müneccimbaşı, *Camiu'd Düvel*, 194, 195; F. Sümer, "Pehlivan", 222; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 283, 284.

⁴⁹⁴ G. Ögün Bezer, "İldenizliler", 83, 84; C. E. Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, 156; H. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, 113.

⁴⁹⁵ G. Ögün Bezer, "İldenizliler", 82, 84; C. E. Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, 156.

soyundan gelenler ileriki yıllarda Fars'a gittiler ve Fars bölgesinde yaşamaya başladılar.⁴⁹⁶

Salgurlular'ın Fars bölgesinde hanedânlıklarını kurmaları 543\1148 yılına dayanır. Bu tarihte Fars meliki Melikşah b. Mahmud ile arası açılan Atabeg Muzafferüddin Sungur b. Mevdûd hizmetinde bulunduğu Irak Selçuklu sultanına hizmet etmekten gerdi durdu. Melik Melikşah'ı yenilgiye uğratan Atabeg Sungur, Şiraz'ı ele geçirerek Fars Atabegleri'nin temellerini atmış oluyordu. Bu tarihten sonra Sungur'u Irak Selçukluları'nın taht mücadelelerine karışırken görüyoruz. Atabeg Sungur'un onların üzerindeki gölgesi vefat etmesiyle ortadan kalktı (556\1161).⁴⁹⁷

Sungur'un ölümünün ardından Salgurlular'ın başına Muzafferüddin Zengi geçmiştir. Zengi'nin Irak Selçuklularıyla ilişkileri ilk başta tâbiyetten uzaktı. Sultan Arslanşah b. Tuğrul'a karşı Melik Mahmud b. Melikşah'ı destekleyen Zengi, itâatsizliğini açıkça göstermiştir. Daha sonra ise sultana tâbiyeti bildirmiştir. Böylece onun döneminde Salgurlular Irak Selçuklu sultanına tekrar tâbi olmuştu (560\1165). Bu durum Zengi'nin vefatına kadar devam etmişti (574\1178-1179).⁴⁹⁸

Salgurlular, Irak Selçukluları'nın sona ermesiyle Fars'ın rakipsiz hâkimi olmuşlardır. Fakat bu durum fazla uzun sürmemiştir. Onlar, Tekle döneminde (574-594\1179-1198) İldenizliler ile karşı karşıya gelmişlerdi. İldenizlilerle mücadeleler Salgurlu atabegi Sa'd b. Zengi dönemine (1198-1226) kadar devam etmişti. İldenizli baskısından kurtulan Salgurlular, Harezmşahlar daha sonra da Moğol tahakkümüyle uğraşmak zorunda kalmıştır. Tâbi statüsünde dahi olsa Fars bölgesindeki Salgurlu hâkimiyeti her türlü baskıya rağmen 685\1286 yılına kadar devam etmişti. Bu tarihten itibaren bölge tamamen Moğol idâresi altına girmiştir.⁴⁹⁹

Salgurlular'ın Selçuklular'ın çöküşü üzerinde etkilerinin dışında onlar Fars bölgesinde Türk hâkimiyetini devam ettirmekle Türk kültür ve medeniyetinin hâmîliğini

⁴⁹⁶ Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1975, 31; a.mlf., "Salgurlular", *DİA*, XXXVI (2009), 29; T.W.Haig, "Salgurlular", *İA*, X (1988), 125; C. Bosword, *İslam Devletleri Tarihi*, 157; H. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, 117.

⁴⁹⁷ Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 265; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 102-103; Atabeg Sungur'un Irak Selçuklu Devleti iç işlerine karışması hakkında bkz. Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 102; Müneccimbaşı, *Camii'd Düvel*, 190; E. Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 34, 35; a.mlf., "Salgurlular", 29; T.W.Haig, "Salgurlular", 125; H. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, 117.

⁴⁹⁸ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 109, 110; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 110-111; M. Altay Köymen, "Irak Selçukluları Devleti", 419; F. Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", 405; G. Ögün Bezer, "İldeniz", 81; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 276, 277; E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, 80; a.mlf., "Salgurlular", 29; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, 356-358; T.W.Haig, "Salgurlular", 125.

⁴⁹⁹ Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, 265; E. Merçil, "Salgurlular", 30; C. E. Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, 157, 158; T.W.Haig, "Salgurlular", 126; H. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, 117.

üstlenmiştir. Bu dönemde özellikle imâr faâliyetlerine önem verilmiştir. Atabeg Sungur b. Mevdûd döneminden itibaren bütün ülkede mescid, ribat, hastane, kervansaray ve çarşılar inşâ edilmiştir. Bunun dışında kültürel faaliyetler hiç eksik bırakılmamıştır. Atabegler vasıtasıyla sûfî, edib, âlim ve şâirler desteklenerek büyük gelişmelere kapı aralanmıştır.⁵⁰⁰

⁵⁰⁰ Erdoğan Merçil, “Tarihî Kaynaklara Göre Salgurlu Atabeyliği’nde İmar Faaliyetleri”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, VIII (1978), 129, 130; a.mlf., “Salgurlular”, 30.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HALİFELERİN ETKİSİ

I. ABBÂSÎ HALİFELERİNİN HORASAN SELÇUKLULARI İLE İLİŞKİLERİ

A. Halifelik Kurumu ve Halifelerin Selçuklular'dan Önce Türklerle İlişkileri

Hilâfet, başkasının yerine geçmek ve başkasına vekillik etmek; halife de bir kimsenin yerine geçen kişi anlamına gelmektedir.

Hiz. Muhammed, vefat ettikten sonra İslam Devleti'nin başına kimin geçeceğini belirlememişti. O yüzden sahâbe, Hiz. Peygamber'in vefatından sonra oluşan belirsizliği şûrâ usûlünce çözümleme yoluna gitmiştir. Yapılan "Sakife Toplantısı"nda alınan karara göre, Hiz. Muhammed'den sonra devlet başkanlığını üstlenen kişi "halife" olarak ünvanlanacaktır. Bu toplantıyla Hiz. Muhammed'den sonraki devlet başkanlığı olan hilâfet kurumunun temelleri de atılmıştır.⁵⁰¹

İslam toplumunun idâresini yürütecek bir kişinin yani halifenin varlığı müslümanların düzen içinde yaşamasının temini için zorunluydu. "Hilafet, uhrevî maslahatlar ile bunlara râci olan dünyevî maslahatlar hususunda, nazar-ı şer'inin gereğine göre tüm insanları sevk ve idare etmektir. Zira şarî nazarında, dünyadaki tüm ahval, ahretteki maslahatların nazar-ı itibara alınmasına racidir. İmdi hakikatte hilafet, dinin korunması ve dünyanın dinî siyasetle idare edilmesi için şeriat sahibine (Hiz. Muhammed) niyabet ve vekâlettir."⁵⁰² "Hiz Peygamber, sağlığında, başlıca iki vazife ile mükellef idi: a) Vahiyle öğrendiği İslam'ın inanç ve hükümlerini Ümmete ulaştırmak, b) İslamın yeryüzünde bizzat temsilcisi ve tatbikcisi olmak. Peygamberin vefatıyla ilk vazife sona erdi ise de ikincisini Ümmet tevarüs etmek durumunda idi."⁵⁰³ Hiz. Peygamber'in vekâletini üstlenen halifeler, Hiz. Peygamber'in temsilcileriydiler. Fakat

⁵⁰¹ İslam hukukunda "Hilâfet, Din ve Dünyâya âit işlerin yürütülmesi için Nübüvvete halef olarak konulmuş, kabûl edilmiş bir müessesedir. Devlet başkanlığı vâzifesini yürütene, sağırılar hariç bütün müslüman topluluğunun uymasının gerektiği hususunda icmâ vâki olmuştur." Bkz. el-Maverdi, *Ahkâm-ı Sultaniyye: İslamda Hilafet ve Devlet Hukuku*, çev. Ali Şafak, İstanbul 1976, 5; Süleyman Uludağ, "Halife", *DİA*, XVI (1997), 299; A. Mustafa Nevin, *İslam Siyasi Düşüncesinde*, 148, 149; M. Ziyaüddin Rayyıs, *İslamda Siyasi Düşünce Tarihi*, çev. Ahmed Sarıkaya, İstanbul 1990, 58, 148; Casim Avcı, "Hilâfet", *DİA*, XVII (1998), 539; H. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, II, 121.

⁵⁰² İbn Haldun, *Mukaddime*, 543.

⁵⁰³ Mehmed Said Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşliliği-İslam'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik*, Ankara 2005, 54.

Peygamber'in halifesi diye hitap edilen tek halife Hz. Ebubekir oldu. Ondan sonra gelen halifelere "emirü'l-mü'minin" denildi.⁵⁰⁴

H. Peygamber'in vekâletini üstlenmekle en üst mevkiîye ulaşan halifeler müminlerin üzerinde tek başına idâre kılma hakkına sahip bir hükümdâr ve devlet başkanlarıdır. Müminlere düşen görev, halifeye uymak ve kendisine tâbi olmaktır. Halifenin yetkisine ortak tanınmaz; onun dışında velâyet sahibi kimse bulunamazdır. Çünkü nasıl ki H. Peygamber şer'î hükümleri tebliğ ediyor, dinin muhafazası için uğraşüyor ve bu dinle dünyayı idâre kılmaya çalışıyor ise halifeler de risâlet görevi haricinde H. Peygamber'in halefi olarak aynı vazifeleri yerine getirmekle yükümlüdür.⁵⁰⁵

Müslümanların amacına uygun olarak idâresini sadece Hulefâ-yi Râşidin döneminde görüyoruz. H. Ebubekir, H. Ömer, H. Osman ve H. Ali'nin yönetim yöntemleri H. Muhammed'in yolunu izlemek olmuştur.

Emeviler devri, dört halife devrindeki hilâfet modelinden sapmaların başladığı ve yaşandığı dönem oldu. Bu sapma otoritenin elde ediliş biçimiyle ve hilâfette velîahdlik usûlünü temellendirmeyi amaçlayan saltanat modeline geçişle alâkalıdır. Muaviye'den itibaren "hükümdarın daha hayatta iken bir veliahd seçmesi", halifenin seçimi ve iktidârın el değiştirme usûlünde farklılığa yol açtı. Oysa dört halife döneminde devlet başkanlığının babadan oğula geçişi kabul edilebilir bir sistem değildi. Buna rağmen hilâfetin saltanat biçimi Emeviler'den sonra uygulanır oldu.⁵⁰⁶

Emeviler'den sonra hilâfet sisteminde daha köklü değişiklikler yaşanmıştır. İktidârın verâseti devam etmekle beraber devlet başkanlığı olarak bilinen hilâfet giderek

⁵⁰⁴ el-Maverdi, *Ahkâm-ı Sultaniyye*, 5, 6; M. Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, 135; Bazı kimseler "iktidarın, geçmişin Hristiyan Devletlerindeki krallarına benzer şekilde, Allah tarafından Halifeye verilmiş olduğunu iddia etmişlerdir. Hiçbir Müslüman Halife, Allah'ın şeriatını tatbik ettiğini söylerken, onun iktidarını Allah'tan aldığını kasdetmemiştir....İktidar konusuna gelince, Halifeler bunu, taahhüd (bey'at) yoluyla bizzat halktan almaktadırlar." Bkz. Ma'ruf Devâlibî, *İslâm'da Devlet ve İktidar*, çev. Mehmed S. Hatiboğlu, İstanbul 1985, 51, 52; Ali Abdurrazık, *İslamda İktidarın Temelleri-Bir İdeolojik Devlet Eleştirisi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1995, 23, 24; "Resullahın Halifesi şeklindeki şereflendirilmiş unvan özellikle dinî otoritenin karşısına yerleştirilmiş biçimde siyasi otoriteyi temsil ediyordu." Bkz. H. Dabaşı, *İslâm'da Otorite*, 20; C. Avcı, "Hilâfet", 539; M. Ziyaeddin Rayyis, *İslamda Siyasi Düşünce*, 148, 149; A. Mustafa Nevin, *İslam Siyasi Düşüncesinde*, 149, 150; H. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, II, 121.

⁵⁰⁵ el-Maverdi, *Ahkâm-ı Sultaniyye*, 5, 19; "Hakikat ve mahiyeti itibarıyla hilafetin dünya işlerinin idaresi ve dinin muhafazası hususunda şeriat sahibine niyabetten ibaret olduğu açıkça ortaya çıkmış olmaktadır. Şeriat sahibi iki hususta tasarruf eder: Dinde, şer'i tekliflerin gereğine göre tasarruf eder. Esasen, o, bunları tebliğ ve halkı ona sevk etmeye memur edilmiştir. Dünya işlerini idarede (siyaset-i dünya) beşeri umranda insanların maslahatlarına riayet etmenin icabına göre hareket eder." Bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, 594, 595; A. Abdurrazık, *İslamda İktidarın Temelleri*, 24, 25, 26; C. Avcı, "Hilâfet", 539; H. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, II, 122, 123.

⁵⁰⁶ Fuad Köprülü, "Emevîler ve Abbasiler", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 87 (2004), 111; Muhammed Hamidullah, *İslâm Anayasa Hukuku*, ed. Vecdi Akyüz, by. 1995, 171; Vecdi Akyüz, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*, İstanbul 1991, 116; A. Mustafa Nevin *İslam Siyasi Düşüncesinde* 159, 160, 162, 164.

teokratik bir hal almıştır. Abbâsîler, Hz. Peygamber'in amcası Abbâs'ın soyundan oldukları için kendilerini diğerlerinden farklı görmüşler; bu yüzden insanları meşrû halife oldukları inancına kabûle zorlamışlardır. Onlar, Peygamber'in soyundan geldiği ve Kureyşle ilişkilerin dirilmesi gerekçesiyle hem dinî hem de siyâsî reîsliği ellerinde toplamışlardır. Dahası Hz. Ebubekir'in kullanmayı reddettiği “halifetullah” ünvanını kullanarak, halifeliğin ilâhî temele dayandığı iddiasıyla gücünü arttırmak istemişlerdir.⁵⁰⁷

Arapların Türklerle olan münâsebetlerinin başlangıcı, Hz. Osman dönemine Nihavend savaşına (642) rastlamaktadır. İslam orduları Horasan'a girdiklerinde Türklerle karşılaştılar ve yaklaşık yarım asır onlarla mücadelelerde bulundular.

Emevîler'in hâkimiyeti (661-750) sırasında Türkler'in çok zor şartlar altında statü kazandıklarını görüyoruz. Çünkü Emevîler iktidârları boyunca Arap ırkından olmayan diğer milletleri askerî ve siyâsî hayatlarına dâhil etmiyorlardı.⁵⁰⁸

Emevîler'in ırkçı politikalarından rahatsız olan mevâlîler, Abbâsîler'in Emevî iktidârını ele geçirmelerinde en önemli unsur olmuşlardır. Abbâsîler'e yardım eden unsurlar içerisinde Türkler de vardı. İktidârlarını Türkler'e borçlu olan Abbâsîler zaferden sonra da onlara gerekli alâkayı göstermişlerdir. Özellikle orduda büyük ayrıcalıklar tanıyarak, onları üst kademelere getirmişlerdir. Böylece onlara hizmetlerinin karşılığını vermek istemişlerdir. Türkler'in Abbâsîler üzerinde rolünün artmasında 751 yılında vuku bulan Talas Savaşı da mühim rol oynamıştı. Çinliler'e karşı Araplarla birlik olan Türkler, İslâmiyeti kabûl etmekle birlikte Abbâsîler'e ordudaki üstünlüklerini de kabûl ettirmişlerdir. Hilafet ordusundaki “yenilmez savaşçı” ünvanlı Türk nüfûzu bundan sonra giderek ezici kuvvet olmaya başlamıştı. Öyle ki Mutasım döneminde hilâfet ordusunun Türkleştiği ve başı dahi Türk olan birlikler için Samarra adlı şehirlerin kurulduğu görülmüştür.⁵⁰⁹

⁵⁰⁷ F. Köprülü, “Emevîler ve Abbasiler”, 114, 115; P. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam*, II, 488; A. Lambton, *İslam Tarihi*, 115; “Emevi halifeleri kabilelerin şefi olarak kalmıştı. Cemaatin reisi olarak, o bir Arap kralı ve gücü ise Arap ordusuna dayalıydı. Abbasi halifesi ise başka nitelikte bir kişiliği temsil ederdi. Hz. Peygamber'in ailesine mensub olarak dini prestijini daima öne sürerdi... Halife indinde, fani varlık üstünde bir varlık oldukları fikri çok çabuk değer buldu. Allahın halifesinin yardımcıları, Peygamber'in halifeleri, Allah'ın yeryüzünde temsilcileri gibi bir takım ünvanlarla görünmüştür.” Bkz. Robert Mantran, *İslamın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara 1981, 125; Ekrem Pamukçu, *Bağdat'ta İlk Türkler*, Ankara 1994, 35; İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, I, Ankara 1985, 30; C. Avcı, “Hilâfet”, 543.

⁵⁰⁸ Nerkiz Ahundova, “Abbasilerin Hilâfetinde Türklerin Rolü Hakkında Bazı Kayıtlar”, *Türk Kültürü*, XXXVI\427 (1962), 678; E. Pamukçu, *Bağdat'ta İlk Türkler*, 45.

⁵⁰⁹ “Bu gün Hilafet Ordusu beş kısma ayrılır: Horasanlılar (büyük ihtimalle Horasan Türkleri), Türkler, Mavali, Arablar” Bkz. el- Câhiz, *Hilafet Ordusunun Menkabeleri ve Türkler'in Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, Ankara 1967, 41; “Türkler Halifelerin cesâret, cüret, atılganlık bakımından diğer milletlere tercih ettikleri askerleriydi. Onlardan bir

IX. yüzyıldan itibaren Türkler, Abbâsî Devleti'nin her kademesinde rol oynamaya başlamış ve Türk komutanların Abbâsîler üzerindeki nüfuzu daha çok artmıştır. Türkler devlet işlerine müdâhil oldukları gibi diledikleri mensûbu halife ilân etme veya dilediklerini azletme gücünü kendilerinde bularak halifeyi yetkisiz hale getirmeyi başarmışlardır. Yetkisiz hale gelen halifeler güçlü olduklarını hissettikleri anda Türkler ile apansız mücadelelere girmişlerdir. Siyâsî buhranın yaşandığı X. yüzyılda halife ve Türkler çekişmelerle birbirlerini zayıflatmışlardır.⁵¹⁰

Emirü'l ümerâlık müessesinin teşkîliyle daha nüfûzlu emirü'l ümerâlık makamının sahibi olmak adına kendi aralarında mücadelelere giren Türkler, halifeyle de mücadele halinde oldukları için daha da zayıflamışlardır. Nitekim bu durumdan faydalanan Büveyhiler, emirü'l ümerâlık makamını ellerine almışlardır. Bu vakitten sonra Türkler'in Selçuklular'a kadar Abbâsîlerle olan münâsebetlerinde üstünlükleri son bulduğu gibi Abbâsîler'in de siyâsî hâkimiyet devirleri son bulmuştur.⁵¹¹

Selçuklular'ın kuruluş, yükseliş ve imparatorluk dönemi Türkler'in İslâm âleminin maddî kuvvet ve kudretini ellerine aldıkları dönem olmuştur. Selçuklular bu maddî kuvvet ve kudrete sahip olurken dünyevî yetkilerini kaybeden halifeyi manevî yönde sembolik olarak muhâfaza etmişlerdir. Hz. Peygamber'in soyundan gelen Abbâsîler'e İslam âleminde derin saygı duyulmuş ve halifelerin manevî nüfûzları çok fazla olmuştur. Bu nüfûzdan yararlanmak isteyen Selçuklular da Abbâsîler'i ortadan kaldırmak yerine onların ve sünnilîğin koruyuculuğunu üstlenerek aynı nüfûza sahip olmak istemişlerdir. Bu durum siyâsî hâkimiyet devrini çoktan geride bırakmış olan halifelerin de işine gelmiştir. Çünkü halifeler de Selçuklular aracılığıyla manevî nüfûzlarını yitirme tehlikesiyle karşı karşıya kalmayacaklardı.

Her ne kadar çıkar ilişkisine dayansa da Selçuklular'ın halifelerle münâsebetleri çok gergindi. Çoğunlukla aralarında çıkar anlaşmazlığı yaşanan Selçuklu ve halife

cemâat Bağdad'a Halifelerin yanına gelip onların kumandanları, maiyeti ve itimad ettikleri kişiler oldular." Bkz. Yâkût el-Hamavî, "Mu'cem el-Buldân", *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985, 143, 144; N. Ahundova, "Abbâsîlerin Hilâfetine Türklerin", 679; E. Pamukçu, *Bağdat'ta İlk Türkler*, 34, 59; Farûk Umer, Fevzi, Sait Uylaş, "Türkler ve Abbâsî Hilafeti İkinci Abbâsî Asrına Yeni Bir Bakış", *Nüsha*, V/16 (2005), 106.

⁵¹⁰ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler'de Emirülümerâlığın Ortaya Çıkışı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10-11 (1979-1980), 99; Hamdi Alaslan, "Türk Nüfuzu Döneminde Abbâsî Halifeleri ve Malları Müsadere Edilen Vezirler", *Bir: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VII (1997), 19; F. Umer Fevzi, S. Uylaş, "Türkler ve Abbâsî Hilafeti" 103, 108, 109; E. Pamukçu, *Bağdat'ta İlk Türkler*, 42, 46, 61, 62; N. Ahundova, "Abbâsîlerin Hilâfetine Türklerin", 683; H. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, 169.

⁵¹¹ "halifelik 946'ya gelindiğinde, asıl güç ve yetkisinin dayanmış olduğu kuvvetler üzerindeki kontrolünü, birbiri arkasına kaybetmişti. O, bir dinî kurum, bir askerî yapı ve bir bürokrasi tesis etmiş ve farkında olmadan bir sosyal devrime öncülük yapmıştı ki, o, sonunda, bu müesseselerin hepsine birden yabancılaşmıştı." Bkz. H. A. R., Gibb, "Abbâsîler'in İlk Döneminde Yönetim ve İslâm-İslâm'ın Siyasi Çöküşü", çev. Saim Yılmaz, SÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, III (2001), 497; H. Dursun Yıldız, "Abbâsîler'de Emirülümerâlığın", 106, 107; N. Ahundova, "Abbâsîlerin Hilâfetine Türklerin", 686, 687.

münâsebetlerinde halifelerin dünyevî yetkilerini yeniden ele almak amacıyla Selçuklular'ın iç işlerine müdahalelerde bulundukları, Selçuklular'ın dâhilî meselesi olan hanedân üyeleri ve emîr-atabegleri kendi çıkarını gözetecek şekilde destekledikleri görülmektedir. Halifelerin olumsuz tavırları Selçuklular'ın çöküşünü hızlandırdı.

B. Tuğrul Bey Döneminde Halifenin Statüsü

Tarih boyunca Selçuklular ile Abbâsîler arasında siyâsî, hukukî, diplomatik ve evlilik boyutunda münâsebetler kurulmuştur.

Selçuklular ile Abbâsîler arasındaki ilişkiler ilk olarak devlet kurma provasıyla girilen Nişabur'un işgali esnasında (429\1038) başlamıştır. Tuğrul Bey Nişabur'un komutanlarca tahrip edilmesini Halife el-Kâim Biemrillâh'ın buna izni olmadığına dâir fermanını göstererek engelleyebilmiştir.⁵¹² Selçuklular'ın siyâsî üstünlüğünü Büveyhîler'e kaptırmış olan Halife el-Kâim'in isteğine uymalarının temelinde Abbâsîler'in Hz. Peygamber'in soyundan gelmeleri ve onların manevî nüfûzundan yararlanma isteği yatıyordu.

Selçuklular ile Abbâsîler arasındaki ikinci münâsebet Dandanakan Savaşı kazanıldıktan sonra kurulmuştur. Sultanlığını fetihnâmelerle duyuran Tuğrul Bey, elçi Ebû İshak el-Fukkaî ile Abbâsî Halifesi el-Kâim'i durumdan haberdâr etmiştir. Halife el-Kâim'in manevî nüfûzundan yararlanmak isteyen Selçuklular, elçiyle gönderdikleri mektupta halifeye olan bağlılıklarını bildirmişlerdir: “Tanrının bu vergisine şükür, bu yardımına hamdolmak üzere, adalet ve insaf ile hareket ettik, zulüm ve adaletsizlik yolundan ayrıldık. (Şimdi) istiyoruz ki, bu iş din yolu ile Emir-el-müminin'in buyruğu ile olsun.”⁵¹³ Tuğrul Bey'in halifeye elçi göndererek bağlılığını bildirmesi biraz da mecbûriyetten kaynaklanmıştır. Çünkü o dönem İslâm dünyasında bir hükümdârın meşrûluğunun kabûlü halifenin onayından geçiyordu.

434\1043 yılında Halife el-Kâim, Tuğrul Bey'e elçi olarak meşhur alim Maverdî'yi gönderdi. Halife el Kâim'in elçi göndermesinin iki amacı vardı. Birincisi üzerindeki Büveyhî baskısını ortadan kaldırabilme hususunda Selçuklular'dan yardım talebinde bulunup veya bulunamayacağının ölçülmesine yönelikti. Maverdî

⁵¹² 1038 yılında Nişabur şehrine giren Selçuklular şehri yağma etmek istedilerse de Tuğrul Bey buna izin vermedi. “Bunlar oruç ayı geçtikten sonra Nişapur şehrini tahrip etmek istediklerinden Tuğrul Bey kardeşi Çağrı Bey'e şu sözleri söyledi: “bu hareket doğru değildir. Çünkü halifeden daha büyük bir ferman geldi.” Çağrı Bey ısrar edince Tuğrul Bey eline bir bıçak aldı ve “Eğer bu şekilde hareket ederseniz kendimi öldürürüm dedi.” Bkz. Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, I, 296.

⁵¹³ Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 5; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, IX, 423; Ravendî, *Râhatü's Sudûr*, I, 102, 104; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, I, 37; Müneccimbaşî, *Câmiu'd Düvel*, I, 10; Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, I, 160, 161.

izlenimlerini halifeye aktarmak amacıyla bir yıl kadar Selçuklu ülkesinde kaldı. İkincisi ise Selçuklu sultanından bir takım isteklerde bulunarak, onu itaât altına alma düşüncesi idi. Bu istekler şunlardı: “I. Emir-ül-mü’minin der ki: Ey Emir Tuğrul Bey Muhammed! Senin zaptetmiş olduğun memleketler sana yeter. Diğer arap emirlerine ait memleketlere dokunma ve onlara zarar verme. II. Bize tâbi olduğunuz için bize karşı kesin sadakatten ayrılmayınız. Emirlerimize karşı gelmeyeceğinize dair söz vermeniz ve sözünüzü tutmadığınız takdirde bütün zevcelerinizin boş düşeceğine ve kölelerinizin âzad olacağına, bütün mallarınızdan mahrum kalacağınıza dair and içmeniz lâzımdır. III. Daima doğru hareket ederek hileden sakınmalı ve müminlerin başına kâfirleri geçirmekten çekinmelisiniz. IV. Aldığınız memleketlerin vergilerini, selefleriniz gibi bize göndermeniz icap eder. Bu işleri yaparsanız sizi şeref hil’atları ile süsleriz. Sizi hükümdar tanıtacak şerefli unvanları veririz. Siz de cebbar olmaktan korununuz. Tuğrul Bey elçinin nâmesini dinledikten sonra birinci noktaya şu cevabı verdi: “Benim askerlerim pek çoktur ve bu memleketler onlara kâfi gelmemektedir.” Elçi de şu sözleri söyledi: “bunun sebebi sizin bu memleketleri tahrip etmenizdir. Bütün dünyayı alsanız ve bu şekilde tahrip etseniz size ve milletinize yetmez.” Tuğrul Bey ikinci maddeye şu cevabı verdi: “İstediğiniz bu yeminlere belki kâtiplerin akli erer, fakat benim aklım ermez. Benim hiçbir hata etmemek üzere kendimi zapt-u rapt altına almama imkân mı vardır?” Elçi de şu mukabele de bulundu: “Siz bütün kalbinizle bize bağlı olduğunuzu gösterir ve ancak doğru olanı yaparsanız, hatadan korunmuş olursunuz.” Tuğrul Bey üçüncü madde hakkında şu cevabı verdi: “Ben dürüst hareket için dikkat ediyorum. Şayet yanımdaki aç kimselerden bazıları kötülük ediyorlarsa buna karşı ne yapabilirim?” Dördüncü maddeye karşı da şu sözleri söyledi: “İstediğiniz verginin miktarını bana bildirin. Elimden gelirse geri kalmam.” Muhakkan olan nokta şudur: Tuğrul Bey bu dört maddenin birini de kabul etmemişti.”⁵¹⁴ Neticede Maverdî Selçuklular adına olumlu izlenimler edindi; fakat halifenin isteklerini Tuğrul Bey’e kabul ettiremedi.

Maverdî’nin Selçuklular hakkındaki izlenimlerine binâen Halife el-Kâim kendisini baskı altında tutan Büveyhiler’in emrindeki Arslan Besasîrî’ye karşı Tuğrul Bey’den yardım istedi. Yardım talebini çok sonra kabûl eden Tuğrul Bey’in bu kabûl ile halife tarafından pek çok ihsâna mazhar olacağı az çok tahmin edilebilirdi. Nitekim Tuğrul Bey Bağdad’a varışından (449\1057) itibaren halifenin manevî nüfûzundan

⁵¹⁴ Abû’l Farac, *Abû’l Farac Tarihi*, I, 302, 303.

yararlandı.⁵¹⁵ Halife yardım çağrısını kabûl eden Tuğrul Bey'in adına Bağdad minberlerinde hutbe okunmasını emretti ve ona, Rükne'd-dîn ünvanını verdi.⁵¹⁶ Böylece Tuğrul Bey hükümdârlığın manevî alâmetlerine sahip oluyordu. Tuğrul Bey, Besasîrî isyânını bertaraf etmek için çabalarken halife tarafından kendisine iki kılıç kuşatılarak "doğunun ve batının hükümdarı" ilân edildi (449\1058).⁵¹⁷ Bu ünvan Halife el-Kâim'in devlet yönetiminde yetersiz olduğunu kabul ettiği ve devlet işlerini Tuğrul Bey'e devrettiği anlamına geliyordu.⁵¹⁸

Her iki tarafın kendi çıkarını göz ettiği ittifâktan iki taraf da memnûn kaldı. Tuğrul Bey, halife vasıtasıyla manevî nüfûz edinmekle kalmayıp, halifenin koruyucusu olmak gibi büyük bir şerefe erdi. Halife de manevî nüfûzunu hala kaybetmemiş olmakla beraber koruyuculuğunu üstlenen Tuğrul Bey vasıtasıyla siyâsî olarak eski gücüne kavuşacağını umuyordu. Nitekim Halife el-Kâim, Tuğrul Bey'in yardımlarıyla Bağdad'ı işgal ederek çeşitli zorbalıklarda bulunan ve kendisini hapse koyan ve ülkesinde Mısır Fatimî Halifesi el-Mustansır adına Şîî hutbesi okutan en büyük engeli Besasîrî'den kurtuldu (451\1060).⁵¹⁹

Temelleri atılmaya çalışılan Selçuklu-Abbâsî münâsebetlerinden şu ana kadar gördüklerimiz siyâsî, hukukî ve diplomatik düzeydeydi. Bunların dışında Tuğrul Bey döneminde iki hanedân arasında sıhriyet bağları ile kurulan münâsebetlerin ilki gerçekleşmiştir. Tuğrul Bey "Çevre hükümdarlarının da şeref duyup memnun olacağı bir akrabalık tesis etmek amacıyla halifeyle ilişki kurmak istiyordu."⁵²⁰ Bundan ötürü Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun, Halife el-Kâim ile evlenirken (448\1056);⁵²¹

⁵¹⁵ Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 13- 17; Müneccimbaşı, *Câmiu'd Düvel*, I, 22, 23.

⁵¹⁶ Halife "şefaatte bulunmayı kabul ederek ona meşrû hükümdar ve Müslümanların sığınağı ve Rüknuddin Sultan Tuğrul Bey unvanlarını kullanarak mektup yazdı". Bkz. Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, I, 305; Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, I, 102.

⁵¹⁷ Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra* 11, 12; Sultan Tuğrul, halifenin huzuruna çıktığında: " Halifenin emri üzerine köleler sultana boyun bağı tek olan (?) 7 siyah elbise giydirdiler ve altınla işlenmiş siyah bir sarığı başına geçirdiler. Sarığın üzerinde kıymetli taşlardan yapılmış iki sumbul ile işlenmiş bir taç bulunuyordu ve her taşın üzerinde harikulâde güzellikte onbeşer inci ve bunların uçlarındaki iki altın bağ (?) bulunuyordu. Sultan boynuna geçirilen altından yakayı kabul etmedi. Bu da omzunun üzerine kondu ve kölelerin biri onu önünde taşıdı. Sultan, tekrar eğilmek istediği zaman başının üzerindeki ağır taç yüzünden buna imkân bulamadı. Halife ona üstü altından harflerle işlenmiş mor sancak takdim etti. Bunlar da onun önüne asıldı. Sonra halife ona şahane bir mühür verdi ve münadilere emir vererek onu "Doğu ve Batı Sultanı" olarak ilân ettirdi." Bkz. Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, I, 312; Müneccimbaşı, *Câmiu'd Düvel*, I, 22, 23; M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey*, 68; "Selçukluların İslamiyete sadakatleri ve Halifeye hürmetleri meşhurdur. Tuğrul Bey, sadakat ve şecaat sayesinde, 30 sene içinde mütevazi bir Oğuz beyinden Şark ve Garb Sultanı oldu." Bkz. Emel Esin, *Türkistan Seyahatnamesi*, Ankara 1959, 15.

⁵¹⁸ Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine*, 221, 222; Mircea Eliade, P. Couliano, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, çev. Ali Erbaş, İstanbul 1997; J.Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, 209; A. Taneri, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, 36.

⁵¹⁹ Azîmî, *Târîhu'l Azîmî*, 13; Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 7; İbnü'l Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, 1; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 167; A. Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman, Tuğrul Bey", 60; Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi Emevîler-Abbâsîler*, Ankara 1968, 115.

⁵²⁰ A. Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman, Tuğrul Bey", 4.

⁵²¹ Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 8; Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, I, 308; A. Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman, Tuğrul Bey", 4; Zekerîya Kitapçı, "Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey ve Abbâsî Hilâfetine Türk Varlığı

Tuğrul Bey de eşi ve örneği görülmeyen bir ilke imza atarak, bütün engellere rağmen halifenin kızıyla evlenmiştir (454\1062).⁵²² Selçuklular askerî ve idârî sahada rakipsiz bir konuma sahiplerken, Türk hatunları vesilesiyle nüfûz ve kudretlerini Abbâsî sarayına da taşımışlardır.⁵²³

C. Alp Arslan Döneminde Abbâsî Halifesiyle Münâsebetler

Tuğrul Bey'in vefatı üzerine (455\1063) Abbâsî halifesi el-Kâim bi-Emrillâh Selçuklular ile yaptığı anlaşmanın geçersiz olacağı zannını taşıyordu. Çünkü halife engeli Büveyhî hanedânı sona erdiği için Selçuklular ile yaptığı anlaşmayı devam ettirmenin anlamsız olduğunu ve kendi çıkarına ters düştüğünü çok iyi biliyordu. Dünyevî yetkilerini tekrar eline almanın vakti geldiğini düşünüyordu. O yüzden Halife el-Kâim Selçuklu'ya tâbi çevredeki emîrleri itâate çağırarak dünyevî yetkilerini yeniden eline almaya çalıştı. Selçuklular'ın Bağdad'daki temsilcisi Ebu Saîd el-Kayinî'ye de elçi gönderip, “onun bu memlekete nezaret etmeye Tuğrul Bey tarafından memur edildiğini, o da öldüğüne göre Halifelik iktâ'larından elini çekip Irak'ta oturmasını, yoksa kendisini bu memleketten sürüp çıkaracağını ağır bir dille bildirdi.”⁵²⁴ Ebu Saîd el-Kayinî Selçuklular'a bağlı kalarak, halifelik iktâ'larından elini çekmedi.⁵²⁵

Halife, Selçuklular'ın temsilcilerini dize getiremeyeceğini anlayınca anlaşmayı geçersiz kılmak amacıyla başka bir yol denemiştir. Hutbeden Tuğrul Bey'in adını çıkarttığı gibi Selçuklu hanedânından kimsenin adını hutbeye koymamıştır. Oysaki halife siyâsî kudreti başta olmak üzere eski gücünü çoktan yitirmişti ve devletini yönetmek için bir koruyucuya muhtaç olmuştu. Nitekim halife, Alp Arslan adına hutbe

ile Fiili Bütünleşme Olayı, Selçuklu Türk Hâatunları Hilâfet Saraylarında”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (1992), 120.

⁵²² Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 18- 23; el Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devlet*, 15; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 36, 38; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, I, 110; Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, I, 315; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 198, 199; Anonim, *Selçukname*, 7; Müneccimbaşı, *Câmiu'd Düvel*, I, 25, 26; A. Sevim, “Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman, Tuğrul Bey”, 74-78; Z. Kitapçı, “Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey”, 120.

⁵²³ Z. Kitapçı, “Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey”, 122.

⁵²⁴ A. Sevim, “Sibt İbnü'l- Cevzî'nin Mir'âtü'z- Zaman-Tuğrul Bey”, 85; M. Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, I, 11, 12.

⁵²⁵ Sultan Tuğrul vefat ettiğinde halife, Ebû Saîd el-Kayinî'yi huzuruna çağırması; fakat o davete icabet etmemiştir. Bunun dışında Amîdü'l-Mülk'e bağlı olduğunu söyleyerek Selçuklular'a bağlılığını bildirmiş oluyordu. O, “ Beni korkutup dehşete düşüren şey, sultanın ölüm haberinin bütün ülkeye yayılmış olmasıdır. Halbuki bu haberin, ülkenin yağmaya uğratılmaması için gerekli önlemlerin alınmasına kadar gizli tutulması, çok doğru ve isabetli olurdu. Ben Hilâfet Sarayı'na ancak huzur ve sükûn sağlandığı taktirde giderim. Ben, vezir Amîdülmülk'ün kölesiyim (gulam), eğer bana ondan herhangi bir emir mektubu gelecek olursa ona uyarım” dedi. Bkz. A. Sevim, “Sibt İbnü'l- Cevzî'nin Mir'âtü'z- Zaman-Tuğrul Bey”, 85.

okutmadığı süre içerisinde Bağdad'ın ileri gelenleri otorite boşluğundan yararlanıp, isyân çıkartmışlardır (455\1063-456-1064).⁵²⁶

Halife, Tuğrul Bey'in ölümünden sonra yaptığı anlaşmayı geri çekerek Selçuklular ile kurduğu görünürdeki dostane ilişkinin çıkara dayandığını alenî bir biçimde göstermiştir. Durumun farkında olan Alp Arslan ise, halifelerin manevî nüfûzundan yararlanabilmek adına Abbasi halifelliğini ortadan kaldırmamış; ilişkileri iyi bir zemine oturtmaya çalışmıştır. Bu amaç doğrultusunda Selçuklu sarayında kalan Tuğrul Bey'in eşi Seyyide Hatun'u babası Halife el-Kâim'e teslim etmiştir.⁵²⁷ Halife de görünürde Alp Arslan'ın jesti karşılığında esâsında ise Bağdad'ın ileri gelenlerinin isyânına çözüm bulamadığından (455\1063-456-1064) Bağdad'da Alp Arslan adına hutbe okutmaya başlamıştır. Bu hâl üzerine halife yeniden dünyevî salâhiyetlerini Selçuklu'ya devretmiş oluyordu. Ayrıca halife, Alp Arslan'a “es Sultanu'l-mu'azzam, şâhenşâhu'l-âzam, melikü'l-arab ve'l-acem, seyyidu-mülûki'l-ümem, ziyâu'd-dîn, gıyâsu'l-müslimîn, zahîrû'l-imâm, kehfû'l-enâm, adu'd-ud-devle tâcü'l-mille, Ebu Şucâ Alp Arslan Muhammed b. Davud Burhanu Emîri'l-müminîn” gibi lâkaplar vermiştir (456\1064).⁵²⁸ Dünyevî iktidârın dışında manevî anlamı yüce olan lâkaplar ile Alp Arslan'ın İslam dünyasında imajı artmış, beklentileri karşılanmıştır.

D. Melikşah Döneminde İlişkilerdeki Gerginlik

Melikşah taht mücadelesinde amcası Kavurd'u safdışı bırakarak, Selçuklu tahtına geçmeyi başardı. Bunun üzerine Melikşah'ın sultan olduğuna dâir onayladığı ahidnâmesini Bağdad Selçuklu şahnesi Sâdü'd-devle Gevherâyin'e teslim eden(466\1073)⁵²⁹ Halife el-Kâim'in Sultan Tuğrul ve Alp Arslan zamanında yaptığı anlaşmayı devam ettirdiği görülmektedir.

⁵²⁶ “sultan Tuğrul Bey'in ölümünü izleyen günlerde, Alp Arslan'ın tahta geçmesine değin Selçuklu merkezî yönetiminin zayıflaması nedeniyle özellikle Selçuklu vasalı Arap emîrleri, Irak'a hâkim olma girişimlerinde bulunmakta idiler. İşte bu emîrlerin başında Müslim gelmekteydi...huzursuzluklar, Alp Arslan'ın Büyük Selçuklu Devleti tahtına geçmesinden sonra tam anlamıyla ortadan kalkmış, dolayısıyla halife el-Kaim de manevî hâkimiyetini sürdürmeye-maddî hâkimiyet ise Selçuklu sultanlarına ait idi-devam etmiştir.” Bkz. A. Sevim, “Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman-Alp Arslan”, 3; Mehmet Nadir Özdemir, “Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 24 (2008), 327.

⁵²⁷ Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 43; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 47; A. Sevim, “Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman-Alp Arslan”, 6; a.mlf., “Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam”, 41.

⁵²⁸ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 48; A. Sevim, “Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman-Alp Arslan”, 6; a.mlf., “Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam”, 42; M. Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, II, 11.

⁵²⁹ “Halife, Gührâin'e hilâfet ahitnamesinin, başını okuyup teslim etti. Ahitnamenin mazmunu: Padişahlık emrinde ona güveniyorum, demekten ibaretti.” Bkz. Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 50; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 91; A. Sevim, “Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman-Melikşah”, 1; a.mlf., “Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam”, 54; E. Merçil, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu”, 514.

Halife el-Kâim bi-Emrillâh'ın vefat etmesiyle velâhıdı Muktedî Billâh halife olmuştu (467\1075).⁵³⁰ Aralarında farklı bir metbûluk-tâbilik ilişkisi gelişen Selçuklular ile Abbâsîler'in durumu Melikşah-Muktedî Billâh döneminde de değişmemiştir. Yalnız Melikşah, Alp Arslan'ın aksine Bağdad'ı ara sıra ziyaret ederek kontrol altında tutmak istemiş ve 480\1087 yılında Kuzey-Suriye seferi dönüşü ilk Bağdad ziyaretini gerçekleştirmiştir.⁵³¹ Bu ziyareti esnasında metbû hükümdâr Melikşah'ın diğer Selçuklu sultanları gibi görünürde halifeye saygıda kusur etmediği görülmüştür. Nitekim Melikşah'ın halifenin huzurunda ayakta durmak istemesi siyâsî olarak güçsüzlüğünden değil diğer Selçuklu sultanları gibi siyâset gereği halifeye duyulan saygıdan, onun manevî nüfûzundan yararlanma isteğinden kaynaklanmıştır. Halifenin Melikşah'a iki kılıç kuşatması dünyevi yetkilerin hala Selçuklular'ın elinde olduğunu göstermiştir.⁵³² Bunun dışında Melikşah Bağdad'da iken kızı Mah-Melek Hatun ile Halife el-Muktedî'nin izdivâcını sağlayarak ilişkileri sıhriyet bağı ile kuvvetlendirmiştir.⁵³³

Melikşah Bağdad'ı tekrar ziyaret ettiğinde halifeyle arası açıldı (484-485\1091-1092). Çünkü Melikşah'ın nüfûzunu metbûluk tâbilik ilişkisinden öteye taşımak gibi bir amacı vardı. Kızı Mâh-Melek hatundan olma torunu Cafer'i halifelik velâhıdı yapmak istiyordu. Çünkü soy bağı Selçuklu hanedânına dayanan bir halifenin varlığı ile Selçuklular manevî yönden de güçlü olacaktı. Cafer'in velâhıdlığı halife tarafından kabul görmeyince Melikşah dinî yetkileri eline almak amacıyla saltanat merkezini Bağdad'a taşımayı ve halifenin orayı terk etmesini istedi. Melikşah büyük ihtimalle sûikaste kurban gittiği için düşüncesini gerçekleştirmeye ömrü vefa etmedi (485\1092).⁵³⁴

⁵³⁰ Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 51; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 94, 95; Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, I, 327; A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman-Melikşah", 11; a.mlf., "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam", 55.

⁵³¹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 141; Münecimbaşı, *Câmiu'd Düvel*, I, 58; A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman-Melikşah", 70; a.mlf., "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam", 67; E. Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu", 616.

⁵³² İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 142; "Sultan Bâbü'l-garebe'ye ulaşınca, kendisi için eyeri Çin demîrinden yapılmış ve yün kısımları siyah olan, özel bir at hazırlayıp takdim edildi. Sultan, bu ata binip halifenin bulunduğu yere ulaştı. Burada kendisine halifenin oturması emri bildirildi. Fakat o, bu emri yerine getirmeyip, halifeye saygı için oturmadı. Ona bu emir ikinci kez bildirildi. Bunun üzerine sultan, bu emre uyup oturacağı hususunda ant içtikten sonra oturdu; bu sırada halife, Sultana *hil'at* verilmesini emretti... Kendisiyle halife arasında bir kafes bulunan sultan, birkaç kez yer öptü. Daha sonra halife, ona iki kılıç kuşattı. Bunun üzerine halifelik veziri Ebû Şucâ, sultana "Ey Celâlüddeve, Tanrı, bu, efendimiz *Mü'minlerin Emîri*'ni imamlıkla şereflendirip seçmiş ve ümmetin başına getirmiştir. Fakat o, şimdi, bu İlâhî emanet mevkiini sana vermiş bulunuyorlar. O, Tanrı'nın düşmanlarına karşı seni güçlü ve kuvvetli yapmak için iki kılıç kuşattı" dedi." Bkz. A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam", 68, 69; Münecimbaşı, *Câmiu'd Düvel*, I, 58, 59; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 206; E. Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu", 616, 617.

⁵³³ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 145; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 267; Münecimbaşı, *Câmiu'd Düvel*, I, 52; A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman-Melikşah", 71; A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam", 70; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 207; E. Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu", 617.

⁵³⁴ "Bunun ölmesile, devletin beli kırıldı. O, günlerde, Melikşah ile Halife beyninde, tatsızlık tahaddüs edip bir takım suizanlara ve Melikşah'ın vefatını da o tatsızlığın şeametine atfetmeğe sebebiyet verdi." Bkz. Bunderî, *Zubdatu'n-*

E. Fetret Devrinde Abbâsî Halifesinin Selçuklu İç İşlerine Müdahalesi

Melikşah, Tuğrul Bey döneminden itibaren halifeye bırakılmış olan manevî yetkileri eline almak istemişti. Melikşah'ın halifenin manevî yetkilerini eline almak istemesi Sultan Tuğrul döneminde yapılan anlaşmaya ters düşen bir durumdu.

Melikşah'ın ömrü yetmediği için emelini gerçekleştirememesi bundan sonraki sürecin Selçuklular'ın aleyhine halifelerin lehine işlemesine neden olmuştur. Melikşah'dan sonra Selçuklular bir daha eski günlerindeki kuvvete erişememiş, kozlar halifelerin eline geçmiştir. Artık halifeler, Selçuklu tahtına geçecek sultanın saltanatının tasdîkinin elinde olduğunu bildiğinden taht mücadelesi veren isyânkâr hanedân üyelerini desteklemişler ve isyân anında hutbeyi taht müddeînin adına çevirerek, taht mücadelelerinin uzamasına neden olmuşlardır. Selçuklular'ın merkezî otoritesinin zayıflamasını fırsat bilen halifeler dünyevî yetkilerine kavuşmanın uğraşını vermişlerdir.

1. Terken Hatun ile İlişkiler

Melikşah öldükten sonra Terken Hatun küçük yaştaki oğlu Mahmud'u tahta çıkartmak için çok çaba sarfetmişti. O küçük yaştaki oğlunun sultanlığının onaylanmasının bir yolunun halifeden geçtiğini çok iyi biliyordu.

Terken Hatun, Mahmud'un sultanlığını onaylaması için Halife Muktedî'ye teklif götürdüğünde halife “şerîatin, şehzadenin yaşı küçük olduğundan, onu padişahlığa layık görmeyeceğini” bildirerek, Terken Hatun'un bu talebini yanıtsız bırakmıştı. Emelinden vazgeçmeyen Terken Hatun, Mâh-Melek Hatun'un oğlu Cafer'i kullanarak halifeye isteğini kabul ettirmeye çalışmıştır. Halife Muktedi cephesinde de durum farksız olmamıştır. Halife Muktedi de bu dayatmaya karşılık Berkyaruk'un adına hutbe okutmayı bahane ederek çeşitli taleplerde bulunmuştur.⁵³⁵

Halife'nin talepleri şunlardı: “Buna göre saltanat ismen Mahmud'a ait olacak, hutbe halife adına okunacak, ordu kumandanlığı, ülke ve halkın idaresi Emir Üner'e ait olacak o bu konuda Tacülmülk'ün direktiflerine göre hareket edecekti.” Halifenin

Nusra, 69; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 172, 181; Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, I, 334; Münecimbaşı, *Câmiu'd Dîvel*, I, 60, 61; A. Sevim, “Sıbt İbnü'l- Cevzî'nin el-Muntazam”, 72, 73,74, 75; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 215; E. Merçil, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu”, 618.

⁵³⁵ Hatun, halifeden: “oğlu adına, onun sultan olduğuna dair bir ahidnâme yazılıp gönderilmesini” istemiştir. Halife bir ahidnâme yazarak bazı şartlar ileri sürmüştür. Hatun bu şartları kabûl etmeyince halife, ona: “Senin bu isteğin şeriatça câiz olmadığı gibi, fakihler de bu hususta fetva vermezler.” dedi. Gazzâlî: “Hatun'un isteği, câiz olmayıp halifenin söylediği câizdir” cevabını vermiştir. El Muşattab ise “Hatun'un bu hususta söylediği câizdir”, dedi. Bkz. A. Sevim, “İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam”,75; M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk*, 72-73; A. Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri*, 16-17.

taleplerinin yerine getirilmesi karşılığında Mahmud'un sultanlığı ilân edilmiştir (485\1192). Halife, Mahmud'a <<Nasırü'd dünya ve'd-dîn>> lâkabını vermiştir.⁵³⁶

Sonuç itibariyle Terken Hatun'un Cafer'i, Halife Muktedî'nin ise Berkyaruk'u koz olarak kullanıp, emellerine bir müddet ulaştıkları görülmektedir. Ama bu anlaşmadan karlı çıkan halife olmuştur. Yapılan anlaşmada geçen "saltanatın ismen Mahmud'a ait olacak" maddesinin kabûlü halifenin dünyevî yetkilerine kavuşabilmesi adına atılmış bir adımdı.

2. Sultan Berkyaruk ve Muhammed Tapar Dönemi

Halife Muktedi, Melikşah'ın ölümünden sonra ortaya çıkan Selçuklu taht mücadelelerine çıkarına uyan kişiyi destekleyerek müdâhil olmuştur. Nitekim Mahmud'u Terken Hatun ile yaptığı anlaşma sonucu desteklemiş, onun adına hutbe okutmuştu.

Halife her ne kadar Mahmud'a destek çıkmışsa da Selçuklular'da taht için mücadeleler devam etmiştir. Bu durumda Halife Muktedi'nin zarara uğramamak amacıyla kim güçlüyse onun tarafını tutmaya karar vermiş olduğu gözüküyor. Öyle ki Berkyaruk ile Terken Hatun'un destekçileri Kerec mevkiinde karşılaştığında sonuç Berkyaruk lehine olunca halife, hutbeyi Berkyaruk adına çevirmişti (487\1094)⁵³⁷. Çünkü emîrlerin desteğini alarak yeterli güce ulaşan Berkyaruk, her halükârda tahta çıkacaktı ve o tahta geçtiğinde halifenin manevî yetkilerini elinden alabilirdi. Stratejik davranan Halife Muktedi taht mücadelesine karışan Tutuş'u ise desteklememiştir.⁵³⁸

Halife Muktedi, Berkyaruk'un saltanat menşûrunu onayladıktan kısa bir süre sonra vefat etti. Onun yerine oğlu Mustazhir Billâh geçti (487\1094).⁵³⁹ Yeni halife iç meselelerle merkezî otoritesi zayıflayan Berkyaruk'un tâbi devletlerle uğraşacak zamanının olmadığını bildiğinden manevî yetkilerinin elinden gideceği korkusunu taşımıyordu. Bu yüzden Halife Mustazhir, Selçuklular ile ilişkiler noktasında farklı bir strateji geliştirdi. O, Sultan Berkyaruk yerine taht müddeîlerini destekledi. Halifenin sultana rağmen taht mücadelesi veren Selçuklu şehzâdelerinin adına hutbe okutması ve onlara saltanat menşûru vermesi onların mücadelelerinin devamını sağlıyordu. Hâlbuki

⁵³⁶ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 184.

⁵³⁷ Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, I, 138; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 290; Anonim, *Selçukname*, 11.

⁵³⁸ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, 180; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 189; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 286; Müneccimbaş, *Camîu'd- Düvel*, I, 72, 74, 75, 217.

⁵³⁹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 197; Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, I, 335; Abdülkerim Özeydin, "Müstazhir-Billâh", *DİA*, XXXII (2006), 127.

taht müddeîleri halife gibi güç odaklarından destek almasalardı taht mücadeleleri sürüp gitmeyecekti.

Halife Mustazhir, Selçuklu iç işlerine ilk müdâhalesini Tutuş'u desteklemekle gerçekleştirdi.⁵⁴⁰ Tutuş ile yaptığı mücadeleyi kazanan Berkayaruk⁵⁴¹ yine de tahtın rakipsiz sahibi olamadı. Muhammed Tapar ile beş yıl kadar sürecek taht mücadelesinde bulundu ve bu mücadelelerin her karesinde her zamanki gibi yine halife vardı. Halife, Berkayaruk'un Muhammed Tapar'a karşı aldığı galibiyette adına hutbe okutuyor; mağlûbiyette ise hutbeyi geri çekiyordu. Yapılan mücadeleler esnasında hutbe 17 Zilhicce 492\ 4 Kasım 1099 tarihinde Muhammed Tapar,⁵⁴² Safer 493\Aralık 1099-Ocak 1100 tarihinde Berkayaruk,⁵⁴³ 14 Recep 493\ 25 Mayıs 1100 tarihinde Muhammed Tapar,⁵⁴⁴ 3 Cumadelâhir 494\ 5 Nisan 1101 tarihinde Berkayaruk,⁵⁴⁵ 27 Zilhicce 495\23 Ekim 1101 tarihinde Muhammed Tapar,⁵⁴⁶ 4 Rebiülevvel 465\27 Aralık 1101 tarihinde Berkayaruk adına okundu.⁵⁴⁷ Neticeye varılan son mücadeleyi Berkayaruk kazandı ve tahta geçti (20 Cemâziyelevvel 497\ 18 Şubat 1104).⁵⁴⁸

Mustazhir, Berkayaruk ve Muhammed Tapar üçgeninde kazanan taraf halifedir. Halifenin Berkayaruk ve Muhammed Tapar arasında gel-git şeklinde okuduğu hutbe, Selçuklu tahtında bir dönem kimin sultan olduğuna dâir belirsizliğe neden oldu. Bu duruma mahal veren halifenin onları devre dışı bırakmayı hedef edindiği ve dünyevî yetkilerini eline almak için uygun zemini hazırlamaya çalıştığı gözüküyor.

⁵⁴⁰ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 198; A. Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", 98; A. Özaydın, "Berkayaruk", 515; a.mlf., "Müstazhir-Billâh", 127; E. Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu", 140.

⁵⁴¹ Azîmî, *Târîhu'l Azîmî*, 29; Bundari, *Zubdatu'n-Nusra*, 86; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, 183, 184; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 207; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 292; Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, I, 335; Anonim, *Selçukname*, 12; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 34; Müneccimbaşı, *Camîu'd- Dîvel*, I, 75, 76, 219; A. Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", 98.

⁵⁴² Bundari, *Zubdatu'n-Nusra*, 88; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 53; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 238-239; Müneccimbaşı, *Camîu'd- Dîvel*, I, 80-81; A. Özaydın, *Sultan Berkayaruk Devri*, 59; a.mlf., "Müstazhir-Billâh", 127.

⁵⁴³ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 243; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 307; Müneccimbaşı, *Camîu'd- Dîvel*, I, 82; A. Özaydın, *Sultan Berkayaruk Devri*, 60; a.mlf., *Sultan Muhammed Tapar*, 16-17.

⁵⁴⁴ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 243-244; Müneccimbaşı, *Camîu'd- Dîvel*, I, 83; A. Özaydın, *Sultan Berkayaruk Devri*, 276, 277; a.mlf., *Sultan Muhammed Tapar*, 18-19.

⁵⁴⁵ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 250-251; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, I, 144; Müneccimbaşı, *Camîu'd- Dîvel*, I, 84-85; A. Özaydın, *Sultan Berkayaruk Devri*, 65-67; a.mlf., *Sultan Muhammed Tapar*, 21-23.

⁵⁴⁶ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 252, 254; Müneccimbaşı, *Camîu'd- Dîvel*, I, 85-87; A. Özaydın, *Sultan Berkayaruk Devri*, 69-70; a.mlf., *Sultan Muhammed Tapar*, 25.

⁵⁴⁷ el-Hüseynî, *Ahbâr üd- Devlet*, 54; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 270-271; Müneccimbaşı, *Camîu'd- Dîvel*, I, 88; E. Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu", 143; A. Özaydın, "Berkayaruk", 515; a.mlf., *Sultan Berkayaruk Devri*, 72- 73; a.mlf., *Sultan Muhammed Tapar*, 26-28.

⁵⁴⁸ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 54; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 301; Müneccimbaşı, *Camîu'd- Dîvel*, I, 92-93; İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 74; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 30; Abdülkerim Özaydın, "Muhammed Tapar", *DİA*, XXX (2005), 580; a.mlf., *Sultan Berkayaruk Devri*, 78-79; a.mlf., *Sultan Muhammed Tapar*, 35; H. İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, 60-61.

Berkyaruk'un 498\1105 yılında vefatıyla velîahd Melikşah'ı bertaraf eden Muhammed Tapar tahtın rakipsiz sahibi oldu.⁵⁴⁹ Muhammed Tapar'ın önünde taht iddiâ eden Selçuklu şehzâdelerinin olmaması Halife Mustazhir'e Selçuklular'ın iç işlerine müdâhale imkânı tanımadı. O yüzden halifenin dünyevî yetkilerine ulaşma emeli için zemin hazırlığı bu dönemde sekteye uğramıştır.

3. Sancar Dönemi

Muhammed Tapar öldüğünde⁵⁵⁰ Horasan meliki Sancar, Selçuklular'ın merkezini Horasan'a taşıyarak tahtın başına geçmişti. Irak'a da merkezi Isfahan olmak üzere yeğeni Mahmud'u sultan yapmıştı.⁵⁵¹

Selçuklular'da idârî anlamda değişikliklerin yaşandığı bu dönemde Halife Mustazhir vefat etmiş, yerine oğlu Müsterşid Billâh geçmiştir.⁵⁵² Sancar ile Halife Müsterşid arasındaki münâsebetler diğer dönemlerden farklı olarak Irak Selçuklu sultanları vasıtasıyla gelişmiştir. Halifenin emellerini gerçekleştirme ideali artık Irak Selçukluları üzerinden devam edecektir. O yüzden Sancar ile halifenin münâsebetleri aşağıdaki başlıklarda daha geniş işlenecektir.

II. ABBASİ HALİFELERİNİN IRAK SELÇUKLULARI İLE İLİŞKİLERİ

A. Kuruluş Devri

1. Sultan Mahmud Dönemi

Dünyevî yetkilerini eline almak isteyen Halife Müsterşid Billâh, Irak Selçuklu sultanı Mahmud ile iyi ilişkiler kurmaya çalışıyordu. Amacı Mahmud ile birlikte hareket ederek Sultan Sancar'ı bertaraf etmektir. Halife amacına ulaşmak için Mahmud ile bir ittifâk kurmayı başardı. Mahmud'un bu ittifâkı Selçuklular ile halife arasındaki mevcûd hukukî duruma tersti. Çünkü halife, Sultan Mahmud'un vassalıydı ve Mahmud'da Sancar'ın vassalı olduğuna göre, halife vassalın vassalı konumundaydı. Sultan Mahmud, halife ile ittifâk kurduğunda halifenin siyâsî hâkimiyetini tanımış oluyordu. Bu anlaşma sonucunda halifenin siyâsî bir kuvvet olarak ortaya çıkması halife

⁵⁴⁹ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 55; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 308, 309, 310; Anonim, *Selçukname*, 14.

⁵⁵⁰ Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 116; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, 262; Müneccimbaşı, *Camîu'd Düvel*, 110.

⁵⁵¹ Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 128; Müneccimbaşı, *Camîu'd Düvel*, 116; M. Altay Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, 14; a.mlf., "Meskûkâta Göre Büyük Selçuklu İmparatoru", 133, 136.

⁵⁵² İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 426; A. Özeydin, "Müstazhir-Billâh", 128.

ve Selçuklu ilişkileri noktasında kuvvetler dengesinin Selçuklular aleyhinde bozulmasına neden oldu.⁵⁵³

Sultan Sancar bu ittifakı haber aldığı anda metbû hükümdâr olarak halifenin oyununa gelmemesi için Sultan Mahmud'u uyarmıştır. Bu uyarının ardından Mahmud ile Halife Müsterşid arasında bir savaş olmuştur. Müneccimbaşı savaşın seyrini şu şekilde ifade etmiştir: “Mahmud, askerini topladı ve Bağdad’a yürüdü. Halife, Sultan’a elçi gönderip bölgede kıtlık olduğunu ve halkın bu kıtlık dolayısıyla sıkıntı içinde olduğunu belirterek geri dönmesini ve bu yıl gelmemesini istedi. Halife’nin, gelişini istememesi üzerine Sultan’ın şüphesi daha da arttı ve Bağdad’a gelmekte ısrar etti. Halife, âile efradı ve Abbasî soyundan etrafında bulunanlarla beraber Bağdad’ın batı yakasına geçti ve Bağdad’dan ayrılmaya karar verdi. Sultan, Halife’ye elçi gönderip ondan af diledi ve tekrar sarayına dönmesini istedi. Fakat Halife, bunu kabul etmedi. Sultan, onun davranışına kızıp 20 Zilhicce (520\ 6 Ocak 1127) tarihinde Bağdad’a vardı ve Bâbü’ş-Şemmasiyye’de konakladı. Askerlerinden bir kısmı Bağdad’a girip halkın evlerine indiler. Halk onlardan çok sıkıntı gördüler ve bazılarını öldürdüler. Ortada fitne yayıldı...Sultan, barış için Halife’ye birçok defa elçi gönderdi, fakat Halife kabul etmedi...Sultan, Basra’da nâibi olan İmâdeddin Zengî’ye haber gönderip askeriyle beraber gelmesini istemişti. Zengi bu sıralarda Vâsıt’da bulunuyordu ve orada Halife’nin askerini yenmişti. Zengî, büyük bir orduyla Bağdad’a çıktı. Halife, durumun bu şekilde geliştiğini görünce barışı kabul etti. Halife ile Sultan arasında elçiler gidip geldi. Nihâyet anlaşmaya vardılar.”⁵⁵⁴ Neticede Sultan Mahmud Irak Selçukluları’nın halifeye karşı verdiği ilk savaşı kazanmış ve halife uzlaşmaya mecbûr kalmıştı (520\1127).⁵⁵⁵ Halifeyi yenmesine rağmen uzlaşma yoluna giden Mahmud, böylece halifeliğin Irak-ı Arab bölgesindeki hâkimiyetini tanımış ve halifenin siyâsî hüviyetini kabûl etmiştir. Halifenin Selçuklu’ya olan tâbiliği devam etse de halifenin siyâsî bir teşekkül haline gelişinin kabûlüyle yapılan seferin bir anlamı kalmamış, kazanılan zafer halifelik lehine sonuçlanmıştır.⁵⁵⁶

⁵⁵³ M. Altay Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, 74, 85.

⁵⁵⁴ Müneccimbaşı, *Camiu’d Düvel*, 141, 142.

⁵⁵⁵ el- Hüseyinî, *Ahbârü’l-Devlet*, 69; İbnü’l Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, X, 502, 503; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve’n-Nihaye*, XII, 366; M. Altay Köymen, “Irak Selçukluları Devleti”, 416; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 248; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 237-238; E. Merçil, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu”, 625; a.mlf., *Müslüman Türk Devletleri*, 73; Osman Gazi Özgüdenli, “Müsterşid-Billâh”, *DİA*, XXXII (2006), 145.

⁵⁵⁶ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 54; M. Altay Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, 106.

Mevcût duruma son vermek isteyen Sultan Sancar, halifenin oyununa gelen yeğenini ikâz amaçlı batıya geldi (522\1128).⁵⁵⁷ Sultan Mahmud ile Rey şehrinde görüşen metbû hükümdâr Sancar, ondan halifenin emellerini önlemek amacıyla tedbirler almasını istedi. Sultan Mahmud bunu yaparken öyle şartlar ileri sürülmeliydi ki uzlaşmayı ilk halife bozmalıydı.

Sultan Mahmud Rey mülâkatı kararlarını gerçekleştirmek amacıyla Bağdad'a gelmişti (523\1129). O siyâsî maksatla geldiği Bağdad'da Sultan Sancar'ın isteklerini yerine getirmemiştir. Fakat Sultan Mahmud'un iki yıl sonra halifeye karşı niyetini değiştirdiğini görüyoruz. Çünkü halife Mahmud'un oğlu Davud'u velîahd ilân etmeyi kabûl etmemiş, buna karar verecek kişinin Sultan Sancar olduğunu söylemiştir. Sultan Mahmud, Halife Müsterşid'in bu yaklaşımı karşısında onu azletmeyi planlamıştır. Bu sırada Sultan Mahmud'un vefat etmesi halifeye karşı herhangi bir tedbir alamamasına neden olmuştu (525\1131).⁵⁵⁸

2. Sultan Davud Dönemi

Halife bu dönemde de Selçuklu taht mücadelelerine "hutbe okuma" hususunda dâhil olmaya devam etmiştir.

Sultan Mahmud vefat ettikten sonra emîrlar Melik Davud'u sultan ilân ettiler (525\1131).⁵⁵⁹ Emîrlar, Davud'un meşrû hükümdâr olduğuna dâir tasdîk almak amacıyla Bağdad'a haber gönderip, sultan olarak Davud adına hutbe okunmasını istemişlerdir. Halife el-Müsterşid hutbe okutamayacağını bu kararın Sultan Sancar'a ait olduğunu söylemiştir.⁵⁶⁰ Öte yandan Melik Mesud da halifeden hutbe konusunda aynı talepte bulunmuş; hatta atabegi İmadeddin Zengi, Mesud'un sultanlığını halifeye kabul ettirmek amacıyla Bağdad'a yürümüştür.⁵⁶¹ Melik Selçukşah da aynı istek doğrultusunda atabegi Karaca ile Bağdad'a girmiştir.⁵⁶² Onların isteği halife tarafından

⁵⁵⁷ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 515.

⁵⁵⁸ Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 146; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 146; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 517, 528; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 55; Müneccimbaşı, *Camiu'd Düvel*, 144; M. Altay Köymen, "Irak Selçukluları Devleti", 416; a.mlf., *İkinci İmparatorluk Devri*, 129, 134, 135; A. Sevim, E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 239; E. Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu", 625; a.mlf., "Sultan Sencer'in Doğu Hayranlığı", 43; Osman Gazi Özgüdenli, "Müsterşid-Billâh", *DİA*, XXXII (2006), 145.

⁵⁵⁹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 528; Müneccimbaşı, *Camiu'd Düvel*, 145.

⁵⁶⁰ "el-Müsterşid Billâh, hutbe konusunda kararın Sultan Sencer'e ait olduğunu o kimi isterse onun adına hutbe okunacağını söyledi. Halife Sultan Sencer'e haber gönderip hutbe konusunda hiçbirine izin vermemesini istedi ve hutbenin sadece kendi adına okunmasının gerektiğini söyledi. Bu Sultan Sencer'in hoşuna gitti." Bkz. İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 532.

⁵⁶¹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 532; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 378.

⁵⁶² İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 532; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 378.

reddedilince şehzadelerin hak iddiaları adeta halife tarafından tanınma mücadelesine dönmüştür. Mesud ve Selçukşah arasında ufak çaplı savaşlar olmuştur.⁵⁶³

Tâbi olduğunu göz ardı eden Irak Selçukluları, Sancar faktörünü unutmuşlardı. Şehzâdeler ve atabeglerin halife tarafından tanınma mücadelelerinin anlamsızlığı metbû hükümdâr Sancar'ın batıya doğru yaptığı sefer ile anlaşıldı (526\1132). Bunu haber alan Irak Selçuklu şehzâdeleri metbû hükümdâr Sancar'a karşı Halife el-Müsterşid ile ittifâk kurdular. Halife Müsterşid ilk başta Selçuklu şehzâdelerini tanımadı. Fakat sonra fikrini değiştirdi. Bunun sebebi Irak'ı vekili vasıtasıyla idâre edebilmenin sözünü Melik Mesud ve Selçukşah'dan almış olmasıdır.⁵⁶⁴ Anlaşmaya şu şekilde vardılar: Sultan Mesud "Halife'ye haber gönderip Sultan Sencer'in Rey'e vardığını ve onun halife ile diğer bazı şahısların üzerine yürümeğe kararlı olduğunu bildirdi ve: Eğer onunla savaşmak ve onu Irak'tan uzaklaştırmak üzere ittifak yapmayı uygun görürsen Irak bölgesi Halife'nin vekiline ait olsun. Ben buna muvafakat ediyorum dedi. Halife verdiği cevapta ondan biraz beklemesini istedi. Barış yapmak için elçiler gidip geldiler ve sonunda Irak'ın Halife'nin vekiline ait olması, Mesûd'un Sultan, Selçukşah'ın da onun veliahtı olması şartıyla anlaşmaya vardılar. Bu şartlara bağlı kalmak üzere anlaştılar."⁵⁶⁵ Böylece halife tekrar siyâsî yetkilerini eline almış oluyordu. Ayrıca halife güçlü müttefiklerin Bağdad'da toplanması ile hazır batıya gelen Sancar'ı bertaraf edebileceğini düşünüyordu. Bu şekilde Irak Selçukluları'nı hâkimiyeti altına almanın kolay olacağına inanıyordu. Halifenin samimi hareket etmediği çıkarına ne uygun düşüyorsa yönünü o tarafa çevirmesinden çok net anlaşıyor.

Yapılan savaşı Sancar kazandığı (526\1132)⁵⁶⁶ için hem Irak Selçuklu şehzâdeleri hem de halife emeline ulaşamamıştır. Onlar, Sancar'a tâbi olmaya devam ederlerken Melik Davud da hükümdârlığından olmuştur.

3. Sultan Tuğrul Dönemi

Sultan Sancar doğu işleriyle ilgilendiği için onun batı işlerine müdahale edemeyeceğini düşünen halife, Irak Selçuklu iç işlerine karışıyordu. Halife, Sultan Sancar'ın otoritesini yok saymaya başladı.

Sultan Sancar, Tuğrul'u sultan ilân edip tahtına geri döndüğünde Melik Mesud kardeşi Melik Davud ile anlaşarak Halife el Müsterşid'den Mesud'un sultan olduğuna

⁵⁶³ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 532.

⁵⁶⁴ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 533; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 378, 379.

⁵⁶⁵ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 533.

⁵⁶⁶ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 534; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 56.

dâir onay aldılar (527\1132-1133).⁵⁶⁷ Halife el-Müsterşid, Melik Mesud'u desteklerken işlerin bu raddeye varacağını biliyordu. O halde halife tâbi olduğu Sancar'a karşı açık bir şekilde isyân etmiş sayılırdı. Belki de halife, Melik Mesud ile yaptığı 532\1131 yılı anlaşma şartlarının hala geçerli olduğu ve Irak'ın vekili vasıtasıyla yönetileceği düşüncesiyle hareket ediyordu. Her ne olursa olsun halifenin Sultan Sancar'a karşı gelmeye cesaretinin olması eskiye nazaran siyâsî kuvvet elde ettiğinin göstergesidir. Nitekim halifenin siyâsî kudretini elde edebilmek için isyânkar şehzâdeler dolayısıyla çok iyi bir kozu vardı ki bunu en iyi şekilde kullandığı görülüyor. Şöyle ki halife, Irak Selçuklu taht müddeînden kendisine cazip teklif sunan kişinin adına hutbe okuyarak, şehzâdenin sultan ile mücadelesinin devamını sağlıyordu. Öte yandan onlar mücadeleye girdiğinde Sultan Sancar da Irak Selçuklu iç işlerini düzenlemek için müdâhalede bulunuyor, böylece halife ile ilgilenemiyordu. Bu fırsatı değerlendiren halife de siyâsî yetkilerine kavuşmaya her seferinde bir adım daha yaklaşıyordu.

Halifenin siyâseti gereği onayladığı şehzâde Mesud, Sancar'ın onayladığı şehzâde Tuğrul'un üzerine yürümüş ve onunla üç sefer savaşmak üzere karşılaşmıştır. Melik Mesud iki sefer zafer elde etmiş (527\1133),⁵⁶⁸ fakat son seferinde mağlûp olmuştu (528\1134).

Melik Mesud'un taht mücadelesini kaybettiğinde sığındığı ilk nokta Bağdad'dır.⁵⁶⁹ O bu tavrıyla bir sefer daha halifenin siyâsî hâkimiyetini kabûl etmiş oluyordu. Zirâ Melik Mesud'un Bağdad'a gelişi bir siyâsî mülteci şeklindeydi. Bu şekil hareket eden şehzâde, Halife el-Müsterşid'in gözünde siyâsî bir kuvvet olmaktan çıktı.⁵⁷⁰

Sultan Tuğrul, Melik Mesud'a karşı zafer kazandıktan kısa bir süre sonra vefat etmiştir.⁵⁷¹ Onun vefatına yakın bir zamanda Melik Mesud ile Halife el-Müsterşid'in arası bozulmaya başlamıştı.

⁵⁶⁷ “Mes'ûd bu sene safer ayında (alık 1132-ocak 1133) saltanat sarayına indi ve hutbenin kendi adına okunmasını istedi, bu isteği kabul edildi. Önce Mes'ûd, sonra da Dâvud adına hutbe okundu, ikisine de hil'atler verildi. Halifenin huzuruna girdiler. Halife ikisine izzet ikramda bulundu, daha sonra Mes'ûd ile Davud'un Azerbaycan üzerine yürümelerine karar verildi.” Bkz. İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 540; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 57; Münecimbaşı, *Camîu'd Düvel*, 148.

⁵⁶⁸ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 541; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 58, 59; Münecimbaşı, *Camîu'd Düvel*, 148.

⁵⁶⁹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 23; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, I, 201; Anonim, *Selçukname*, 17-18; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 60; Münecimbaşı, *Camîu'd Düvel*, 148, 149.

⁵⁷⁰ M. Altay Köymen, İkinci İmparatorluk Devri, 243.

⁵⁷¹ Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 160; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 28; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 384; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, 60.

B. Fetret Devri

1. Sultan Mesud Dönemi

Sultan Tuğrul vefat ettiğinde Bağdad'dan kırıgın ayrılan Sultan Mesud, Irak Selçuklu tahtına geçtiğinde halife ile ilişkileri çok gergin olmuştur.

Sultan Mesud'un itâatinden çıkan emîrler, halifeyi kendilerine sığınak haline getirmişlerdi (529\1135).⁵⁷² Halifenin de onları çok iyi karşılayarak, onlarla birlikte hareket etmesi Sultan Davud ve Tuğrul döneminde Mesud ile yaptığı ittifâkın bozulmasına neden olmuştur. Şehzâde olarak desteklenen Mesud, sultan olduğunda halifeden gerekli desteği alamamıştır. Buradan daha net anlaşılıyor ki halifenin Selçuklu hanedân üyeleri ile kurduğu ilişkiler samimi olmamış ve yapılan müdâhaleler merkezî otoriteye yönelik olmuştur. Halife el-Müsterşid, emîrler ile kurduğu ittifâkın sonunda Sultan Mesud adına okunan hutbeyi sonlandırmış ve ona karşı emîrlerle birlikte savaşmıştı (529\1135).⁵⁷³ Sultan Mesud'un galip olduğu savaş sonunda halifenin hali pek perişan olmuştur. O esir alındığı mahalde bir Batını tarafından öldürülmüştür.⁵⁷⁴ Böylece merkezî otoritenin önündeki bir engel ortadan kalkmış oluyordu.

Halife Müsterşid'in vefatından sonra yerine oğlu er-Râşid Billâh halife olmuştu (1135).⁵⁷⁵ Halife Râşid Selçuklular'a karşı babasının siyâsetini sürdürmüştür. Halifeler dünyevî iktidârlarına tekrar kavuşabilmek adına Selçuklu şehzâde ve emîrleriyle ittifâk kurmuşlardır. Halife Râşid de emeline ulaşabilmek için Bağdad'a gelen Melik Davud'u ve kendisine sığınan emîrleri geri çevirmemiştir. Melik Davud adına hutbe okuttuğu gibi emîrler ile birlik olmayı da ihmal etmemiştir.⁵⁷⁶ Sonuçta Sultan Mesud'un bu birliği dağıtmasıyla halifenin ve emîrlerin emelleri gerçekleşmemiştir (530\1136).⁵⁷⁷

Mesud dönemi Irak Selçuklularının halifelerle ilişkiler açısından nispeten otoritenin kurulduğu bir dönemdir. Sultan Mesud otoritesini bozacak karşı güçlere göz açtırmamıştır. Halife Râşid Bilâah'ın yaptıklarını unutmamış ve azledilmesini emretmiştir. Sultan Mesud bu emri verirken yapılan şu anlaşmayı dayanak göstermiştir:

⁵⁷² Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 162, 163; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 74. İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 32, 33; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 60-61; Müneccimbaşı, *Camiu'd Düvel*, 153.

⁵⁷³ Azîmî, *Târihu'l Azîmî*, 59; Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 163-164; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 32, 33, 34; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 385, 386; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 61; Müneccimbaşı, *Camiu'd Düvel*, 154, 155.

⁵⁷⁴ Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 164; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 34, 35; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 386; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 62; M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk*, 202.

⁵⁷⁵ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 75; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 35; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 62; Müneccimbaşı, *Camiu'd Düvel*, 156; Abdülkerim Özaydın, "Râşid-Billâh", *DİA*, XXXVI (2006), 465.

⁵⁷⁶ Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 166; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 75; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 42; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 62, 63; Müneccimbaşı, *Camiu'd Düvel*, 157; A. Özaydın, "Râşid-Billâh", 465.

⁵⁷⁷ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 45, 46.

“Sultan, kadıların ve fakihlerin toplanmalarını emretti. Onlara Halife er-Râşid’in, Mesud’a hitaben yazılmış bir ahidnâmesini gösterdi. Halife er-Râşid, kendi hattıyla yazdığı bu ahidnâmede: Ben asker topladığım veya sefere çıktığım veya Sultan’ın adamlarından biriyle silahlı çatışmaya girdiğim taktirde kendimi halifelikten azlediyorum, diyordu. Bu ahidnâmeye göre kadılar ve fakihler onun halifelikten çıktığına fetva verdiler. Bunun yanında musâdereler, haksız yere adam öldürme ve diğerleri gibi kendisini imâmetten düşüren kötü işlerini de zikrettiler. Bunun üzerine Sultan, Halife er-Râşid’in azledilmesini ve yerine uygun birinin tayin edilmesini emretti. Halife er-Râşid’in azledilmesini ve yerine uygun birinin tayin edilmesini emretti. Halife er-Râşid azledildi, Bağdad ve diğer yerlerde adına okunan hutbeye son verildi.”⁵⁷⁸

Azledilen halifenin yerine Muktefi Liemrillah halife olmuştu (530\1136). Sultan Mesud’un halife ile ilk münâsebeti kızkardeşi Fatma Hatun’u Halife Muktefi ile evlendirmek olmuştur (531\1137).⁵⁷⁹ O siyâsî çıkarlara dayalı akrabalık bağlarını güçlendirerek, halifeyle bozulan ilişkileri düzeltmek istemiştir.

Halife Râşid’i azleden Sultan Mesud’un siyâsî gücü elinde topladığı görülmektedir. Manevî yetkilerini kaybeden Halife Râşid ise durumunu bir türlü kabullenememiştir. O yüzden Sancar’a mektup yazarak ondan yardım istemiştir.⁵⁸⁰ Beklediği yardımı alamayınca bu sefer Melik Davud’un yardımına sığınmış; fakat o da Halife Râşid’i yalnız bırakmıştı (532\1138).⁵⁸¹ Tek başına kalan Halife Râşid’in sonu babası gibi bir Bâtını tarafından öldürülmek olmuştur.⁵⁸²

⁵⁷⁸ Müneccimbaşı, *Camiu’d Düvel*, 158; Azîmî, *Târîhu’l Azîmî*, 59; el-Hüseynî, *Ahbârü’d- Devlet*, 76; İbnü’l Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, XI, 47; Ravendî, *Râhatü’s Sudûr*, I, 220; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve’n-Nihaye*, XII, 389; A. Özaydın, “Râşid-Billâh”, 465.

⁵⁷⁹ Bunderî, *Zubdatu’n-Nusra*, 178; İbnü’l Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, XI, 51; Müneccimbaşı, *Camiu’d Düvel*, 160.

⁵⁸⁰ “Sultan Sencer’e hicretin 531. yılının Ramazan ayının ilk on günü içinde (Mayıs-Haziran 1137) yazdığı bir mektup ile kendisine olan işleri hikâye ve Sultan Mesud’u şikâyet edip “Askerinizle bana yardım edin” dedi. Sultan Sencer, “İslâm askeri Ceyhun tarafına sefer etmiştir. Şimdi o tarafa geçmeğe imkân yoktur. Halife, Allâh’dan yardım istesin. Allâh için savaşanlar gâlib gelir.” şeklinde haber gönderdi. Halife Râşid bu haberi alınca Sultan Sencer’dan yardım gelmeyeceğini anlayarak çok kaygılandı.” Bkz. Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 63.

⁵⁸¹ “erRâşid Billâh, Atabeg Zengî’nin yanından Musul’dan ayrılıp Âzerbaycân tarafına gitti ve Merâğa’ya vardı. Fars hakimi Emir Mengüpars Hûzistân’daki nâibi Emir Boz-aba, Halhal hakimi Abdurrahman Toğayürek ve Melik Dâvud b. Sultan Mahmûd, Sultan Mes’ûd’dan endişe ediyor ve korkuyorlardı. Bu sebeple toplanıp er-Râşid’in kendilerine katılmasına, böylece tek bir el halinde birleşmeğe ve onu tekrar halife yapmağa karar verdiler. er-Râşid’de onların bu teklifini kabul etti, fakat onlarla birleşmedi...er-Râşid Billâh, Hemedân’a varınca, Melik Dâvud, Boz-aba, maiyetlerindeki emîrler ve daha önce geçtiği gibi Sultan Mes’ûd’un mağlûbiyetinden ve askerlerinin dağılmasından sonra geride kalan askerler de Hemedân’da bulunuyorlardı. er-Râşid Billâh ile Melik Dâvud yanlarına Harezmşâh’ı da alıp Hûzistân’a gittiler ve el-Huveyzâ yakınlarına kadargeldiler; bunun üzerine Sultan Mes’ûd onları Irak’tan uzaklaştırmak için Bağdad’a hareket etti. Bunu duyan Melik Dâvud Fars’a dönerken, Harezmşâh da kendi ülkesine döndü. er-Râşid böylece tek başına kaldı, Acem askerlerinden umut kesince de Isfahan’a gitti.” Bkz. İbnü’l Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, XI, 62, 63; Müneccimbaşı, *Camiu’d Düvel*, 160, 161.

⁵⁸² Bunderî, *Zubdatu’n-Nusra*, 166; İbnü’l Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, XI, 63; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 63; Müneccimbaşı, *Camiu’d Düvel*, 162.

Halife Râşid'in ölümünden sonra Irak Selçuklu hanedânının merkezî otoritesini sarsan güç, halifeden ziyâde emîr ve atabegler olmuştur. Halife Muktefi'nin emîrlerin destekledikleri şehzâdeyi tahta geçirme emellerine alet olmadığı, Sultan Mesud'a karşı sadakatten ayrılmadığı görülmüştür. Halife Muktefi Liemrillah büyük ihtimalle güçlü sultan Mesud'un karşısında duramayacağı ve azledileceği endişesini taşımıştır.

Başından beri verdikleri mücadelelerle siyâsî kudretlerini elde etmeye çalışan halifeler, Sultan Davud ve Tuğrul döneminde nisbi avantajlarını Sultan Mesud döneminde kaybetmişlerdir.

2. Sultan Melikşah Dönemi

Sultan Mesud döneminde sultana karşı itâatten ayrılmayan Halife Muktefi, onun vefatıyla tahta geçen (547\1152) zayıf kişilikli Melikşah zamanında⁵⁸³ planını hayata geçirmek için uğraşmıştır.

Melikşah'ın tahta çıkışı Halife Muktefi açısından Sultan Mesud döneminde tamamen kaybettiği siyâsî güce kavuşmak için yeni bir fırsattı. Halife derhâl planını faâliyeteye geçirmek amacıyla Selçuklular'ın Irak'taki varlığının temsilcisi olan Selçuklu şahnesini kovdu ve Selçuklu topraklarına el koydu.⁵⁸⁴ İbnü'l Esîr bu durumu şöyle açıklamaktadır: “Sultan Mes'ûd'un ölüm haberi Bağdâd'a ulaşınca Bağdâd şahnesi Mes'ûd Bilal, Tekrît'e kaçtı. Halife el-Muktefi Liemrillâh şahnenin ve Sultan'ın adamlarının Bağdâd'daki evlerini zapt etti, bu evlerde onlara ait ne varsa hepsini aldı. Yanlarında onlardan her hangi birine ait bir emanet bulunduranlardan da bu emanetleri aldırıp divana getirtti. Halife daha sonra halkı ve askerleri topladı.”⁵⁸⁵ Halifenin amacı Bağdad'ı ele geçirmektir.⁵⁸⁶ Halife ayrıca İbn Hubeyre komutasındaki ordusunu Hille, Kûfe, Vâsıt ve Basra şehirlerine göndermiş, bu şehirleri de ele geçirmiştir.⁵⁸⁷ Dört ay kadar tahtta kalan (548\1153) Melikşah⁵⁸⁸ halifenin olumsuz hâl ve hareketlerinin önüne geçememiştir.

⁵⁸³ Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 207; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 89; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 82, 83; Müneccimbaşı, *Camîu'd Dîvel*, 176.

⁵⁸⁴ Müneccimbaşı, *Camîu'd Dîvel*, 176.

⁵⁸⁵ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 142, 143.

⁵⁸⁶ “Sultan Mesud vefat ettiği vakitte derhal ecnebleri Bağdad'dan defetmek için çarelere tevessül etti. Çünkü Bağdad'da Sultan Mesud'un Rum'dan Ermeni'den bir çok köleleri vardı. Bunları emir yapmış ve her birine Irakın bir parçasının idaresini tefviz itmiş idi. Sultan Mesud'un vefatı üzerine nâibi olan Mesud ül-Bilâlî Bağdad'dan munhezimen çekildi ve asker toplayarak Bağdad'ı elde etmek teşebbüsünde bulundu.” Bkz. el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 91.

⁵⁸⁷ İbnü'l Esîr, *el Kâmil fi't Tarih*, XI, 143.

⁵⁸⁸ Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 208; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 89; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 143; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, II, 241, 242, 245; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 420; Müneccimbaşı, *Camîu'd Dîvel*, 176.

Sultan Sancar ise isyânlar yüzünden Horasan Selçuklu hanedânının iç işleri ile ilgilenmek zorunda olduğundan Irak Selçukluları'nın iç işleri ile yeterince ilgilenemiyordu. Halife biraz da bu durumdan cesaret alarak Irak Selçukluları'na karşı cesurca girişimlerde bulunmaya başladı.

3. Sultan Muhammed Dönemi

Melikşah tahtan indirildikten sonra Emîr Hasbeg, Melik Muhammed'e bîat etti (548\1153). Sultan Muhammed döneminde halife ile ilişkiler daha önceki dönemlerden daha gergin olmuştur. Halife Muktefî verdiği mücadeleler sonunda dünyevî yetkilerini eline almayı başarmıştır.

Sultan Muhammed tahta çıktıktan sonra Halife Muktefî'nin siyâsî gücüne kavuşmak amacıyla yaptığı ilk şey Bağdad civârındaki şehirlere kuvvetlerini sevk etmek olmuştur (548\1153-1154).⁵⁸⁹ Halifenin bu olumsuz tavrı Selçuklu emîrlerinin tepkisine neden olmuştur. Selçuklu emîrleri Bağdad ve civârındaki karışıklıkları düzenlemek ve işleri yoluna koymak için Sultan Muhammed'den izin almaksızın Bağdad'a yürümüşlerdir. Bundarî bu durumu şu şekilde izah eder: "Sultan Muhammed, amcası Süleyman kaçtıktan sonra Hemedan'a avdet ettiğinde, Halifeye elçi gönderdi namına hutbe okunmasını teklif etti. Lâkin Halife buna muvafakat etmedi... Bunun üzerine, iktaları Bağdad'da kalan Emîrler, Sultan nezdine toplandılar bizim rızıklarımız kesildi, köklerimiz söküldü evlerimize başkaları iskân edildi, valilerimiz azledildi. Bu hastalığı, müzmin (gayri kabili tedavi) bir hal almadan tedavi, büyümeden telafî etmek lâzımdır, dediler. Sultan Muhammed mütedeyyin, âkil, vakur ve hâlim olup ağır başlı ve düşünceli olduğundan: Acele etmeyiniz, Halifeye muhalefet meşumdur, ona dost olanlar Memduh ve düşmanlık edenler mezmumdur, saltanatımın iptidasını, Halifeye düşmanlık ve ona muhalefet niyetiyle istiftah etmeği çirkin buluyorum, dedi. Bunun üzerine Emîrler, biz gideceğiz ve bu işi yoluna koyacağız (bu işi başaracağız), bu yükü senin üzerinden alacağız, askeri, askerlerimizle karşılayacağız, kılıçlarımızla ekini biçeceğiz, dediler. Bu söze karşı Sultan ben fikrimi zikrettim ve niçün istemediğimi de size tarif ettim. Artık bildiğinizi işleyiniz istediğinizi yapınız, dedi. Bunun üzerine Sultanla vedalaştılar ve hayvanlara bindiler. Bunlara muvafakat edenler, iltihak etti. Bunlar, bol zırhlar içinde yürüyen askerler ve büyük alaylar halinde toplandılar."⁵⁹⁰ Halife Muktefî ile Selçuklu emîrleri arasında vuku bulan savaşı halife kazanmıştı

⁵⁸⁹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 164; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 84, 85; Müneccimbaşı, *Camîu'd Dâvel*, 178.

⁵⁹⁰ Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 214.

(549\1154).⁵⁹¹ Halife sonunda isteğine kavuşmuş, siyâsî üstünlüğünü Selçuklu emîrlere kabûl ettirmiştir.

Halife bu başarıdan bir süre sonra Şehzâde Melikşah'ın yönetimindeki Huzistan bölgesini ele geçirmek amacıyla harekete geçmiştir. Hâkimiyet sâhasını genişletmek isteyen halife, bu sefer umduğunu bulamamış yaptığı savaşı kaybetmişti (550\1155).⁵⁹²

Bu arada halife rakîbi olarak gördüğü Irak Selçukluları'nın iç işlerine karışmayı ihmâl etmemiş, Selçuklu şehzâdelerine destek çıkmıştır. Nitekim Selçuklu ülkesinden kaçarak Bağdad'a sığınan Süleymanşah'ı himâye ederek, onu sultan ilân etmiştir. Bu durumu haber alan Sultan Muhammed halife ile savaşmak amacıyla yola çıkmıştır. Sonuçta halifenin ve Süleymanşah'ın ordusuyla karşı karşıya gelen Sultan Muhammed, onları bozguna uğratmıştı (551\1156).⁵⁹³

Sultan Muhammed olumsuz tavırlarını sürdüren Halife Muktefî ile mücadelenin gerekliliğine kanâat getirmişti. O, Halife Muktefî ile savaşmak için yola çıkmıştır. "Muhasaranın sebebi şu idi: Sultan Muhammed b. Mahmûd Halife'ye gönderip Irak ve Bağdâd'da kendi adına hutbe okunmasını istemiş, fakat Halife bunu reddetmişti, bunun üzerine o da Hemedân'dan büyük bir orduyla Irak'a yürüdü. Bu arada Musul hâkimi Atabeg Kutbeddin ile nâibi Zeyneddin Ali de Bağdâd'ı muhasara etmek için kendisine yardımcı kuvvetler göndermeyi vaat ettiler. Sultan Muhammed de 551 yılı zilhicce ayında (ocak-şubat 1157) Irak'a geldi. Bağdad'da halk büyük bir sarsıntıya maruz kaldı. Halife etrafa haber salıp asker toplamağa başladı...Aralarındaki savaş sürüp gitti...Savaş çoğu günler devam ediyordu. Sultan Muhammed adamlarını surlara çıkarmak için dört yüz merdiven yaptırdı, sonra da hücumla geçip savaştılar. Bağdâd halkı şehrin kapılarını açıp: << Merdivenleri ne yapacaksınız; işte kapılar açık giriniz.>> dediler; fakat hiç kimse yaklaşmadı. Onlar bu vaziyette iken Sultan Muhammed kardeşi Melikşah ile Errân diyarının hâkimi İldeniz ve İldeniz'in oğulları Melik Arslan'ın Hemedân'a girdiklerini ve orayı istilâ ettiklerini, Muhammed-şâh'ın yanındaki emîrlerin aile efradını ve mallarını ele geçirdiklerini haber aldı; bunun üzerine belki maksadına ulaşabilirim diye savaşa daha fazla ilgi ve gayret gösterdi."⁵⁹⁴

⁵⁹¹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 168, 169; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 87-89; Müneccimbaşı, *Camîu'd Düvel*, 178-179.

⁵⁹² İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 173.

⁵⁹³ Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 221; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 177, 178.

⁵⁹⁴ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 181, 183.

Fakat çabaları sonuç vermeyince Sultan Muhammed kuşatmayı geri çekmek zorunda kaldı (553\1157).⁵⁹⁵

Irak Selçukluları'nın 549\1154 yılında olduğu gibi 551\1157 yılında da halife karşısında mağlûp olması onların gücünün ne kadar zayıfladığını göstermişti. Halife kazandığı zaferler ile siyâsî gücünü eline alma hususunda çok fazla mesafe kat etmiştir. Özellikle de Sancar'ın vefatıyla (552\1157) Abbâsîler'in önündeki bütün engeller ortadan kalkmıştı. Selçuklu hâkimiyetinden kurtulmak isteyen halifeler sonunda umdukları başarıyı elde etmişlerdir. Nitekim metbû hükümdâr olarak Bağdad'a gelen son Irak Selçuklu hükümdârı Muhammed olmuştur. Halife Muktefî ise "Deylemlilerin ilk zamanlarından o vakte kadar Irak'ı yanında Sultan olmadan tek başına idare eden ilk halifedir. Yine Halife el-Mustansır devrinden itibaren memlûklerin halifelere tahakküm ettiği tarihten bu âna kadar el-Mu'tazî hariç, halifelik makamına geçip de askerleri ve adamlarını nüfûz ve hakimiyeti altında tutan ilk halifedir."⁵⁹⁶

C. Çöküş Devri

Sultan Muhammed'in vefatından sonra tahta çıkan Irak Selçuklu hükümdârları halife ile ilişkiler noktasında kaybettikleri haklarını tekrar ellerine almak istemişlerdir. Bu emel doğrultusunda ilk adımı Süleymanşah atmıştır. O, Halife Müstencid'den adına hutbe okunmasını istemiştir. Süleymanşah eskiden olduğu gibi Bağdad'a bir şahne tayîn ederek halifeyi kontrol altında tutmayı, Irak-ı Arab'da eskisi gibi metbû hükümdâr olarak hüküm sürmeyi planlamıştır. Halife Müstencid türlü mücadeleler sonunda edindiği dünyevî yetkilerini tekrar Irak Selçukluları'na devretmeyi haliyle reddetmiştir.⁵⁹⁷

Süleymanşah'dan sonra tahta geçen Arslanşah zamanında da Atabeg İldeniz, halifeyi yeniden itâat altına almak amacıyla girişimlerde bulundu (556\1161). "İldeniz Bağdad'a haber gönderip orada da Arslanşah adına hutbe okunmasını ve idârî

⁵⁹⁵ Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 226-228; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 427,430; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 96, 97; Müneccimbaşı, *Camîu'd Dîvel*, 180.

⁵⁹⁶ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 212.

⁵⁹⁷ Nebihüddin ebü Hüreyre-el Hemedanî Bağdad'a elçi olarak geldiğinde, "Vezir bunlara, fikriniz ve haliniz ne? Niçin gönderildiniz ve ne istiyorsunuz, dedi. Bunlar biz, gitmek için gelmedik, belki emr (hitab) etmek ve hutbe okumak için geldik dediler. Bunlara, siz, hediye alıp vermek elçilerinden, vilâyet de dostluk meyancılarından başka bir şey değilsiniz, hutbeye el uzatmak büyük işler açar eğer dostluğu elde etmek isterseniz, hutbeye rağbet etmeyiniz, denildi...burada kaldığı takdirde öleceğine ve geçmişlere karışacağına kanaat getirdi imkânı olmadığı için elçilik yok oldu bu gibi işler tehlikeli olduğundan bir daha teşebbüs edilmedi, Bağdad'ın heybeti gönüllerinde yerleşti ve ondan ümitleri kesildi ne melik ve ne de sultan, bir daha Bağdad'a gelmedi." Bkz. Bunderî, *Zubdatu'n-Nusra*, 262.

düzenlemelerin Sultan Mes'ûd zamanındaki şekline iade edilmesini istedi. İldeniz'in elçisi hor görüldü ve çok kötü bir şekilde geri gönderildi.”⁵⁹⁸

Görüldüğü üzere Irak Selçukluları'nın halifeyi itâat altına alma girişimleri her seferinde sonuçsuz kalmıştır. Sultan Muhammed'den sonra tahta çıkan sultanlar Bağdad'daki Selçuklu hâkimiyetinin nihâyete erdiğini sonunda kabûllenmişlerdir.

Halifeler ise türlü mücadeleler sonunda istedikleri statüye kavuşsalar bile bu sefer daha büyük bir emel peşine düşmüşlerdir. Onlar Horasan Selçukluları yıkıldıktan sonra çöküş sürecine girmiş bulunan Irak Selçuklu hanedânını ele geçirmeyi hedeflemişlerdir. Halifeler eski statülerine dönmeyeceklerine dair garantiyi aldıktan sonra bu planı uygulamaya geçirmeye başlamışlardır. Halifelerin bu uğurda yaptıkları şey, nüfûz mücadelesine giren Selçuklu atabeglerinden emeline uygun olan kişiyi desteklemek olmuştur. Halifelerin bu tutumuna dâir en çarpıcı örnek, Halife Nasir'in Kızıl Arslan'ı sultan ilân etmesidir. Halife Nasir saltanatın yalnızca Selçuklu soyuna âit olduğunu düşünen Türk verâset hukukunu hiçe sayarak, Türk ananelerini bozmak istemiştir. Dünyevî yetkilerini eline almakla siyâsî ihtirâsı dinmeyen halife, düşmanlığı daha ileri boyutlara taşımıştır.⁵⁹⁹

Sonuç olarak Büveyhî baskısından kurtulmak isteyen Halife el-Kâim menfaati gereği Tuğrul Bey'e siyasi yetkilerini devretmişti. Halife el-Kâim yaptığı anlaşmanın Tuğrul Bey döneminde geçerli olduğuna dâir kanaatiyle sultanın ölümünden sonra statüsünü tekrar eline almak için mücadeleye girmiştir. Halifenin statüsünün Büveyhîler döneminden de aşağıda bir yerde konumlanması gelecekteki halifelerin de Selçuklular üzerindeki siyasetini, statülerine kavuşmak yönünde belirlemelerine neden olmuştur. Bu yüzden Abbâsîler ve Selçuklular arasındaki ilişkiler gergin olmuştur. Halifeler emellerine ulaşmak amacıyla Selçuklu taht mücadelelerini kullanmışlardır. Hutbe okutma yetkisini koz olarak kullanan halifeler çıkarına uygun düşen taht müddeîni destekleyerek Horasan Selçukluları'nın dâhilî meselelerine müdahil olmuşlardır. Taht mücadelesi veren şehzâdeler adlarına hutbe okunmasıyla gerekli desteği halifelerden adıkları müddetçe mücadeleye devam etmişlerdir. Böylece Horasan Selçukluları'nın merkezîyetçiliğinin zaafa uğramasını fırsat olarak değerlendirecek olan halifeler de eski statülerine kavuşacaklarının beklentisine girmişlerdir.

⁵⁹⁸ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 221; Müneccimbaşı, *Camiu'd Düvel*, 189.

⁵⁹⁹ Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 269; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, II, 333; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 130; Reşîdî'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, 274; Müneccimbaşı, *Camiu'd Düvel*, 197; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 252.

Halifelerin çöküş üzerindeki etkisi en fazla Irak Selçukluları zamanında hissedilmiştir. Taht iddiacısı şehzâdeleri ve onların atabeglerini destekleyen halifeler mücadelelere bizzat katılmışlardır. İlk olarak Halife Müsterşid desteklediği şehzade adına Sultan Sancar, Irak Selçuklu sultanları ve diğer hanedân mensûplarıyla mücadelelere girmiştir. Halife sürdürdüğü siyâsetiyle kesinlikle kârlı çıkmamıştır. Dünyevî yetkilerine kavuşamadığı gibi mücadelesinin bedelini ölümüyle ödemiştir. Halife Râşid de Müsterşid gibi mücadelelere hem destek vermiş, hem de katılmıştır. Ancak o, Sultan Mesud'un otoritesinin karşısında yenilgiye uğramıştır. Abbâsiler'in emelleri uğruna kaybettikleri ikinci halife de Râşid olmuştur. Halife Muktefi döneminde ise Abbâsîler yıllarca mücadelesini verdikleri siyâsî statüye tekrar kavuşmuşlardır. Ancak son dönemde atabegler vasıtasıyla Selçuklular üzerinde nüfûz kurma çabaları sonuçsuz kalmıştır. Selçuklu topraklarındaki hâkimiyeti Harezmşah Tekiş'e kaptırmışlardır.⁶⁰⁰

⁶⁰⁰ Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, I, 133, 134; Cüveynî, *Tarih-i Cihan-Güşa*, II, 26; Reşîdü'd-din Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, 275; Bundarî, *Zubdatu'n-Nusra*, 269; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet*, 136; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, II, 340, 341; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XIII, 99; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 139; Münecimbaşı, *Camiu'd Düvel*, 199; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi 1092-1229*, Ankara 1956, 126; Fuad Köprülü, "Hârizmşâhlar", *Tarih Araştırmaları*, I, Ankara 2006, 192, 193.

SONUÇ

Anayurtlarından göç etmek zorunda kalan Oğuzlar'ın "il tutma" mücadelesini kazandıkları durak Horasan olmuştur. Selçuk Bey'in önderliğinde kurulan bu yeni Türk devleti, farklı bir coğrafyada inkişâf etmesine rağmen devlet idâre usûlünün kaynağı eski Türk devlet felsefesi olmuştur. Selçuklular kökleşmiş Türk idâre geleneğini farklı bir medeniyet sâhasına taşırlarken, öteki idârî gelenekleri de bünyelerine almayı ihmal etmemişlerdir. Türk-İslâm değerlerinin insicamı ve İranî kültür etkileşimi çerçevesinde oluşan Selçuklu idâre sisteminin bazı temel problemlerinin halledilememesi Horasan Selçukluları ve şube hanedân Irak Selçukluları'nı çöküşe sürüklemiştir.

Türk Devleti'nin ve iktidârda bulunan hanedânların temel dinamiği hükümdârdır. Hâkimiyet ve onun sınırlarını tayîn eden hükümrânlıklarının kaynağı ilâhî menşeli olan Selçuklu hükümdârları, bu sayede geniş kitleleri etrafında toplayabilmişlerdir. Hükümdârın meşrû kabul edilmesine olanak sağlayan hükümrânlık anlayışının bu müspet yönünün aksine devletin merkezî otoritesinin sarsılmasına sebep olabilecek yönleri de vardır. En temel problem Türk hükümrânlık anlayışında karizmanın hanedân üyelerine kan yoluyla tevârüs ettiği inancıdır. Nitekim bu düşünce tahtın intikali sürecinde, hanedân üyelerinin birbirleriyle mücadele etmesine neden olmaktadır. "Kut" anlayışının liyâkatli olan hanedân üyesinin tahta geçişine açık kapı bırakması da mücadelelere yol açardı. Hanedân mensûplarından hangisinin "kut"a mazhar olacağı önceden bilinmediği için var olan verâset temâyüllerinin net bir şekilde uygulanmasına geçilemiyordu. İçlerinden birisinin mücadeleyi kazanıp tahta oturması halinde dahi taht için mücadeleler sürüp giderdi. Kısacası "kut" her ne kadar ortak kabul etmese de kan yoluyla tevarüs ettiği inancından ötürü diğer hanedân üyelerine de hak veren bir yanı vardı. O yüzden taht için mücadeleye girebilecek bir hanedân üyesinin varlığı her hâlükarda mevcûttu. Bu yüzden merkezî otoritenin zayıfladığı zamanlarda ortaya çıkan taht mücadeleleri devleti yıkılışa götüren en büyük etkenlerden biri oldu.

Selçuklu hükümdârları taht mücadelelerini engellemek ve merkezî otoriteyi güçlendirmek amacıyla yine geleneksel olarak ülûş sistemini uygulamışlardır. Bu usûl devleti kabile reîslerinin eliyle idâre şekline göre daha makbûldur. Özellikle de Selçuklular'ın ilk yıllarındaki adem-i merkezîyetçi yapılanmanın önüne geçmek amacıyla uygulanmak istenen bu sistem, yine de tamamen merkezîyetçi bir yapının kurulması yönünde istenilen sonucu vermemiştir. Çünkü hükümdâra bağlı kalmak şartıyla müşterek mesûliyet prensibine göre yönetime katılması beklenen hanedân

üyelerinden bazen taht için mücadelelerde bulunanlar olmuştur. Selçuklular bu durumda zaman içerisinde iktâ ve gulâm sistemini daha çok tercih etmişlerdir. Selçuklular eski ananeleri yeni şartlara göre düzenleyerek, merkezî otoriteyi güçlü tutmayı amaçlamışlardır. Ne yazık ki iktâda da ülüş sisteminde olduğu gibi sistemin kendisinden değil, uygulayıcılardan kaynaklanan problemlerle karşılaşmıştır. Çünkü bu sistem dâiresindeki isyânkâr hanedân üyeleri de sorumluluk bilinci yerine tahtı ele geçirme isteğiyle hareket etmişlerdir.

Devletin yeniden tanzîm edilmesiyle ortaya çıkan şube hanedân Irak Selçukluları yarı müstakil yapılanmaya müsait bir yapı arz ediyordu. Temeli hâkimiyet ve hükümrânlık anlayışına dayanan mevcûd sorunlar Irak Selçukluları hanedânında da devam etti.

Horasan-Irak Selçukluları'nda merkezî otoriteyi sarsarak devletin çöküşünü hazırlayan diğer etkenler ise taht mücadelelerinden yararlanıp nüfûz kazanan güçlerdir. Bunlar başlıca halife, ümerâ ve atabeglerdir.

Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda asli unsur olan Türkmenleri temsilen Türkmen Beyleri eski Türk devlet geleneğine göre, tıpkı hanedân üyeleri gibi müşterek mesûliyet prensibi çerçevesinde idârî kadrolarda rol almışlardı. Devlet nezdinde temsil şekliyle önemli gücü bulunan yerleşik düzene de alışamayan Türkmenler'in zamanla devlet ile arası açılmıştır. Merkezîyetçi politikalarından ödün vermek istemeyen Selçuklu sultanları çareyi, onları devlet idâresinden uzaklaştırmakta ve onların yerine idârede gulamları istihdâm etmekte bulmuşlardır. Fakat bu uygulama Türkmenler ile devletin arasını daha çok açmıştır. Nitekim şehzâde isyânlarının en temel güç odağını Türkmenler oluşturmaya başlamışlardır. Nizâmü'l- Mülk'ün küskün Türkmenleri devlet ile uzlaştırma önerisi de kısmen sonuçsuz kalmıştır. Bu sorun Horasan Selçuklu Devleti'nin yıkılışına kadar devam etmiştir.

Öte yandan İran geleneğinden yetişen emîr ve atabegler de idârî bakımdan olumsuz roller oynamışlardır. Saf değiştirerek taht mücadelesinin seyrini anlaştığı tarafın lehine çeviren emîr ve atabeglerin idârede esas etkili oldukları dönem şube hanedân Irak Selçukluları zamanı olmuştur. Türk kökenli emîr ve atabegler bu dönemde boy beylerinin yerini almışlardır. Hükümdârların tahta geçişinde eski Türk devlet geleneğinde beylerin olduğu gibi bu dönemde de ümerânın etkisi giderek artmıştır. Sultanın bir bakıma ümerâdan bîat alma zorunluluğu nüfûzlarının artmasına neden

olmuştur. Hatta zaman içerisinde taht mücadeleleri emîr ve atabeglerin kişisel iktidârlarını pekiştirme mücadelesine dönüşmüştür. Başlangıçta şehzâdeleri eğitmekle yükümlü olan atabeglerden bazıları iktâ sâhalarında kendi adlarına faaliyetlerde bulunmuşlardır. Onlardan Selçuklu'ya tâbi hâkimiyetler kuran atabegler olduğu gibi Irak Selçuklu tahtını ele geçirmeye teşebbüs edenler de olmuştur. Emîr ve atabeglerin bu olumsuz tavırları Irak Selçukluları'nın çöküşüne neden olan en temel etkenlerdendir.

Selçuklular'ın taht mücadelelerini fırsat olarak değerlendiren bir diğer güç ise halifelerdir. Büveyhoğulları döneminden itibaren dünyevî yetkilerini kaybeden halifeler manevî nüfûzlarını Selçuklular'ın eliyle muhafaza etmekle birlikte dünyevî yetkilerini geri alamamışlardı. İslâm âleminin koruyuculuğunu üstlenen Selçuklular da hilafet nezdindeki konumları dolayısıyla itibar sahibi oluyorlardı. En başından beri çıkar üzerine kurulan ilişkiler halifelerin güçlenerek, dünyevî yetkilerini tekrar eline alma isteğiyle çıkar anlaşmazlığına dönüştü. Halifeler hedeflerine ulaşmak amacıyla Selçuklular'ın iç işlerine müdâhil olmaya başladılar. İslâm dünyasında sultan olmak için halifeden onay alma şartının olması, halifenin eline koz veriyordu. Bu bağlamda halife çıkarına uygun olan hanedân üyesinin adına hutbe okutarak veya okuttuğu hutbeyi geri çekerek mücadelelerin uzamasına sebep oluyordu. Ayrıca halifeler yeniden iktidâr olmak arzusu ile Selçuklular'ın bir diğer dâhîli meselesi olan emîr ve atabeglerden çıkarına uygun olanı destekleyerek daha da olumsuz roller oynamışlardır. Selçuklular ile arasında tâbilik-metbûluk ilişkisinden farklı bir ilişki bulunan halifeler bilinçli olarak iç işlerine müdâhil oldukları Selçuklular'ın merkezîyetçiliğinin zaafa uğramasında büyük rol sahibi olmuşlardır.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdurrazık, Ali, , *İslamda İktidarın Temelleri-Bir İdeolojik Devlet Eleştirisi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1995.
- Abû'l Farac, Gregory (Bar Hebraeus), *Abû'l Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, I, Ankara 1945.
- Acun, Fatma, “Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Timar Sistemi ve Uygulaması”, *Türkler*, IX, Ankara 2002, 899-908.
- Agacanov, Sergey Grigoreviç, *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, İstanbul 2002.
- , *Selçuklular*, çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, İstanbul 2006.
- Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, haz. Erdoğan Merçil, I- II, İstanbul 1977.
- Ahmetbeyoğlu, Ali, “Hun Devletlerinin Kuruluş ve Çöküş Süreçleri”, *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri (5-6 Kasım 2007)*, Sakarya 2008, 1-20.
- Ahundova, Nerkiz, “Abbasîlerin Hilâfetinde Türklerin Rolü Hakkında Bazı Kayıtlar”, *Türk Kültürü*, XXXVI427 (1962), 678-687.
- Aksarayî, Kerîmüddin Mahmud-i, *Müsâmeretü'l- Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000.
- Aksan, Doğan, Eski Türk Yazı Dili'nin Yaşıyla İlgili Yeni Araştırmalar”, *TDAY Belleten*,433 (1975-1976), 339-340.
- Aktan, Coşkun Can, “Bir Vergi Tahsil Usulü Olarak İktâ Sistemi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, 44(1986), 165-173.
- Akyüz, Vecdi, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*, İstanbul 1991.
- Alaslan, Hamdi, “Türk Nüfuzu Döneminde Abbasî Halifeleri ve Malları Müsadere Edilen Vezirler”, *Bir: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VII (1997), 19-26.
- Alptekin, Coşkun, “Ata”, *DİA*, IV (1991), 32-33.
- , “Atabeg”, *DİA*, IV (1991), 38-40.

- , “Aksungur”, *DİA*, II (1989), 296.
- , “Artuklular”, *DİA*, III (1991), 415-418.
- , *Dimaşk Atabegliği (Böriler)*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Basılmış Doçentlik Tezi, Erzurum 1978.
- , “Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler\Böriler)”, *Tarihte Türk Devletleri* I, Ankara 1987, 411-414.
- , “İrak Selçukluları”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VII, İstanbul 1988, 293-337.
- , “Musul Atabegliği Zengiler”, *Tarihte Türk Devletleri*, II, Ankara 1987, 423-426.
- , “Zengi”, *İA*, XIII (1986), 526-532.
- Anna Komnena, *Alexiad-Malazgirt’in Sonrası*, çev. Bilge Umar, İstanbul 1996.
- Anonim, *Selçukname: Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, haz. Feridun Nâfiz Uzluk, III, Ankara 1952.
- Arat, Reşit Rahmeti- Bang, Wilhelm, *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul 1936.
- Arat, Reşit Rahmeti, “Eski Türk Hukuk Vesikaları”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, I/1 (1964), 5-53.
- , “İduk-Kut Ünvanı Hakkında”, *İÜ Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXIV-XXV (1980-1986), 23-33.
- Arık, Fahriye, “Oğuz Boyları ve Osmanogulları Şeceresi”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 86 (2004), 40-49.
- Arsal, Sadri Maksudi, *Hukuk Felsefesi Tarihi: Ahlak, Hukuk ve Devletin Mahiyeti*, İstanbul 1945.
- , *Türk Tarihi ve Hukuk (İslamiyet’ten Önceki Devir)*, I, İstanbul 1947.
- Arslan, Mahmut, *Kutadgu- Bilig’deki Toplum ve Devlet Anlayışı*, İstanbul 1987.
- , *Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasi Yapı*, İstanbul 1984.
- Atalay, Bülent, “Türk Devlet Geleneğine Göre Devlet Adamlarında Bulunması Gereken Asgari Hususiyetler”, *Türkler*, II, Ankara 2002, 859-867.

- Avcı, Casim, “Hilâfet”, *DİA*, XVII (1998), 539-546.
- Ayan, Ergin, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Oğuz İsyanı*, İstanbul 2007.
- Aydın, Mehmet Akif, “Şamanizmin Eski Türk Dinî Hayatı ile İlişkisi”, *XI. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler*, II, Ankara 1990, 487-500.
- , *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 2005.
- Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, II, İstanbul 2005.
- Azîmî, *Târîhu’l Azîmî*, çev. Ali Sevim, Ankara 1988.
- Bal, Mehmet Suat, “Türk Saltanat Veraseti Usulû ve Türkiye Selçuklu Devleti’nde Uygulanışı”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 159 (2005), 75-100.
- Bala, Mirza, “İl-Deniz”, *İA*, V\2 (1988), 961-964.
- Barthold, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1981.
- , *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 1975.
- Başer, Sait, *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre’den Sevgi Toplumuna*, İstanbul 1995.
- Başgil, Ali Fuad, *Devletin Ülke Sorunu*, İstanbul 1976.
- Bayraklı, Bayraktar, *Fârâbî’de Devlet Felsefesi*, İstanbul 1983.
- Bezer, Gülay Öğün, *Begteginliler*, İstanbul 2000.
- , “Böriler (Dimaşk Atabeyliği) (1104-1154)”, *Genel Türk Tarihi*, III, Ankara 2002, 239-255.
- , “İldeniz”, *DİA*, XXII (2000), 81-82.
- , “İldenizliler”, *DİA*, XXII (2000), 82-84.
- , “Zengiler (1127-1233)”, *Genel Türk Tarihi*, III, Ankara 2002, 211-227.
- Bosworth, C. Edmund, *İslam Devletleri Tarihi (Kronoloji ve Soykütüğü El Kitabı)*, çev. Erdoğan Merçil, Mehmet İpşirli, İstanbul 1980.
- Brion, Marcel, *Hunların Hayatı*, çev. Reşat Uzmen, İstanbul 1981.
- Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara 1992.
- Buharalı, Eşref, “Sultan Nureddin Mahmud Zengi”, *Kafalı Armağanı*, Ankara 2002, 115-126.

- Bundarî, Kivâmüddin Feth b. Ali, *Zubdatu'n- Nusra ve Nuhbatu'l Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kivameddin Burslan, İstanbul 1943.
- Caferoğlu, Ahmet, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1974.
- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul 2000.
- , "Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi idi?", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, XVII\ 1-4, 348-358.
- , *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, çev. Yaşar Yücel- Bahaeddin Yediyıldız, Ankara 1988.
- , *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, çev. Nurer Uğurlu, İstanbul 2008.
- Canfield, Robert L., "Türk-İran Geleneği", çev. Ömer Avcı, *Akdeniz'den Hindistan'a Türk-İran Esintileri*, İstanbul 2005, 15-52.
- Cüveynî, Alaâddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan-Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, II, Ankara 1988.
- Çağatay, Saadet- Tezcan, Semih, "KökTürk Tarihinin Çok Önemli Bir Belgesi: Sogutça Bugut Yazıtı", *TDAY Belleten*, (1975-1976), 245-252.
- Dabaşî, Hamid, *İslam'da Otorite*, çev. Süleyman E. Gündüz, İstanbul 1995.
- Davutoğlu, Ahmet, "Devlet", *DİA*, IX (1994), 234-240.
- Deer, Jozsef, "İstep Kültürü", *AÜ Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XII\1-2 (1954), 159-176.
- Demir, Mustafa, *Büyük Selçuklular Tarihi*, Sakarya 2004.
- Devâlibî, Ma'ruf, *İslâmda Devlet ve İktidar*, çev. Mehmed S. Hatiboğlu, İstanbul 1985.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 2003.
- Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, çev. Necati Lugal, I-II, İstanbul 1977.
- Dikici, Mehmet, *Anadolu'da Türkler- Anadolu'ya Türk Göçleri*, İstanbul 1998.
- Divitçioğlu, Sencer, *Nasıl Bir Tarih? (Kök Türkler, Karahanlılar)*, İstanbul 1992.
- , *Oğuz'dan Selçuklu'ya (Boy, Konat ve Devlet)*, İstanbul 1994.
- , *Orta Asya Türk İmparatorluğu (VI.- VIII. Yüzyıllar)*, Ankara 2005.

Donuk, Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler*, İstanbul 1988.

-----, “Oğuz Kağan Destanında Yanlış Yorumlanan Bir Terim: Üleştirmek mi? İliştirmek mi?”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 13 (1983-1987), 161-169.

-----, “Türkçe İl (Devlet) Deyimi Hakkında”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 35 (1995), 137-144.

-----, *Türk Hükümdarı*, İstanbul 1990.

Duymaz, Ali, “Oğuz Kağan Destanı’ndan Dede Korkut Kitabı’na Kahramanların Beden Tasvirlerinin Sembolik Anlamları Üzerine Değerlendirmeler”, *Milli Folklor*, XIX\76 (2007), 37-60.

Eberhard, Wolfram, “Eski Çin Felsefesinin Esasları”, *AÜ Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, II\1 (1944), 265-276.

Ebülgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime: Türklerin Soy Kütüğü*, haz. Zuhal Kargı Ölmez, Ankara 1996.

el-Câhiz, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler’in Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, Ankara 1967.

el-Dakukî, Hüseyin Ali, *Kuzey Irak’ta Atabegler Hakimiyeti*, İÜ Edebiyat Fakültesi Umumî Türk Tarihi Kürsüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1975.

el-Hamavî, Yâkût, “Mu’cem el-Buldân”, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985, 128-144.

el-Hüseynî, Nâsr İbn Ali, *Ahbârü’l- Devleti’s-Selçûkıyye*, çev. Necati Lûgal, Ankara 1943.

el-Maverdi, *Ahkâm-ı Sultaniyye: İslamda Hilafet ve Devlet Hukuku*, çev. Ali Şafak, İstanbul 1976.

el-Maverdî, *Teshîlü’n-Nazar ve Ta’cîlü’z-Zafer fî Ahlâki’l-Melik ve Siyâseti’l-Mülk*, çev. Mehmet Ali Kara, İstanbul 2003.

Eliade, Mircea-Couliano, P., *Dinler Tarihi Sözlüğü*, çev. Ali Erbaş, İstanbul 1997.

Eliade, Mircea, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan, İstanbul 2000.

- , *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi* (Muhammed'den Reform Çağına), çev. Ali Berktaş, İstanbul 2003.
- , *Kutsal ve Dindışı*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1991.
- Esin, Emel, *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul 2001.
- , *Türkistan Seyahatamesi*, Ankara 1959.
- Fevzi, Farûk Umer- Uylaş, Sait, "Türkler ve Abbâsî Hilafeti İkinci Abbâsî Asrına Yeni Bir Bakış", *Nüsha*, V\16 (2005), 102-109.
- Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, İstanbul 1981.
- , "Karahanlılar", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VI, İstanbul 1989, 137-179.
- Giraud, Rene, *Göktürk İmparatorluğu*, çev. Metin Sirman, İstanbul ty.
- Gibb, H. A. R., "Abbâsîler'in İlk Döneminde Yönetim ve İslâm- İslâm'ın Siyasi Çöküşü", çev. Saim Yılmaz, SÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, II (2001), 489-500.
- Gordlevsky, Vladmir Aleksandrovich, *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. Azer Yaran, Ankara 1988.
- Gökalp, Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi (İslamiyet'ten Evvel Türk Medeniyeti)*, İstanbul 1976.
- , *Türk Töresi*, İstanbul 1972.
- , *Türk Uygarlığı Tarihi*, İstanbul 1991.
- Göksu, Erkan, "İktâ Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1 (2009), 83-96.
- , "Türk Hâkimiyet Telakkisinin Tekâmülü", *EKEV Akademi Dergisi*, XIII\40 (2009), 187-206.
- , "Türkiye Selçuklu Devletinde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhaneler", *Nüsha*, VII\ 24 (2007), 65-84.
- Gömeç, Saadettin, "Eski Türklerde Siyasî Hâkimiyet", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 100 (1996), 113-117.

Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu Attila\Cengiz Han\Timur*, çev. Reşat Uzmen, İstanbul 1980.

Gumilev, Lev Nikolayeviç, *Eski Türkler*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2003.

Güner, Ahmet, “Melik”, *DİA*, XXIX (2004), 51-53.

Güngör, Harun, “Eski Türklerde Din ve Düşünce”, *Türkler*, III, Ankara 2002, 261-263.

Gürün, Kâmuran, *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*, I, İstanbul 1981.

T.W.Haig, “Salgurlular”, *İA*, X (1988), 125-126.

Hamidullah, Muhammed, *İslâm Anayasa Hukuku*, ed. Vecdi Akyüz, by. 1995.

-----, *İslamda Devlet İdaresi*, çev. Kemal Kuşcu, Ankara 1979.

Hasan, İbrahim Hasan, *İslam Tarihi- Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal*, çev. İsmail Yiğit, V,II, İstanbul 1986.

Hatiboğlu, Mehmed Said, *Hilafetin Kureyşliliği- İslam'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik*, Ankara 2005.

Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, II, III, IV, İstanbul 1980.

Hocaoğlu, Durmuş, *Bir Entelijansiya Kritiği Düşük Şiddetli Devrim*, İstanbul 2002.

-----, “Devlet ve Meşrûiyet, Kut ve Töre”, *Muhalif*, I\20 (2000), 1-5.

-----, “Kaos, Entropi, Hürriyetlerin Korunumu, Devlet ve Sivil Toplum”, *Sivil Toplum*, III\10 (2005), 31-37.

-----, “Türk Siyâset Geleneğinde “Devlet”in Aşırı Tâziminin ve “Devlet Baba” Kavramının Tarihsel Arka-Planına Dâir”, *Yeni Türkiye*, V\25 (1999), 235-247.

Hodgson, Marshall G. S., *İslâm'ın Serüveni*, çev. Metin Karabaşoğlu, II, İstanbul 1993.

Holt, B.-Lambton, A.- Lewis, M., *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, çev. Hamdi Aktaş, Kürşat Demirci, Kemal Kahraman vd., I, İstanbul 1997.

Honigmann, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1970.

Houtsma, M. T., “Mahmud”, *İA*, VI (1988), 170-171.

-----, “Muhammed”, *İA*, VIII (1979), 480-481.

- Hunkan, Ömer Soner, *Türk Hakanlığı Karahanlılar (766-1212)*, İstanbul 2007.
- Hüseyinof, R. A., “Malazgirt ve Kafkaslar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi (Malazgirt Zaferi’nin 900. Yıldönümü Anısına Armağan)*, VI\10-11 (1968), 61-71.
- İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, haz. Ramazan Şeşen, İstanbul 1975.
- İbn Haldun, *Devlet*, çev: Osman Arpaçukuru, İstanbul 2003.
- , *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982.
- İbn Kesîr, İsmail b. Ömer, *el- Bidaye ve’n-Nihaye: Büyük İslam Tarihi*, çev. Mehmet Keskin, XII, XIII, İstanbul 2000.
- İbnü’l Adîm, Kemâleddin Ömer, *Bugyetü’t-Taleb fî Tarihi’l-Haleb: Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, çev. Ali Sevim, Ankara 1982.
- İbnü’l Esîr, Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fî’t-Tarih: İslam Tarihi*, çev. Abdülkerim Özaydın, IX, X, XI, XII, İstanbul 1987.
- İnalcık, Halil, “Osmanlılar’da Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgisi”, *AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIV\5 (1959), 69-94.
- İnan, Abdülkadir, “Orun ve Ülüş Meselesi”, *Türkler*, III, Ankara 2002, 38-44.
- İstahrî, “Mesâlik el-Memâlik”, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, VI, Ankara 1985, 154-162.
- Kaçalin, Mustafa S., *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul 2006.
- Kafesoğlu, İbrahim, “Alparslan”, *DİA*, II (1989), 526-530.
- , *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.
- , “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun Dünya Tarihindeki Rolü”, *V. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara 1960, 267-278.
- , *Eski Türk Dini*, Ankara 1980.
- , *Harezmşahlar Devleti Tarihi 1092-1229*, Ankara 1956.
- , “Kavurd”, *İA*, VI (1988), 456-459.
- , *Selçuklu Tarihi*, İstanbul 1972.

- , “Selçuk’un Oğulları ve Torunları”, *İÜ Türkiyat Mecmuası*, XIII (1958), 117-130.
- , *Sultan Melikşah*, İstanbul 1973.
- , *Türk İslam Sentezi*, İstanbul 1999.
- , *Türk Milli Kültürü*, Ankara 1977.
- Kâşgarlı Mahmud, *Dîvân-ü Lûgat’it-Türk*, çev. Besim Atalay, I, Ankara 2006.
- Kaşıkçı, Osman, “Eski Türklerde Devlet Başkanlığı-Hakanlık”, *Türkler*, II, Ankara 2002, 888-893.
- Kayhan, Hüseyin, *Irak Selçukluları*, Konya 2001.
- , “Irak Selçukluları”, *Genel Türk Tarihi*, III, Ankara 2002, 195-209.
- Kaymaz, Nejat, “Anadolu Selçuklu Devletinin İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, II 2-3 (1964), 91-155.
- , “Malazgirt Savaşı ile Anadolu’nun Fethi ve Türkleşmesine Dair”, *Malazgirt Armağanı*, Ankara 1972, 259-268.
- Kıdırbayeva, Raisa, “Manas ve Eski Türklerin Destan Geleneği”, haz. Emine Gürsoy-Naskali, *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas*, Ankara 1995, 21-31.
- Kitapçı, Zekeriya, “Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey ve Abbâsi Hilâfedinin Türk Varlığı İle Fiili Bütünleşme Olayı, Selçuklu Türk Hâtunları Hilâfet Saraylarında”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (1992), 117-122.
- Klyashorniy, Sergey G.- Livsiç, Vladimir A., “Bugut’taki Sogtça Kitabeye Yeni Bir Bakış”, *TDAY Belleten*, (1987), 201-243.
- Koca, Salim, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilâtı”, *Türkler*, II, Ankara 2002, 823-844.
- , *Selçuklular’da Ordu ve Askerî Kültür*, Ankara 2005.
- Komisyon, Devlet, *Türk Dil Kurumu Büyük Türkçe Sözlük*, I, Ankara 1998.
- , “Devlet”, *Türk Ansiklopedisi*, XIII, Ankara 1966.
- Kozmin, N. N., “Orhun Abideleri Muharriri Atısı Lakaplı Yollığ Tigin”, çev. A. Caferoğlu, *Ülkü*, IX\53 (1937), 350-358.

Köprülü, Mehmed Fuad, “Ata”, *İA*, I (1969), 711-718.

-----, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ankara 2004.

-----, “Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I (1931), 165-298.

-----, “Emevîler ve Abbasiler”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 87 (2004), 111-116.

-----, “Hârizmşâhlar”, *Tarih Araştırmaları*, I, Ankara 2006.

-----, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, İstanbul 1983.

-----, “Ortazaman Türk Hukuk Müesseseleri”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 84 (2004), 77-88.

-----, “Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi”, *Belleten*, V\ 19 (1941), 318-334.

-----, *Türk Tarihi Dinîsi*, haz. Metin Ergun, Ankara 2005.

-----, “Türk ve Moğol Sülâlelerinde Hanedan Azasının İdamında Kan Dökme Memnuiyeti”, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I (1944), 1-9.

Kösoğlu, Nevzat, *Hukuka Bağlılık Açısından Eski Türkler’de-İslam’da ve Osmanlı’da Devlet*, İstanbul 2004.

-----, *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, İstanbul 1990.

Köymen, Mehmet Altay, Alp Arslan ve Zamanı, I-II-III, Ankara 1983.

-----, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Oğuz İstilası”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 90 (2004), 72-80.

-----, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Oğuz İsyanı (1153)”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 88 (2004), 65-68.

-----, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, V, Ankara 1991.

- , “İrak Selçukluları Devleti (1118-1194)”, *Tarihte Türk Devletleri*, I, Ankara 1987, 15-42.
- , “Kirman Selçukluları Tarihi”, *AÜ. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, II\1 (1943), 127-134.
- , “Meskûkâta Göre Büyük Selçuklu İmparatoru Sancar’la Irak Selçuklu Devleti Hükümdarı Mahmud’un Vasallık Münasebetleri”, *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan’a Armağan*, İstanbul 1950-1955, 131-136.
- , *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1993.
- , *Tuğrul Bey*, Ankara 1986.
- , “Tuğrul I”, *İA*, XII\2 (1988), 14-19.
- , “Tuğrul II”, *İA*, XII\II (1988), 19-25.
- Kucur, Sadi, “İktâ”, *DİA*, XXII (2000), 47-49.
- Kurpalidis, G. M., *Büyük Selçuklu Devletinin İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, çev. İlyas Kamalov, İstanbul 2007.
- Lambton, Ann K. S., “Atabetü’l Ketebe’ye Göre Sancar İmparatorluğu’nun Yönetimi”, çev. Nejat Kaymaz, *Belleten*, XXXVII\147 (1973), 365-394.
- Lâszlô, Frenc, “Kağan ve Ailesi”, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I (1941-1942), 37-50.
- Lewis, Bernard, “İslâm Devlet Müessesesi ve Telâkkîleri Üzerinde Bozkır Ahalisinin Tesiri”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, II\2-4 (1958), 209-230.
- Mantran, Robert, *İslamın Yayılış Tarihi (VII- XI. Yüzyıllar)*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara 1981.
- Meram, Ali Kemal, *Göktürk İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul 2006.
- Merçil, Erdoğan, “Bizans’ta Selçuklu Hanedan Mensupları”, *XI. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler*, II, Ankara 1990, 709-721.
- , *Büyük Selçuklu Devleti-Siyasî Tarih*, Ankara 2005.
- , “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi”, *Türkler*, IV, Ankara 2002, 597-633.

- , “Dımaşk Atabegliği (Tuğtekinliler)”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VII, İstanbul 1988, 471-531.
- , *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1975.
- , “Fars Meliki Selçuk-Şah’ın Hayatı ve Paraları”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 4-5 (1974), 23-34.
- , “Gazneliler”, *Türkler*, IV, Ankara 2002, 479-508.
- , *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989.
- , “Gulâm”, *DİA*, XIV (1996), 178-184.
- , “İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VIII, İstanbul 1988, 81-119.
- , *Kirman Selçukluları*, İstanbul 1980.
- , “Kirman Selçukluları”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VII, İstanbul 1988, 231-289.
- , “Musul Atabegliği (Zengiler) (1127-1233)”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VII, İstanbul 1988, 533-578.
- , *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1985.
- , “Salgurlular”, *DİA*, XXXVI (2009), 29-31.
- , *Selçuklular’da Hükümdarlık Alâmetleri*, Ankara 2007.
- , “Sultan Sencer’in Doğu Hayranlığı ve Bunun Batı Siyaseti Üzerindeki Etkisi”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 19 (2008), 41-47.
- , “Tarihî Kaynaklara Göre Salgurlu Atabeyliği’nde İmar Faaliyetleri”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, VIII (1978), 129-138.
- Merçil, Erdoğan- Sevim, Ali, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara 1995.
- Merçil, Erdoğan- Kanar, Mehmed, “Sultan Sencer’in Bizans İmparatoruna Mektubu”, *Belgeler*, XXVIII\ 32 (2007), 1-10.
- Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, I, Ankara 1971.

- Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullah, *Camii'd Düvel: Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, çev. Ali Öngül, I, İzmir 2000.
- Müverrih Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*, çev. Hrant D. Andreasyan, İstanbul 1937.
- Necef, Ekber N., *Karahanlılar*, İstanbul 2005.
- Nemeth, Gyula, *Attila ve Hunları*, çev. Şerif Baştav, Ankara 1982.
- Nevin, Abdulhalık Mustafa, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet: Hz. Muhammed Devrinden Abbasilerin İkinci Yüzyılına Kadar (h. 1- 232\ m. 622-846)*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1990.
- Niyazi, Mehmed, *Türk Devlet Felsefesi*, İstanbul 1993.
- , *Türk Tarih Felsefesi*, İstanbul 2008.
- , *İslam Devlet Felsefesi*, İstanbul 1989.
- Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, çev. Mehmet Altay Köymen, Ankara 1982.
- Olgun, İbrahim, "Kaşgarlı Mahmut'ta Türklük Bilinci", *Türk Dili*, 253 (1962), 81-86.
- Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, II, İstanbul 1938.
- , *Türk Tarihi*, III, Ankara 1946.
- Ögel, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I, Ankara 1981.
- , "İslâmdan Önceki Türk Devletlerinde Tımar Sistemi", *IV. Türk Tarih Kongresi: 10-14 Kasım 1948*, Ankara 1952, 242-251.
- , "Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi", *Belleten*, XIV\59 (1951), 361-380.
- , *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Ankara 1982.
- , *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, II, Ankara 1971.
- , *Türk Kültür Tarihine Giriş: Türklerde Köy ve Şehir Hayatı*, I, Ankara 1985.
- , *Türk Kültür Tarihine Giriş: Türklerde Tuğ ve Bayrak*, VI, Ankara 1984.
- , *Türk Mitolojisi*, I, Ankara 1971.

- , “Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri”, *Belleten*, XIX\75 (1955), 331-376.
- Önal, Mehmet Naci, “Kutsalın Türk Kültüründeki İzleri: Tanrısal Simgencilik”, *Millî Folklor*, XXI\84 (2009), 57-72.
- Öngül, Ali, *Selçuklular Tarihi (Büyük Selçuklular- Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, Manisa 2007.
- Özarslan, Metin, “Oğuz Kağan Destanı’nda Tarihî, Dinî, Beşerî ve Tabiatüstü Unsurlar”, *Halkbilim (Dursun Yıldırım Armağanı)*, Ankara 1998, 424-438.
- Özaydın, Abdülkerim, “Altuntaş el-Hâcib”, *DİA*, II (1989), 547-548.
- , “Berkyaruk”, *DİA*, V (1992), 514-516.
- , “Harezmşahlar Devleti”, *Genel Türk Tarihi*, III, Ankara 2002, 283-305.
- , “Karahanlılar”, *DİA*, XXIV (2001), 404-412.
- , “Kavurd Bey”, *DİA*, XXV (2002), 73-74.
- , “Melikşah”, *DİA*, XXIX (2004), 54-57.
- , “Muhammed Tapar”, *DİA*, XXX (2005), 579-581.
- , “Müstazhir-Billâh”, *DİA*, XXXII (2006), 127-128.
- , “Nizâmülmülk”, *DİA*, XXXIII (2007), 194-196.
- , “Râşid-Billâh”, *DİA*, XXXVI (2006), 465-466.
- , “Sencer”, *DİA*, XXXVI (2009), 507-511.
- , *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498\ 1092-1104)*, İstanbul 2001.
- , *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511\ 1105-1118)*, Ankara 1990.
- Özbek, S., “Siyasetnâme Özellikleri Açısından Râhatü’s- Sudûr’un Değerlendirmesi”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, IX\2 (2007), 147-162.

- Özcan, K., “Anadolu’da Selçuklu Dönemi İdare Sisteminin Mekânsal Örgütlenmeleri: Selçuklu İdarî Birim Organizasyonları (ve Evrimi)”, *Bilig*, 36 (2006), 201-226.
- Özden, Hilmi, *Kutadgu Bilig’de Ahlâk Kavramı ve Tıp Etiğine Katkısı*, İstanbul 2007.
- Özdemir, Mehmet Nadir, “Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 24 (2008), 315-361.
- Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar (İslam Devletleri)*, I, Ankara 2005.
- , *Tarih ve Politika Ansiklopedisi*, İstanbul 2006.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “Müsterşid-Billâh”, *DİA*, XXXII (2006), 145-147.
- , “Ortaçağda İran: Zaman ve Mekân”, *Name-i Aşina*, VI\17-18 (2004), 83-114.
- , “Selçuklu-Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsterşid’in Katli Meselesi”, *Ortaçağ Türk İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006, 111-146.
- , “Selçuklu Paralarının Işığında Çağrı Bey’in Ölüm Tarihi Meselesi”, *Ortaçağ Türk- İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006, 95-109.
- , “Ülüş Sisteminden Merkezî Devlete: Selçuklu Devlet Telâkkisinin Teşekkülü (1038-1064)”, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006, 39-72.
- , “Yeni Paraların Işığında Kuruluş Devri Selçuklularında Hakimiyet Münasebetleri Hakkında Bazı Düşünceler”, *Ortaçağ Türk- İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006, 73-93.
- Üçok, Coşkun, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, Ankara 1972.
- Palabıyık, Hanefi, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler-Devlet ve Saray Teşkilatı*, Ankara 2002.
- Pamir, Aybars, “Orta-Asya Türk Hukukunda “Töre” Kavramı”, *AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, LVIII\2 (2009), 359-375.
- Pamir, Aybars, “Türklerin Geleneksel Dini Şamanizm’in Orta Asya Eski Türk Kamu Hukuku’na Etkisi”, *AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, LII\4 (2003), 155-185.

- Pamukçu, Ekrem, *Bağdat'ta İlk Türkler*, Ankara 1994.
- Pehlivanlı, Hamit, *Tarih El Kitabı-Selçuklular'dan Bugüne*, Ankara 2004.
- Piyadeoğlu, Cihan, “Büyük Selçuklu Devleti Emiri Atabeg Gümüştekin Cândâr”, *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, İstanbul 2008, 439-446.
- , *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2008.
- Poggi, Gianfranco, *Devlet Doğası, Gelişimi ve Geleceği*, çev. Aysun Babacan, İstanbul 2007.
- Polat, M. Said, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası (Karacuk' tan Aziz George Kolu'na)*, İstanbul 2004.
- Rasonyi, Laszlo, *Tarihte Türklük*, çev. H. Z. Koşay, N. Uğurlu, Türkan Andaç, Ankara 1971.
- Ravendî, Muhammed b. Ali, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, çev. Ahmet Ateş, I-II, Ankara 1957.
- Rayyıs, M. Ziyaeddin, *İslamda Siyasi Düşünce Tarihi*, çev. Ahmed Sarıkaya, İstanbul 1990.
- Reichl, Karl, *Türk Boylarının Destanları*, çev. Metin Ekici, Ankara 2002.
- Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, İstanbul 2010.
- , *Cami'ü't- Tevârih: Reşîdü'd-dîn Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, haz. A. Zeki Velidî Togan, İstanbul 1982.
- Roux, Jean Paul, *Türklerin ve Moğolların Dini*, İstanbul 1994.
- , *Türklerin Tarihi (Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl)*, çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan, İstanbul 2007.
- Salman, Hüseyin, “Tong Yabgu Kağan Devrinde (618-630) Batı Göktürk Kağanlığı”, *XII. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler*, II, Ankara 1994, 249-264.
- Sami, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, I, İstanbul 1989.
- Sepetçioğlu, Mustafa Necati, *Yaratılış ve Türeyiş -Türk Destanı*, Ankara 1965.

- Sertkaya, Osman Fikri, “Tonyukuk Kitabesinin İkinci Taşının Doğu Yüzü Hakkında Bazı Yeni Görüşler”, *TDAY Belleten*, 539 (1986), 59-63.
- , “Göktürk Harfli Uygur Kitabelerinin Türk Kültür Tarihi İçerisindeki Yeri”, *Türk Kültür Tarihi Araştırmalar Dergisi*, XXVIII\1-2(1990), 325-334.
- Sevim, Ali, *Anadolu’nun Fethi- Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086’ya Kadar)*, Ankara 1988.
- , “Artuk b. Ersük”, *DİA*, III (1991), 414-415.
- , “Çağrı Bey”, *DİA*, VIII (1993), 183-186.
- , “Dımaşk Selçuklu Melikliği Şemsü’l Mülûk Dukak Devri”, *Makaleler*, I, Ankara 2005, 385-413.
- , *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Ankara 1983.
- , “Halep Selçuklu Melikliği Fahrü’l Mülûk Rıdvan Devri (Nisan 1095-Aralık 1113)”, *Makaleler*, I, Ankara 2005, 243-325.
- , “İbnü’l- Adîm’in Zübdetü’l-Haleb Min Tarihi Halep Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler”, *Belgeler*, XXI\25 (2000), 1-84.
- , “İbnü’l Cevzî’nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H.430-485=1038-1092)”, *Belgeler*, XXVI\30 (2005), 1-84.
- , “Sıbt İbnü’l-Cevzî’nin Mir’âtü’z-Zaman Fî Tarihi’l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I-Sultan Tuğrul Bey Dönemi”, *Belgeler*, XVIII\22 (1997), 1-90.
- , “Sıbt İbnü’l-Cevzî’nin Mir’âtü’z-Zaman Fî Tarihi’l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II-Sultan Alp Arslan Dönemi”, *Belgeler*, XIX\23 (1997), 1-51.
- , “Sıbt İbnü’l-Cevzî’nin Mir’âtü’z-Zaman Fî Tarihi’l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III- Sultan Melikşah Dönemi”, *Belgeler*, XX\24 (1999), 1-75.
- , *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1983.
- , “Suriye Selçuklu Melikliği”, *Makaleler*, I, Ankara 2005, 83-123.

- , “Tekiş”, *Makaleler*, III, Ankara 2005, 143-145.
- , “Tuğtegin”, *İA*, XII\2 (1988), 44-47.
- , “Tutuş”, *Makaleler*, II, Ankara 2005, 167-177.
- , “Tutuş’un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü (Kasım 1092-Şubat 1095)”, *Makaleler*, I, Ankara 2005, 415-447.
- , *Ünlü Selçuklu Komutanları: Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara 1990.
- Sevim, Ali -Yücel, Yaşar, *Türkiye Tarihi*, Ankara 1989.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, “Eski Türklerde Devlet Meclisi “Toy” Üzerine Düşünceler”, *AÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*, XXVIII\45 (2009), 1-11.
- Sümer, Faruk, “Arslanşah b. Tuğrul”, *DİA*, III (1991), 404-406.
- , “Kızılarslan”, *DİA*, XXV(2002), 544.
- , “Mes’ûd”, *İA*, VIII (1979), 135-141.
- , *Oğuzlar (Türkmenler, Tarihleri- Boy Teşkilâtı- Destanları)*, İstanbul 1980.
- , “Oğuzlar’a Ait Destanî Mahîyetde Eserler”, *AÜ Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XVII\3-4 (1959), 359-456.
- , “X. Yüzyılda Oğuzlar”, *AÜ Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XVI\3-4 (1958), 131-162.
- , “Pehlivan”, *DİA*, XXXIV (2007), 221-222.
- , “Pehlivan”, *İA*, IX (1988), 545-548.
- , “Selçuklular”, *DİA*, XXXVI (2009), 365-371.
- , *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, Ankara 1998.
- Şahin, Köksal, “Eski Türklerde Merkezi İdare”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 156 (2005), 211-224.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1972.

Taneri, Aydın, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik”, *Makaleler*, I, Ankara 2004, 3-113.

-----, *Harezmşahlar*, Ankara 1993.

-----, “Müsâmeretü’l Ahbâr’ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilâtı Bakımından Değeri”, *Makaleler*, I, Ankara 2004, 117-220.

-----, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilat*, Ankara 1978.

-----, *Türk Devlet Geleneği*, İstanbul 1997.

Taşagıl, Ahmet, *Bilge Kağan’ın Vasiyeti*, İstanbul 1996.

-----, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III.- M.S. X. Asır)*, Ankara 2004.

-----, “Göktürkler”, *Türkler*, II, Ankara 2002, 15-48.

Tavkul, Ufuk, “Etnik İlişkiler Açısından Kafkasya’da Atalık Geleneği”, *Kırım Dergisi*, IV\ 15 (1996), 27-28.

Tekin, Talat, “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi”, *Bellekten*, XLVI\184 (1982), 795-838.

-----, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988.

Terzi, Mustafa Zeki, “Gulâm”, *DİA*, XIV (1996), 178-180.

Togan, Zeki Velidî, *Umumî Türk Tarihi’ne Giriş (En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar)*, I, İstanbul 1981.

Toker, İhsan, “Renk Simgeçiliği ve Din: Türk Kültür Yapısı İçinde Ak-Kara Renk Karşıtlığı ve Bu Karşıtlığın Modern Türk Söylemindeki Tezâhürleri Üzerine”, *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, L\2 (2009), 93-112.

Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Târihi*, İstanbul 2001.

-----, “İktâ”, *İA*, V\2 (1988), 949-959.

-----, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 2003.

-----, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2005.

-----, *Tarihi Akışı İçinde Din ve Medeniyet*, İstanbul 1998.

- , *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, I, İstanbul 1990.
- , “Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku Mîrî Topraklar ve Hususi Mülkiyet Şekilleri”, *Türkler*, VII (2002), 354-364.
- Türkdoğan, Melike Gökcan, “Siyasetnâmeler ve Bir Siyasetnâme Örneği Olarak Ahmedî’nin İskendernâme’si”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* III\12 (2010), 418-430.
- Uludağ, Süleyman, “Halife”, *DİA*, XVI (1997), 299-300.
- Umar, Bilge, *Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi*, İstanbul 1998.
- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1984.
- Üçok, Bahriye, *İslâm Tarihi Emevîler-Abbâsîler*, Ankara 1968.
- , *Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Ankara 1993.
- Üçok, Coşkun, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, Ankara 1972.
- Üçok, Coşkun- Mumcu, Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi Ders Kitabı*, Ankara 1976.
- Ünal, A. Bülent, *İlk Devir İslam Düşüncesinde Hâkimiyet Kavramı ve Tezahürleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1997.
- Vryonis, Speros Jr., “Selçuklu Gulamı ve Osmanlı Devşirmesi”, çev. Mehmet Öz, *Söğüt’ten İstanbul’a Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, İstanbul 2000, 517-537.
- Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara 1992.
- Yıldırım, Dursun, “Köktürklerde Kağanlık Süreci; Kaldırma, Kötürme ve Oturma”, *XI. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler*, II, Ankara 1990, 368-379.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbâsîler’de Emirülümerâlılığın Ortaya Çıkışı”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10-11 (1979-1980), 97-108.
- Yınanç, M.Halil, *Selçuklular Devri*, İstanbul 1944.

Yurdusevdi, Mehtap, *Selçuklular Devrinde Hükümrânlık Anlayışı ve İmgesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev. Reşid Rahmeti Arat, İstanbul 2006.

-----, *Kutadgu Bilig*, haz. Yaşar Çağbayır, Ankara 2002.

Zahoder, B., “Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan”, çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, XIX\76 (1955), 491-527.

ÖZGEÇMİŞ

Zeynep Hilal Sekman 01.09.1986 tarihinde İstanbul'da doğdu. İlk ve Ortaöğretimini İstanbul Bahçelievler'de tamamladı. 2003 yılında girdiği Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Bölümü'nden 2008 yılında mezun oldu. Aynı yıl Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans eğitimine başladı.